

**ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ, ЕТНОЛОГІЇ І ПРАВА
КАФЕДРА ПРАВОВИХ НАУК ТА ФІЛОСОФІЇ**

ПОЛІТОЛОГІЯ

Навчальний посібник для студентів усіх спеціальностей

Вінниця 2016

УДК 32 - 027.2 (075) ББК ФОР 30

Навчальний посібник для студентів усіх спеціальностей (доповнено)
Ред.Струкевич О.К., Конотопенко О.П., Лапшин С.А. – Вінниця: Нілан-ЛТД,
2016 р. – 403 с.

Рецензенти: **Яременко Олександр Іванович** – кандидат наук з державного управління, доцент, завідувач кафедри правових наук та філософії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Мазур-Стукальська Інна Віталіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Навчальний посібник розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології.

Протокол № 1 від 30 серпня 2016 р.

© Струкевич О.К., Конотопенко О.П., Лапшин С.А.
©ВДПУ

Предметом вивчення навчальної дисципліни Політологія є політична сфера суспільства, роль і функції політики, закони її розвитку, а також політичні інститути, їх устрій і функціонування. Політологія також озброює майбутніх спеціалістів знаннями про способи і форми їх участі у політичному житті держави, дає розуміння типів динаміки політичних процесів, визначає зміст і шляхи формування політичної культури, різноманітність сучасних концепцій суспільного розвитку і рушійні сили світового прогресу.

Міждисциплінарні зв'язки: навчальна дисципліна “Політологія” тісно пов'язаний з такими суспільними дисциплінами, як філософія, історія, соціологія, правознавство, релігієзнавство. У рамках курсу „Політологія” відбувається актуалізація знань, отриманих студентами при вивченні названих дисциплін.

Навчальна дисципліна складається з таких змістових модулів:

Змістовий модуль 1. Теоретико-методологічні та історичні засади політології. Політичне життя суспільства, політичні процеси.

Змістовий модуль 2. Політична система суспільства. Основні проблеми світової політики.

Метою викладання навчальної дисципліни “Політологія” є дати студентам ґрунтовні знання з основ політології, сформувати їх політично компетентними, здатними самотійно аналізувати соціально-політичну ситуацію як у внутрішньо-, так і зовнішньополітичному аспектах, приймати адекватні ситуації особисті рішення. Сформувати активну громадянську позицію, дати можливість брати усвідомлену участь у політичному житті суспільства.

Основними завданнями вивчення дисципліни “Політологія” є вивчення сутності, теорії та методології політології як науки; розвиток здібностей розуміння політичних відносин і процесів; набуття навичок і

вмінь практичного застосування теоретичних, прикладних та інструментальних компонентів політичного знання; аналіз міжнародного політичного життя, геополітичного становища і політичних процесів в Україні, її місця, статусу і відповідальності в сучасному політичному світі.

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студенти повинні:

знати :

- об’єкт, предмет, методи і функції політології,
- чітко оперувати і володіти її понятійно-категоріальним апаратом;
- роль і функції політики у суспільному житті;
- політичні інститути суспільства і механізм їх функціонування;
- світові і вітчизняні політологічні школи і концепції;
- способи і форми участі громадян у політичному житті країни;
- зміст і характер політичних процесів в Україні та світі.

вміти :

- аналізувати та оцінювати факти політичного життя держави;
- проводити бесіди і дискусії на політичні теми, здійснювати політичне інформування молоді і дорослого населення;
- орієнтуватися у проблемах поділу влади, формах державного устрою і формах державного правління;
- формувати і відстоювати свою політичну позицію, чітко розуміти свої громадянські права, свободи і обов’язки;
- орієнтування у міжнародному політичному житті, геополітичній обстановці, уявляти місце і статус України у сучасному світі;

- жити в умовах політичного плюралізму, давати раціонально-критичну оцінку діям різних політичних партій і лідерів з позицій загальносуспільних інтересів.

На вивчення навчальної дисципліни відводиться 108 годин/ 3 кредити ECTS.

ЗМІСТ

Т е м а 1. Предмет і метод політології.....14

1. Визначення політології, походження терміну, етапи становлення політології як науки та навчальної дисципліни. Зростання ролі і значення політології у сьогоденні.
2. Предмет політології (універсалістськи-сумативний, аналітико-концептуальний, структурно-функціональний підходи.).
3. Методи політології (емпіричні: спостереження, експеримент; теоретичні: загальнонаукові, єдності історичного та логічного, системний, структурно-функціональний, синергетичний, соціологічний, нормативно-ціннісний, психологічний, антропологічний, біхевіоризм, «теорія обміну»).
4. Поняття й категорії й закономірності політології, їх класифікація.
5. Структура та функції політології.

Т е м а 2. Політика як суспільне явище. 30

1. Складові політики як суспільного явища.
2. Підходи до розуміння політики (конфронтаційний, сконцентрований на владі, консенсусний).
3. Структура політики.
4. Типи і види політики.
5. Функції політики.

Т е м а 3. Соціально-класова структура суспільства. Теорія стратифікації.....46

1. Теоретичні підходи до політичної суб'єктності(активістський, генеральний, функціональний).
2. Типи політичної суб'єктності (типологія Г. Алмонд, типологія вітчизняних політологів).

3. Соціальні суб'єкти політики, їх класифікація.
4. Стратифікаційний підхід до політичної суб'єктності.

Т е м а 4. Політична влада.....61

1. Поняття й структура влади.
2. Типи легітимності влади.
3. Ознаки політичної влади.
4. Засоби, ресурси й форми здійснення влади.
5. Типи, види, функцій влади.

Т е м а 5. Основні етапи становлення світової політичної думки..69

1. Політичні вчення Стародавнього Сходу (Конфуцій, легісти).
2. Погляди мислителів античного періоду (Платон, Аристотель, Полібій, Ціцерон).
3. Політична думка нового часу (Н. Макіавеллі, Жан Боден, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, У. Кант, Г. Гегель).
4. Політична наука ХІХ-початкуХХст.:
  - а) погляди позитивістів (О. Конт, Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, М. Вебер).
  - б) погляди представників елітарних концепцій (В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельс).
5. Політична думка другої половини ХХ– початку ХХІ ст.. (Г. Ласуел, Р. Дал, біхевіоризм, Д.Істон, Г. Алмонд, С. Верба, Р. Арон, Х. Аренд, З. Бжезінський).

Т е м а 6. Етапи розвитку політичної думки в Україні.....91

1. Політичні ідеї мислителів Русі (Митрополит Іларіон, Ярослав Мудрий, літописець Нестор, Володимир Мономах).

2. Політична думка часів Великого князівства Литовського і Руського та включення України до складу Речі Посполитої (Ю. Дрогобич, С. Оріховський, Х. Філарет, І. Вишенський).
3. Політична думка доби Української козацької держави 1648-1764 рр. («Березневі статті», «Гадяцький тракт» Ю. Немирича, Конституція П. Орлика).
4. Просвітницький напрям (Ф. Прокопович, М. Колачинський).
5. Демографічно-народницькі погляди (М. Костомарова, В. Антонович, М. Грушевський, Р. Лащенко, С. Шелухін).
6. Погляди українських лібералів (М. Драгоманов, Б. Кистяківський).
7. Консервативно-державницька думка в Україні («Історія Русів», П. Куліш, В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський).
8. Націоналістичний напрям (М. Міхновський, Д. Донцов, П. Полтава і Л. Ребет).
9. Національно-державницькі підходи (І. Франко, С. Дністрянський, В. Старосольський, О. Бочковський, С. Рудницький).
10. Націонал-комунізм (В. Винниченко, М. Хвильовий).

Т е м а 7. Політична діяльність і політичні відносини.....111

1. Поняття політичної діяльності (мотиви; конфронтаційний та гармонізаційний підходи до витлумачення сутності; чинники, що визначають зміст; проблема невідповідності мети і наслідків).
2. Типи трансформації, реформація, модернізація, переворот, партисипація, політичне функціонування, політичний спектакль, міжнародна діяльність) і види політичної діяльності.
3. Типи (співробітництво, конкуренція, конфлікт, боротьба, гегемонія) і види політичної взаємодії.
4. Орієнтації та позиції щодо політичної діяльності.

Т е м а 8. Етнонаціональні відносини та етнополітика.....122

1. Визначення нації (біологічний, теологічний, психологічний, культурний, територіальний, історичний, політичний, статський, економічний, індивідуальний підходи).
2. Етапи націотворення (етапи еволюції народу; два шляхи формування націй; три етапи формування т. зв. «малих націй»).
3. Чинники формування націй (об'єктивні, суб'єктивні).
4. Націоналізм, його різновиди (інтегральний, реформаторський, ліберальний).
5. Національна політика: поняття, демократичні принципи.
6. Напрями етнополітики.
7. Тенденції міжнаціональної взаємодії. Типи міжнаціональних конфліктів.

Т е м а 9. Демократія як форма організації суспільства.....138

1. Традиційні підходи до поняття «демократія» (безпосередньої, плебісцитарної, представницької, плюралістичної, елітарної, корпоративної, поліархія Р. Дала, ліберальної, соціальної, партисипітарної) демократії.
2. Принципи демократії.
3. Багатоаспектність демократії (демократії як ідея, як світогляд, як форма організації державного управління, партій та громадських організацій).
4. Демократичні процедури (вибори, референдуми, плебісцити).
5. Типи виборчих систем (мажоритарна, пропорційна, змішана).

Т е м а 10. Політична система суспільства: структура та функції..146

1. Сутність політичної системи та її вплив на інші суспільні системи.
2. Структура і функції політичної системи.

3. Типи політичних систем. Політичні режими та їх типи.
4. Формування політичної системи сучасного українського суспільства.

Т е м а 11. Держава у політичній системі суспільства.....163

1. Держава, як головний політичний інститут:
  - а) основні теорії походження держави;
  - б) ознаки та функції держави.
2. Форми державного правління.
3. Форми державного устрою.

Т е м а 12. Правова держава і громадянське суспільство.....184

1. Еволюція та сутність громадянського суспільства.
2. Особливості формування громадянського суспільства.
3. Правова держава: історія та теорія.
4. Створення правової держави в сучасних умовах.

Т е м а 13. Політичні партії та громадсько-політичні організації і рухи.....202

1. Поняття, функції і риси політичних партій.
2. Типи політичних партій та партійних систем.
3. Становлення партійної системи в Україні.
4. Сутність, функції і класифікація громадських організацій та рухів.

Т е м а 14. Політичні еліти і політичне лідерство: світовий досвід і українські реалії.....215

1. Поняття еліти (біологічний, психологічний, ціннісний, технократичний підходи, її функції.
2. Концепції еліти (моністична, плюралістична).
3. Структура, типи й види еліт.

4. Поняття «політичний лідер», «політичний вождь».
5. Концепції політичного лідерства («теорія рис», ситуативна, психологічна теорія послідовників, реляційна).
6. Вимоги до політичного лідера демократичного суспільства.
7. Типи політичного лідерства (4 узагальнених образи, типологія М. Вебера типологія за критерієм провідницької спроможності).

Т е м а 15. Політичні конфлікти і кризи, шляхи їх вирішення...225

1. Політичні конфлікти, як соціальне явище: понятійне визначення, причини виникнення, основні типи та функції.
2. Кризи і соціально-політичні катастрофи – вищий ступінь конфлікту, їх причини виникнення та наслідки.
3. Соціально-політичні конфлікти в Україні, їх природа та характеристика.
4. Основні підходи і методи врегулювання конфліктів, соціально-політичних криз та катастроф.

Т е м а 16. Політична свідомість, політична культура.....241

1. Політична свідомість як відображення політичних відносин суспільства.
2. Структура і типологія політичної свідомості.
3. Різноманітні підходи до визначення поняття «Політична культура».
4. Рівні політичної культури. Її суб'єкти і об'єкти.
5. Типи і види політичної культури.
6. Соціальні функції політичної культури.

Т е м а 17. Політична ідеологія. Основні ідейно-політичні течії сучасності.....258

1. Політична ідеологія, як найважливіший стрижень політичної свідомості людини. Критерії класифікації політичних ідеологій.
2. Основні елементи політичної ідеології (ідея, гіпотеза, концепція, теорія, ідеал, гасло, програма).
3. Основні ідейно-політичні течії сучасності (комуністична, соціал-демократична, ліберальна, консервативна, фашистська).
4. Сучасні політико-ідеологічні орієнтації українського суспільства, їх природа та сутність.

Т е м а 18. Політичні технології.....278

1. Політичні технології. Види політичних технологій. Технологія прийняття політичних рішень, її етапи.
2. Вибірчі технології. Політичний маркетинг, його функції.
3. Політична реклама її суб'єкти, різновиди, функції. Етапи політичного рекламування.
4. Адміністративний ресурс.
5. Політичний менеджмент, його функції. Лобізм як політична технологія.
6. Політичне прогнозування.

Т е м а 19. Міжнародна політика і світовий політичний процес..293

1. Сутність та основні аспекти міжнародної політики. Співвідношення понять «міжнародна політика» та «міжнародні відносини».
2. Міжнародні відносини їх суб'єкти (актори):
  - а) роль та ієрархія держав на міжнародній арені;
  - б) міжурядові міжнародні організації, як національний інститут, їх класифікація;
  - в) недержавні учасники міжнародних відносин.
3. Принципи міжнародної політики і сучасне політичне мислення.
4. Система міжнародної безпеки та міжнародне співтовариство.

Т е м а 20. Україна в системі сучасних міжнародних відносин та світовому геополітичному просторі.....304

1. Найважливіші етапи становлення та принципи формування зовнішньої політики України.
2. Основні напрямки зовнішньої політики України, шляхи їх реалізації.

Т е м а 21. Поняття цивілізації. цивілізаційна структура сучасного світу.....324

1. Поняття цивілізації. Цивілізаційний підхід до аналізу людства.
2. Типи і види цивілізацій.
3. Україна у цивілізаційному просторі.

Т е м а 22. Трансформація суспільства та політична модернізація.....338

1. Суспільний прогрес та трансформаційні процеси.
2. Теорія модернізації суспільства.
3. Особливості трансформації українського суспільства.

Т е м а 23. Політичні аспекти глобальних проблем сучасності...365

1. Глобалізація як один із провідних процесів світового розвитку.
2. Сучасні тенденції світового розвитку у контексті глобалізації.
3. Поняття глобальної політики. Глобальні проблеми людства та їх класифікація.
4. Соціально-політичні перспективи розвитку людства. Футурологічні концепції сучасності.

Тема 1. ПРЕДМЕТ І МЕТОД ПОЛІТОЛОГІЇ

У найзагальнішому тлумаченні *політологія* – це наука про політичне життя суспільства, людської цивілізації. При детальнішому розгляді політологію визначають як науку про закономірності й тенденції (нерідко й випадковості, прецеденти) функціонування політики, політичних систем, окремих інституцій, їх взаємодію між собою, та з іншими підсистемами суспільства.

У більшості країн, де політику інтенсивно вивчають як на академічному, так і на прикладному рівнях, активно використовують термін „політичні науки”. Під ними розуміють політичну філософію, політичну соціологію і політичну психологію. В Україні утвердився термін „політологія”, запозичений з соціально-гуманітарного дискурсу, ряду європейських академічних шкіл. Ця назва декларує готовність і спонукає до комплексного підходу при вивченні політики, поєднуючи знання усіх наук соціально-гуманітарного спрямування.

Термін «політика» утворений від давньогрецьких слів „*polis*” (місто-держава) та похідних: *politike* (мистецтво управляти містом-державою), *politica* (поліс, організований певною владою), *politeia* (конституція), *polites* (громадянин), *politecas* (державний діяч), а також – *logos* – слово, поняття, вчення.

Політологія, як відносно самостійна царина знань сягає своїми коренями часів Стародавньої Греції. Виникнення 2,5 тис. років тому соціально зорієнтованого філософського знання зумовило активні роздуми щодо сутності політики як соціального явища, пошуку оптимального політичного ладу, виявлення змісту таких соціальних, моральних і, одночасно, політичних цінностей як свобода, право, справедливість, держава та ін.

Спеціально організоване викладання політичних знань з'являється у середньовічних університетах. На двох із чотирьох обов'язкових тоді факультетах – правовому і філософському – викладання безпосередньо зачіпало політичні аспекти суспільного життя.

Відокремлене викладання знань про політику стало набутком нового часу. Добу політології як навчальної дисципліни започаткував 1613 р. Лейденський університет у Нідерландах. У Швеції було створено перші кафедри: з ораторства та політики в університеті м. Упсала (1622 р.), політики та історії в академії м. Або (1640 р.). На теренах Нового світу політологія як навчальна дисципліна започаткована 1880 р. створенням при Колумбійському коледжі школи політичної науки. У США 1903 р. було створено й першу асоціацію політичних наук. За її зразком творилися інші національні асоціації 1949 р. під егідою ЮНЕСКО було створено Міжнародну асоціацію політичних наук.

Прорив у поширенні політології як науки та навчальної дисципліни відбувся лише після другої світової війни.

Нагальна потреба у політології виникла з двох причин: державні діячі передвоєнного часу у більшості випадків дискредитували себе недолугою політикою „умиротворення” фашизму, нездатністю йому протистояти, еміграцією зі своїх країн, а то й колабораціонізмом – співпрацею з фашистами. У ході боротьби з фашизмом та в післявоєнний час народи Європи здобули багатий політичний досвід, сформували заново чи наповнили новим дієвішим змістом функціонування старих політичних інституцій. З того часу політику, поряд з державою, стали уособлювати масові й кадрові партії, громадські організації, суспільно-політичні рухи, групи тиску, громадська думка й засоби, що її формували. За їх допомогою народи ряду провідних країн світу все з більшою енергією почали перебирати на себе справу прийняття важливих для суспільства рішень.

За цієї обставини теорії держави і права стало замало для аналізу й передбачення політичного життя. Конче необхідною стала спеціалізована політологія чи політична наука.

Оскільки радянський тоталітаризм ґрунтувався на засадах залежності народу від влади, але ні в якому разі не на засадах взаємозалежності, взаємодії суспільних верств і влади, то керівництво суспільством, яке здійснювалося в Радянському Союзі компартією не можна визначити як політику у повному сенсі цього слова. Відповідно компартійно-радянському керівництву і не потрібна була політологія як наука. Головною ж причиною ігнорування політології було небажання науковими методами виявляти зміст і характер взаємин, які утвердилися в Радянському Союзі між суспільством і владою. Як наслідок, до політології було причеплено ярлик лженауки.

Тому лише з послабленням і втратою влади компартією кафедри політології почали з'являтися на теренах СРСР спочатку у Прибалтійських державах. 1990 року у ряді провідних українських університетів, у тому числі й у Вінницькому педінституті (перший завідувач – Ткаченко А.Д.)

1. Об'єкт і предмет

Об'єкт науки – це певна область, сфера навколишнього світу, на яку спрямована наука загалом. Для політології цим об'єктом є питання взаємодії соціальних суб'єктів, що виникають з приводу задоволення їхніх інтересів шляхом узгодження й (чи) підпорядкування волі кожного з них волі загальній.

Предмет науки – це ті конкретні питання, проблеми, на які безпосередньо спрямовуються наукові дослідження.

У політології виділяють два підходи щодо предмету досліджень. Прихильники універсалістськи-сумативного підходу вважають, що предметом політології є найрізноманітніші питання, що стосуються

значної частини чи й усього суспільства. Звідси, політологія визначається як сукупність політичних знань про суспільство, які виробляють всі суспільні науки. Таким чином, даний підхід веде до необґрунтованого розширення предмету політології аж до його ототожнення з її об'єктом.

Прихильники аналітико-концептуального підходу наполягають, що існує сукупність специфічних рис, проявів, явищ, процесів, які за своєю соціальною природою є власне політичними. Даний підхід спрямовує політологію на вивчення конкретних сфер суспільного життя, пов'язаних з владою, державою та ін. Звідси, політологія отримала кілька занадто звужених визначень, через вказівку на дуже конкретизований предмет дослідження: політологія – наука про державу; про політичний процес; про демократію; про політичну культуру і т.д. Даний підхід уже занадто обмежує предмет політології, відсікаючи від нього ряд явних проявів політичного.

У рамках даного підходу предмет політології визначають шляхом поєднання ряду безсумнівних проявів політичного. Так, 1948 р. в Парижі на міжнародному колоквиумі під егідою ЮНЕСКО, предметом політології вирішили вважати: а) політичну теорію; б) політичні інституції; в) партії, угруповання, громадську думку; г) міжнародні відносини.

Вказавши на недоліки й переваги попередніх підходів спробуємо визначити власний підхід до предмету політології. Скористаємося структурно-функціональним методом, який спрямовує дослідника на виявлення тривких, сутнісних взаємодій між учасниками політичного життя.

Предметом вивчення політології є ті прояви суспільного життя, які потрапили на перетин інтересів окремих соціальних угруповань та загальносуспільних інтересів. Так, свого часу, у Канаді політичного змісту набув банальний випадок недопущення директором коледжу до занять двох учениць, що одягнули паранджі. Політичним цей випадок став тому,

що перетнулися інтереси окремі (реалізувати свій нахил до релігійності чи екстравагантності) та інтерес загальний (гарантування безпеки у суспільстві).

2. Методи політології

Пізнання проявів політичного життя, здійснюється через систему методів - шляхів дослідження, способів пізнання.

Політології в новій мірі стосуються такі загальнометодологічні підходи як:

–Заперечення монополії на остаточну істину, на монопольне панування одного погляду, одного методологічного підходу, що, як свідчить історія, завжди вироджувалися в догматизування й поверховість.

–Раціоналізм, який заперечує надприродність у явищах природи, суспільства і людської свідомості і спрямовує дослідника на розкриття природних, об'єктивних зв'язків, які можна пояснити раціонально, логічно.

–Діалектизм, який потребує вивчення проявів політичного у їх часовому розвитку з виявленням фаз зародження, становлення, активного функціонування, занепаду, відмирання, переродження у нову якість.

Методи політології поділяють на методи емпіричного й теоретичного пізнання.

Методи емпіричного пізнання спрямовані на здобуття й накопичення знань про факти політичного життя, їх конкретні прояви. Образно кажучи, емпіричні методи накопичують ті окремі цеглинки знань, майбутньої теоретичної споруди.

Метод спостереження

Він втілюється у конкретних прийомах прихованого спостереження, експертних опитуваннях, інтерв'юванні, анкетуванні, вивченні змісту документів (контент-аналіз), збиранні статистичного матеріалу тощо.

Експеримент

Даний метод використовується політологією дуже обережно і обмежено. Найчастіше це ідеальний експеримент – уявне моделювання тієї чи іншої ситуації, процесу. Застосування реального експерименту, пов'язаного зі створенням контрольованої ситуації у процесі дослідження, обмежене загальновизнаним моральним імперативом, закріпленим у правових нормах: експериментування над людьми, угрупованнями, суспільствами є аморальним та злочинним. Тому експеримент у політології використовується лише в тій мірі, в якій умови для нього створюються історичним поступом. Наприклад, західні політологи розглядають пострадянський простір як природноісторичну експериментальну лабораторію для вивчення закономірностей переходу індустріального суспільства від тоталітаризму до демократії, за умови впливу на нього постіндустріального суспільства.

Другу групу методів складають методи теоретичного пізнання. Вони спрямовані на аналіз емпіричного матеріалу й виявлення закономірностей політичного життя. До них насамперед належать такі загальнонаукові методи. Провідну роль серед них відіграє діалектичний метод. Він дозволяє зосередитися насамперед на еволюційному розвитку, та революційній трансформації систем; виділити у цьому розвитку такі закономірності як єдність та боротьба протилежностей; переростання кількісних змін в якісні; заперечення.

Поряд з ним, і в його рамках використовуються такі методи і прийоми як порівняльний (компаративний) аналіз, синтез, ідеалізація, узагальнення, сходження від абстрактного до конкретного, індукція, дедукція тощо.

Поряд з ними дослідники виділяють ряд основних для політології методів:

Метод єдності історичного та логічного. У застосуванні до політології його слід сформулювати дещо конкретніше: єдності політичної практики і політичної теорії. Цей метод передбачає співставлення наслідків

реального, історичного розвитку подій та наукового, логічного передбачення цих наслідків. Він реалізується у таких прийомах як феноменологічний опис, компаративний, проблемно-хронологічний, ретроспективний аналіз (аналіз подій з погляду на їх наслідки).

Системний метод – це шлях пізнання, який полягає у підході до кожного політичного об'єкта, події, явища з одного боку як до системи, пов'язаних між собою складових, а з іншого – як до складової ще ширшої, складнішої системи. Загалом, системний метод спрямовує на комплексне дослідження політики як цілісного суспільного явища.

Структурно-функціональний метод (структуралізм) спрямовує на виявлення тривких сутнісних взаємодій, тобто функцій, між складовими системи. Даний метод ґрунтується на застосуванні таких засад і прийомів як: виділення первинної безлічі об'єктів, в яких припускається наявність певної структури; перенесення центру ваги з елементів на взаємозв'язки між елементами, на вивчення тривких сутнісних станів.

Синергетичний (від грецького *sinergetikos* – спільний, узгоджений у діях). Метод спрямовує дослідника на вивчення суспільства як саморегульованої надскладної, відкритої системи, що розвивається за нелінійними траєкторіями і в станах біфуркації набуває потенції до саморегуляції. Даний метод не дозволяє нав'язувати суспільству певної схеми, яка суперечить її природі і неминуче призводить до руйнування „запланованої” схеми у майбутньому.

Соціологічний метод полягає у виявленні соціальної зумовленості політичних явищ, аналізу політичних процесів з огляду на соціальну природу політичних суб'єктів.

Антропологічний метод спрямовує на вивчення політики як явища, зумовленого насамперед не соціальними, а природою людини як родової істоти, що має природні потреби в їжі, одязі, житлі, безпеці, задоволенні духовних потреб і т.д.

Біхевіоризм налаштовує на аналіз поведінки суб'єкта як суспільної істоти, реакції якої зумовлені виключно ситуацією безвідносно до соціальних, культурних чинників.

Близький до нього метод „теорія обміну” пояснює зміст політичної діяльності співвідношенням таких стимулів як заохочення і покарання.

Нормативно-ціннісний (або культурологічний) наполягає на зумовленості політичних дій нормами й цінностями. Він передбачає оцінку політичних проявів з погляду, фундаментальних гуманістичних цінностей та норм.

Психологічний зосереджений на врахуванні особливостей поведінки учасників політичного життя як окремих індивідуумів, а соціально-психологічний – як представників соціальних груп.

3. Поняття та категорій політології

Поняття – наслідок усвідомлення істотних характеристик конкретних політичних суб'єктів, об'єктів та подій. Наприклад, демонстрація, нейтралізація, депутат, адміністрація, державний орган, вибори, ротація, вето, імпічмент, гасло, лідер, армія, служба безпеки, нота протесту, заява, заклик, провокація і т.д.

Категорії політології (грецьке *категорія* – твердження) – загальні, фундаментальні поняття, які відображають найбільш істотні, закономірні зв'язки на рівні політичних процесів та явищ: держава, влада, громадянське суспільство, інтереси, політична участь, діяльність, еліта, лідерство та ін.

Чіткої межі між поняттями і категоріями не існує. Ми її вбачаємо у тому, що поняття відображають політичне життя на рівні конкретних подій, проявів та їх характеристик, а категорії – на рівні процесів та явищ. Відсутність чіткого поділу між поняттями і категоріями проявляється і в

тому, що у різних контекстах одним і тим же терміном ми можемо оперувати і як поняттям, і як категорією.

За характером відображення політичного життя, чи категорії можна розділити на групи.

Загальні (інші назви: базові, інтегративні) – це категорії, що застосовуються для відображення таких всеохопних процесів та явищ як політика, влада, демократія, суверенітет.

Структурні категорії, пов'язані з об'єктивацією політичних явищ, процесів, принципів, норм у конкретних організаційних формах: політична система, держава, громадянське суспільство, партія, рух, організація і т.ін.

Функціонування категорії відображають взаємодію суб'єктів та об'єктів політики: політична діяльність, політичний процес, політичне явище, політичний конфлікт.

Розвитку (точніша назва: „категорії зміни ”). Відображають якісні зміни у політичному житті: демократизація, пауперизація, революція, реформування, еволюція, конвергенція.

Поряд з поняттями та категоріями, наслідком пізнавальної діяльності кожної науки є система закономірностей.

Що стосується існування закономірностей, то в політології сформувалися два протилежні підходи. Підхід, сформований позитивістами полягає у запереченні суспільних закономірностей. Мовляв істинне знання – це те, яке може бути перевірене, верифіковане емпірично. Оскільки ті чи інші тези, твердження про функціонування суспільства емпіричним шляхом у переважній більшості випадків не можна перевірити – то як можна говорити про закономірності, про науковість суспільствознавства в цілому, чи його окремих відгалужень. Підхід постпозитивістів, гегельянців, структуралістів є протилежним: закономірності існують. При цьому підкреслюється, що в політології, як і в інших суспільних науках, закономірності проявляються не жорстко, у

кожному конкретному випадку, як це має у природі. Наприклад, під яким би яблуком не опинявся І.Ньютон, воно неодмінно падало б йому на голову, під дією закону гравітації.

У суспільстві ж дія закономірностей має статистичний, імовірнісний характер. Вони проявляються з високою імовірністю, як тенденція, у більшості випадків, але не в кожному конкретному. Наприклад, історія неодноразово підтверджувала неспроможність крайніх політичних сил довго протриматися при владі, але фашистам у Німеччині, як крайнім правим, це вдавалося протягом 12 років, а більшовикам/комуністам, як крайнім лівим, аж протягом 72 років.

По-друге, закономірності функціонування суспільства проявляються не автоматично, а внаслідок вольової, цілеспрямованої діяльності людей. Наприклад, всім зрозуміло, що корупція руйнує суспільство в економічному, соціальному, етичному, культурному – усіх аспектах. Але щоб її подолати, потрібні вольові, цілеспрямовані дії.

Назвемо окремі з закономірностей:

- Утворення правової держави можливе тільки на базі розвиненої економіки.

- Високорозвинене громадянське суспільство є підмурком стабільних політичних режимів.

- Рівень політичної культури визначає характер політичного режиму. „Кожний народ має такий уряд, на якій він заслуговує” (К. Клаузевіц).

- Найнебезпечніший час для уряду – час, коли він приступає до реформ. Дуже часто народ, що без нарікань терпів найсуворіші закони, не мириться з набагато слабшими проявами політичного тиску, якщо сприймає їх як несправедливість (Алексіс де Токвіль).

- Гарантією демократичності режиму є середній клас.

- Закон „циркуляції еліт” В. Парето.

- „Залізний закон олігархізації” Р. Міхельса.

– Закони взаємодії виборчої і партійної систем М.Дюверже.

4. Функції політології

Під функціями політології розуміють ті ролі, які виконує політична наука стосовно суспільства.

Усю сукупність функцій об'єднують у кілька груп:

I. Академічні (інші назви: „теоретичні”, „гносеологічні”). Їх призначення полягає у науковому осягненні світу політики. Серед них виділяють:

1. Описову. Її сутність полягає у фіксуванні проявів політичного життя та їх емпіричному описанні.

2. Пояснювальну – забезпечує виявлення причинно-наслідкових зв'язків у сфері політики; пояснює причини виникнення фактів, процесів та явищ, закономірності їх функціонування, еволюції й трансформації.

3. Критичної перевірки ідей, гіпотез, концепцій, теорій. Дана функція здійснюється двома шляхами: а) теоретичних прорахунків (зіставлення, перевірки аргументації, верифікації гіпотез); б) експериментальних випробувань (пробні вибори, умовні призначення, ділові ігри).

4. Методологічну. Полягає у доборі, розробці, запозиченні прийомів, методів накопичення та обробки даних.

II. Прикладні (інструментальні). Призначенням даної групи функцій є застосування отриманих знань у політичній практиці, звичайно, з метою отримання якнайкращих політичних результатів. До цієї групи належать:

1. Нормативна. Випрацьовання вимог до поведінки політичних суб'єктів, функціонування політичних інституцій, визначення змісту, алгоритму політичних процедур.

2. Організаційна. Сутність даної функції полягає у розробці рекомендацій стосовно влаштування конкретних політичних заходів.

3. Прогностична. Її нерідко визначають як головну функцію будь-якої науки, чи науки загалом. Адже зрештою наука потрібна людям для передбачення наслідків своєї діяльності, моделювання політичної дійсності у майбутньому.

III. Світоглядні. Дана група функцій дозволяє соціальним суб'єктам усвідомити себе у поточному політичному просторі й часі, визначити свої перспективи відповідно актуальних ціннісних координат.

1. Функція політологічного просвітництва. Маються на увазі не політична пропаганда й агітація, головне завдання яких прищепити населенню думку про доцільність, необхідність кимось визначених заходів, лінії поведінки. Функція політології – поширення знань, за допомогою яких громадянин сам отримує можливість розібратися у сучасних йому політичних перипетіях, визначити що добре, що погано.

2. Ідеологічна. Орієнтує на вибір певної системи ідеологічних цінностей та норм. Теоретично обґрунтовує інтереси суспільства загалом, окремих його соціальних одиниць, а також пояснює марність чи й шкідливість фальшивих, безглуздих ціннісних орієнтацій.

5. Структура політології

Основними елементами внутрішньої структури політології є історія політичних вчень, теорія політики (або фундаментальна політологія) і прикладна політологія.

Історія політичних вчень досліджує виникнення, утвердження, еволюцію політичних поглядів, ідей, теорій протягом таких етапів існування державно організованого суспільства як Стародавній світ, Середньовіччя, Відродження, Новий, Новітній часи.

Центральною складовою політики є теорія політики. Вона відображає сучасне осягнення політики як цілісного предмету. У її рамках виділяють: концепції політики і влади; теорії політичної системи і процесів; концепції політичної участі й політичного лідерства; теорію еліт; теорії формальних і

неформальних інститутів політики; теорії міжнародних відносин і зовнішньої політики.

Займаючись розробкою названих теорій чи їх окремих складових дослідники присвоїли їм навіть окремі назви:

державознавство

кратологія (наука про владу)

партологія

елітологія (теорія еліт)

електоральна (виборчої кампанії)

конфліктологія

етнополітологія (вивчає механізми перетворення етносів у нації, механізми відтворення та функціонування націй)

глобалістика (вивчає глобальні проблеми людства)

геополітика (вивчає роль і місце географічних чинників у політиці окремих держав та світовій політиці)

футурологія (вивчає соціально-політичні перспективи людства)

порівняльна (компаративна) політологія

Прикладна або практична політологія покликана застосовувати теоретичні надбання у політичній практиці з метою досягнення запланованих політичних результатів. Основний зміст прикладної політології становить розробка і застосування політичних технологій у сферах прийняття політичних рішень, проведення виборчих кампаній, організації політичного рекламування, регулювання політичних конфліктів; ведення політичних переговорів, здійснення політичного планування, прогнозування; розробки експертно-аналітичних матеріалів і політичних документів.

Відповідно до рівня узагальнення політологічних знань у структурі політології виділяють загальну політологію, (включає в себе історію, теорію політики загалом й методологію політологічного пошуку) теорії

середнього рівня (включають вчення про державу, громадянське суспільство, владу, політичну систему, політичну культуру, лідерство тощо).

Відповідно до рівня наукового пізнання у структурі політології розрізняють емпіричний і теоретичний рівні дослідження.

6. Зв'язок політології з іншими науками

Політологія – це лише одна з тих наук, що досліджують суспільство. Зв'язок політології з ними зумовлюється і визначається тим, що політична сфера є об'єктом дослідження не лише політології, але й інших наук про суспільство. Кожна з них обирає в політиці свій предмет, який більшою чи меншою мірою перетинається з предметом політології.

Отже, *політична філософія* вивчає політику як ціле, її походження, природу, місце у світобудові, значення для життя людини, суспільства, людства на найбільш загальному, абстрактному рівні пізнання. Дана наука випрацьовує найзагальніші засади політичного устрою, критерії оцінювання проявів політичного, формує світоглядно-методологічну основу досліджень політики.

Політична історія вивчає політичне минуле певного соціального суб'єкта, аналізуючи конкретні події, прояви. Як наслідок політична історія постачає політологію необхідним для теоретичних узагальнень емпіричним матеріалом і теоретичними узагальненнями, що ґрунтуються на вивченні конкретних політичних подій. У цьому сенсі політологія й історія як науки є ніби дзеркальним відображенням одна одної. Історичне дослідження розгортається від вивчення конкретних подій до теоретичних узагальнень. Політологія ж використовує теоретичні узагальнення для аналізу поточних конкретних подій.

Теорія держави і права, конституційне право досліджує походження й роль держави та права, засади її побудови, форми і складові політичної організації суспільства, суб'єкти політики, їх правосвідомість, права і

свободи людини. Тобто предмет цих наук включається в предмет політології.

Політична соціологія вивчає взаємозв'язок політики з іншими сферами життєдіяльності суспільства і, звичайно, відносини між ними соціальними спільнотами з приводу політичної влади.

Політична психологія вивчає роль психологічних орієнтацій (переконань, очікувань, мотивів і т.д.) стосовно проявів політичного життя, їх відображення у політичній поведінці.

Політична економія теорія досліджує економічні процеси як підґрунтя соціально-політичного функціонування громадянського суспільства, а також засоби державної політики щодо економіки.

Політична географія вивчає залежність політичних процесів від просторового розташування політичних суб'єктів, зумовленість політики природно-географічними чинниками.

Політична антропологія вивчає зв'язок політики з біологічними, розумовими, культурно-етнічними та іншими характерними проявами природи людського роду.

Політична етика вивчає взаємозв'язок моралі і політики.

Політологія звертається і до інших суспільних наук – демографії, етнографії, семіології. Політологія перебуває у зв'язку із формальними науками (загальна теорія систем, теорія організації, кібернетика, статистика, логіка). Вони не вносять у політологію якогось специфічного предметного змісту. У них політологія запозичує лише форму розуміння, кількісний вимір, конструкцію наукового повідомлення.

7. Зростання ролі і значення політології

Зростання ролі і значення політології зумовлене цілим рядом причин. Насамперед воно пов'язане із загальносвітовою, в тому числі й українською, тенденцією до демократизації суспільно-політичного життя.

Це зумовлює як позитивні так і негативні наслідки, вивчати які і давати відповідні практичні рекомендації має саме політологія. Із залученням до політики широких народних мас, загалом наївних у політичних питаннях, особливо актуалізуються просвітницькі функції політології.

По-друге, Україна будує свою державу й громадянське суспільство практично заново. Як відомо, громадянське суспільство і держава сильні своїми громадянами, якими не народжуються, а формуються і виховуються. У цих процесах не вдасться перебільшити ролі політології, особливо її світоглядна функція.

Нарешті, українське суспільство переживає перехідний період практично у всіх аспектах суспільного життя. Як відомо, у перехідний, інакше кажучи, кризовий час, провідну роль у суспільстві відіграє саме політична сфера, уособлена насамперед елітою, відповідним чином проконсультованою і навченою. Це зумовлює актуалізацію предметних (інструментальних) функцій політології.

Тема 2. ПОЛІТИКА ЯК СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ

Політика, як декларує заголовок, – явище суспільне. Це означає, що вона – породження взаємин, які виникають між соціальними одиницями: громадянами і їх різноманітними угрупованнями – громадськими організаціями, рухами, партіями, трудовими колективами – одним словом між соціальними суб'єктами. Існування цих суб'єктів ґрунтується на задоволенні їхніх потреб та інтересів. Як формулював Л.Фейєрбах „Існування людини без потреб є марним існуванням. Що взагалі позбавлене потреб, те не має потреби у існуванні”.

Поняття „потреби” й „інтереси” в суспільно-політичній літературі вживаються практично як синоніми, що закономірно. Адже за визначенням, інтересами є усвідомлені потреби. Якщо вдатися до розгорнутого тлумачення, то інтерес слід визначити як об'єктивно зумовлений мотив діяльності суб'єкта, який включає в себе усвідомлення власної потреби, умов та засобів її задоволення. Саме заради задоволення своїх потреб та інтересів люди працюють і воюють, будують і руйнують, вчиняють революції і державні перевороти, приймають закони та запроваджують суспільні порядки.

Як кажуть, світом рухають інтереси. І це безпосередньо стосується політики. Політичне мислення і світосприйняття розпочинається з усвідомлення людиною своїх інтересів, їхньої відмінності від інтересів інших людей, розуміння необхідності докладати зусилля для подолання перешкод при їхньому здійсненні, чіткого усвідомлення того, що головною такою перешкодою є інші люди, котрі теж прагнуть задовольнити властиві їм інтереси. Це усвідомлення може бути вихідним пунктом як кримінального, так і політичного ставлення до життя. Якщо соціальний суб'єкт прагне знищити іншого суб'єкта, діє за сталінським принципом „немає людини – немає проблеми”, ми спостерігаємо кримінальне

ставлення. Якщо ж соціальний суб'єкт прагне домогтися свого за допомогою соціальної взаємодії – маємо політичне ставлення.

Отже, в основі політики лежить змагання інтересів окремих соціальних суб'єктів заради переважного задоволення своїх потреб та інтересів.

Проте далеко не всі суспільні змагання набувають політичного характеру. Перехід у політичну якість відбувається лише тоді, коли якийсь соціальний суб'єкт прагне задовольнити свої обмежені, часткові щодо решти суспільства інтереси шляхом підпорядкування йому інтересів інших груп суспільства, коли частковий інтерес подається як загальний, як такий, що є обов'язковим для всіх, коли соціальний суб'єкт опосередковує розв'язання своїх проблем впливом на суспільство загалом.

Наприклад, коли робітники шляхом страйку домагаються підвищення заробітної плати на своєму підприємстві, це є виявом захисту економічних інтересів. Коли ті ж працівники виступають за прийняття відповідного закону, тобто загальної норми, обов'язкової для всіх, їхня діяльність набуває ознак політичності. Тобто політика є вираженням інтересу соціального суб'єкта, але неодмінно у загальнозначимій, загальнообов'язковій формі.

Попри все розмаїття індивідуальних та групових інтересів і вподобань, у суспільстві завжди існують цінності, у яких зацікавлені всі. Це дотримання певного порядку і безпеки, збереження й розширення зв'язку, зміцнення цілісності суспільства, протистояння руйнівним впливам, покращення, чи хоча б відтворення умов життя гідних людини, звільнення суспільства від залежності, як щодо природи, так і інших суспільств.

Звідси, політика – це ще й засіб організації, підтримання певного порядку у суспільстві, узгодження інтересів окремих спільнот, збереження цілісності суспільства.

Наявність всезагального інтересу не заперечує існування приватного інтересу, а навпаки – передбачає і включає його. Задоволення всезагального інтересу – це здійснення всього того, що забезпечує нормальне людське життя. Перш за все, це збереження єдності, цілісності розширеного суспільства, здійснення процесів його життєдіяльності – виробництва, обміну, набуття знань, розвитку культури тощо. Без реалізації цих загальносуспільних потреб неможливе задоволення індивідуальних, класових, групових потреб. Проте ця істина далеко не завжди усвідомлюється соціальними суб'єктами. Тому в основі політики як сфери суспільної життєдіяльності знаходиться також необхідність підпорядковувати часткові інтереси інтересові загальному.

Звідси, необхідним структурним елементом політики, який і визначає її якісну своєрідність як регулятивної сфери суспільства, є влада – право, здатність, можливість суб'єкта політики підпорядковувати своїй волі об'єкти політики безвідносно до їх потреб, інтересів, переконань і намірів, що чиниться від імені всезагального інтересу.

Зосередження уваги на окремих з цих складових політики веде до практично протилежних підходів до розуміння політики.

Так зосередження уваги на змаганні, протиставленні, підпорядкуванні одних інтересів іншим викликало до життя конфронтаційне розуміння політики. Яскравим прикладом такого розуміння є марксистське, згідно з яким політика і держава виникли як знаряддя класового панування.

Інший підхід до визначення політики базується на її органічному зв'язку з владою. Як підкреслював свого часу М.Вебер: „Політика, судячи з усього, означає прагнення до участі у владі або до здійснення впливу на розподіл влади чи то між державами, чи то всередині держави між групами людей, які вона в собі обіймає”. Сучасні прихильники даного підходу визначають політику як особливий вид діяльності пов'язаний зі здобуттям, здійсненням і утриманням влади.

Такий підхід мало чим відрізняється від конфронтаційного, оскільки розглядає владу як мету політики. Крім того, обидва підходи ігнорують таку складову політики як спрямованість на загальносуспільні справи.

Дану ваду у витлумаченні сутності політики усуває консенсусний підхід. Його прихильники, починаючи від Платона, який визначав політику як мистецтво жити разом, наполягають на соціальному призначенні політики. Розтлумачуючи цю тезу П.Шляхтун стверджує, що влада, через яку визначається політика, є не метою, а лише засобом політики, за допомогою якого досягаються певні суспільні цілі, насамперед, задоволення інтересів і потреб.

Сьогодні теоретики політології сходяться на тому, що така риса політики як спрямованість на збереження цілісності суспільства, узгодження соціальних інтересів на засадах консенсусу зрештою виводить на питання ефективного керівництва та управління суспільством.

При цьому за вирішальний аргумент використовують думку М.Вебера про те, що поняття „політика” „має надзвичайно широкий сенс і охоплює всі види діяльності щодо самостійного керівництва. Говорячи про валютну політику банків, про дисконтну політику Імперського банку, про політику профспілки під час страйку, можна говорити про шкільну політику міської або сільської громади, про політику правління, яке керує корпорацією, нарешті, навіть про політику розумної дружини, яка прагне управляти своїм чоловіком”. Такий погляд призводить до визначення політики як діяльності з керівництва та управління суспільством в цілому, чи його окремими ланками на основі публічної влади.

Підсумовуючи усі названі риси та складові політики, ми можемо її визначити як одну зі сфер суспільного життя; особливий вид діяльності, пов'язаний із владою як інструментом регулювання суспільного життя через задоволення інтересів соціальних суб'єктів при одночасному збереженні цілісності суспільства.

2. Структура політології

Політика як системне суспільне явище характеризується складною багаторівневою структурою. Зазвичай в структурі виокремлюють:

1. Політичну організацію (politi) – сукупність інститутів публічної влади (державних інститутів, партійних, громадсько-політичних об'єднань, груп тиску, громадських організацій, рухів).
2. Політичну свідомість (policy) – у її межах визначається зміст, мета, засоби політичної діяльності.
3. Політичні відносини та політичну діяльність (politics).

Такий, сказати б, традиційний підхід більше вказує не на структуру, тобто важливі і тривкі взаємозв'язки між елементами системи, скільки на ці елементи, зовнішні прояви політики.

Виділяючи внутрішні рушії політики, тривкі і визначальні для політики зв'язки ми схильні виділити:

- 1) Змагання інтересів соціальних суб'єктів.
- 2) Їх вираження у загальнообов'язковій формі.
- 3) Збереження цілості суспільства шляхом узгодження інтересів.
- 4) Підпорядкування окремих інтересів загальносуспільним.
- 5) Керівництво і управління суспільством.

3. Функції політики

Дане питання є продовженням попереднього „Структура політики”. Адже структури витлумачуються саме як функції. Звідси і назва відповідного методу пізнання „структурно-функціональний”.

Функції політики ми витлумачуватимемо як призначення політики у суспільному житті, – які потреби життєдіяльності суспільства вона задовольняє.

1. З попередньо сказаного випливає, що головною функцією політики є керівництво та управління суспільними процесами в кінцевому підсумку

заради збереження єдності та цілісності суспільства. Цій генеральній функції підпорядковується решта функцій:

2. Виявлення, формулювання і задоволення соціальних інтересів. Це теоретичне формулювання більше відображає один з ідеалів політики. Що стосується практичної політики з конкретною командою, що перебуває при владі, то дана функція трансформується наступним чином: задоволення владно значущих інтересів усіх груп і верств суспільства. Це пов'язано насамперед з відставанням росту суспільних ресурсів від росту суспільних потреб.

3. Єднання суспільства за допомогою узгодження соціальних інтересів. Оскільки інтереси соціальних суб'єктів можуть не співпадати, то єднання і узгодження може здійснюватися як в формі гармонізації, так і в формі субординації та підпорядкування часткових інтересів загальним. Тому діалектика даної функції полягає у тому, що зусилля влади, спрямовані на інтеграцію суспільства можуть у поточному політичному житті викликати гострі соціальні конфлікти, навіть загрозу руйнування цілісності суспільства.

4. Раціоналізація соціальних суперечностей і конфліктів. Як відомо, людська діяльність відбувається на позитивному чи негативному емоційному фоні. Звичайно, що соціальні суперечності та конфлікти породжують у соціальних суб'єктів негативні емоції і якщо вони накладаються на ідеологічні суперечності, то нерідко суб'єкт, який представляє другу сторону суперечності, на жаль, демонізується, дегуманізується в очах опонента. Таким чином, об'єктивні, природні суперечності, що неминуче виникають при взаємодії соціальних суб'єктів через емоції, можуть завести до порушення суспільного консенсусу, протистояння, конфлікту, а то й соціальної катастрофи. І протиставити емоційному раціональне має саме політика. Дана функція впливає з потреби усувати прояви дестабілізації політичного життя через

цивілізовані засоби, ґрунтовані на об'єктивних прорахунках щодо ефективності тих чи інших дій, на здобутках науки, використанні деідеологізованого діалогу і т.д.

5. Легітимація політичного життя, тобто приведення усіх проявів політичного життя у відповідність з політичними та правовими нормами – законами.

6. Соціалізація особистості. З погляду нових поколінь політика покликана сформувати особистість як громадянина та створити йому умови для включення його у цій якості у світ суспільних відносин. Для цього вона має надати йому засоби для активного впливу на соціальне середовище з метою досягнення балансу між необхідністю пристосуватися до соціального середовища і одночасно змінювати та вдосконалювати його відповідно до своїх потреб та інтересів.

7. Забезпечення послідовності, наступності та іноваційності суспільного поступу. Оскільки суспільство, як визначає синергетика, є надскладною, відкритою, нелінійною системою, тобто такою, що час від часу перебуває в неврівноваженому стані, розвиваючись за нелінійними траєкторіями, які не підпорядковуються причинно-наслідковим зв'язкам і в момент невизначеності можуть обирати найнесподіваніші з можливих напрямків розвитку; оскільки політична система відкрита, то люди неспроможні чітко визначати мету розвитку, особливо з огляду на змінювані параметри довкілля, тобто вплив інших систем. У кращому разі в можливостях соціально суб'єкта є виявлення домінантного напрямку еволюції, який і може бути потрактований як мета суспільного розвитку. Лише відповідно до неї суспільства можуть вибрати певний варіант свого функціонування. В гіршому випадку, піддавшись закликам екстремістів, суспільства скочуються до нігілізму, заперечуючи і відкидаючи всі попередні надбання цивілізації, даремно розтрачуючи матеріальні й духовні ресурси.

Політика у даному контексті має забезпечити послідовність розвитку суспільства, використовуючи попередній досвід людства, чи окремого суспільства, максимально скористатися вчорашніми ресурсами для вирішення актуальних проблем, а з іншого боку запроваджувати новації, що найадекватніше відповідають викликам сьогодення.

4. Суб'єкти та об'єкти політики

Дане питання насамперед потребує розкриття соціальної структури суспільства, оскільки первинними суб'єктами політики є соціальні суб'єкти.

Проте суб'єктність і особливо політична не є результатом якогось довільного, але неминучого розвитку соціального суб'єкта. Наслідком неспівпадання політичної і соціальної суб'єктності у політичній теорії стали різні підходи до витлумачення сутності політичної суб'єктності.

Зміст першого підходу (назвемо його активістським) полягає у тому, що суб'єктами політики є лише активні учасники політичного життя, творці політики, які спроможні свідомо визначити політичну мету, засоби її досягнення, готові змагатися за її втілення. Загалом це активні діячі політичних акцій, процесів, явищ. Всі інші – об'єкти – ті, на кого спрямована політична дія.

Інший підхід можна визначити як генеральний, всеохопний. Його прихильники вважають суб'єктами політики всіх. Мовляв, ніхто не може відмовитися від участі у політиці, оскільки навіть фактом свого існування соціальні суб'єкти спонукають суб'єктів носіїв влади вибудовувати свою політику таким чином, щоб не викликати реакцію несприйняття своєї політики у тій чи іншій формі соціального незадоволення. І навіть відмова від участі у політичних акціях є проявом суб'єктності, яка полягає у пасивній протидії певному політичному курсу. Прихильники даного підходу змушені, правда, вдаватися до певного уточнення лексичного поняття „суб'єктність” розмежовуючи поняття „активна суб'єктність” і

„пасивна суб’єктність”, що є нелогічним з лінгвістичного погляду, оскільки перше є тавтологією, а друге – оксюмором.

Можливо, істина про політичну суб’єктність знаходиться десь посередині, між двома описаними підходами. Підстави виділити, умовно кажучи, нейтральний підхід, нам дозволяє той факт, що кожний соціальний суб’єкт виступає одночасного і суб’єктом і об’єктом політичної дії.

До такого висновку можна прийти, якщо пам’ятати, що суспільство і політика базується на взаємодії соціальних суб’єктів. Тому терміни: політична „суб’єктність” чи „об’єктність” вказують не на абсолютний прояв у політичних діях „суб’єктності” чи „об’єктності”, а лише на переважання у поточному політичному епізоді проявів „об’єктності” чи „суб’єктності” з боку певного учасника політичного життя.

5. Типи політичної суб’єктності

Політологія звертає пильну увагу на суб’єкти політичного життя у зв’язку з тією роллю, яку вони відіграють у суспільно-політичному житті. Насамперед, вони є рушієм суспільно-політичних змін, які відбуваються в суспільстві. Без їх активності і взаємодії неможливі жодні прогресивні перетворення. По-друге, від характеру соціальних суб’єктів і якості функціонування інституціональних суб’єктів залежить загальний стан об’єкта політики – суспільства, й таких його сутнісних характеристик як: а) тип суспільства; б) його суспільно-політичний та державний устрій; в) стан функціонування соціальних інститутів (сім’ї, школи, поліції, армії, охорони здоров’я тощо).

Типи суб’єктності задіяного у політичному житті соціального актора визначається за різними критеріями. Найпоширенішим з них є рівень свідомої участі у політиці. Г.Алмонд за цим критерієм виділяє три типи суб’єктності.

1. Паройкіальний тип (від грецьких „пара” – навколо і „ойкос” – дім, господарство; синонімічні назви: парфіальний; патріархальний). Носій такого типу суб’єктності турбується інтересами найближчого оточення, максимум інтересами своєї громади. Він не усвідомлює потреби у політичній системі. Нічого від неї не вимагає, а її дії стосовно себе розглядає як тиск, необхідне зло, з яким доводиться миритися.

2. Підданський тип. Його носії чітко усвідомлюють значення політичної системи, її окремих складових. Вони самі можуть ставати активними учасниками політичної системи, але виключно в якості виконавців політичної волі легітимних володарів, керівників, лідерів. Вони визнають законність, доцільність вимог системи, її окремих інституцій стосовно себе, але зі свого боку, нічого не вимагають від системи. Вони не усвідомлюють, що самі можуть бути активними учасниками прийняття рішення, визначення засад функціонування системи.

3. Активістський або партисипативний тип (від франц. *partisipant* – учасник). Такий усвідомлює необхідність політичної системи, усвідомлює справедливість її вимог і сам ставить вимоги до неї як свідомий і активний учасник політичного життя.

За характером і місцем, яке суб’єкти політики займають у суспільній структурі виокремлюють такі групи суб’єктів:

I. Соціальні. Вони сформувалися історично, об’єктивно на основі збігу соціальних інтересів. Саме ці суб’єкти через власні соціальні інтереси визначають зміст і напрями як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Тому їх ще називають первинними суб’єктами. До соціальних суб’єктів належить насамперед а) індивідууми у якості: громадян, громадсько-політичних активістів, політичних діячів, політичних лідерів. Кооперуючи свої зусилля, індивідууми об’єднуються у соціальні спільноти, у ряду яких розрізняють: соціально-класові (робітники, селяни, інтелігенція, буржуазія), соціально-етнічні (нації, етноси; корінні, прибулі), соціально-

демографічні (молодь, ветерани, підлітки; чоловіки, жінки; мігранти), соціально-професійні (учителі, лікарі, військові), соціально-територіальні (мешканці міста, села, населення історичних земель, регіонів). Розрізняють також мікро-спільноти: сім'ї, театральні трупи, екіпажі і т.п., а також макро-спільноти: громадянське суспільство, страти, класи, народ. Коли заходить мова про первинного суб'єкта політики, то насамперед, згадують про нього. Роль народу як суб'єкта проявляється у референдумах та виборах, тобто у делегуванні своєї суспільної ролі суб'єкта політики депутатам різних рівнів, президенту.

Іноді, у перехідних суспільствах, народ не усвідомлюючи наслідків своєї політичної активності, відчужений від влади, та власності, на фоні масового незадоволення своїм становищем, може реалізувати роль первинного суб'єкта політики у формі громадсько-політичного руху. На жаль, така форма, як засвідчила Помаранчева революція, може бути яскравим, але тимчасовим та недієвим проявом суб'єктності. У таких суспільствах, як наше, на цьому первинна суб'єктність і вичерпується. У демократичних суспільствах роль народу проявляється також у контролі за владою, що здійснюється за допомогою механізмів громадянського суспільства.

Особливої уваги політологи надають соціально-класовим суб'єктам. Традиційно тут виокремлюють класи економічні (за К.Марксом), враховуючи їх відношення до засобів виробництва і класи ринкові (за М.Вебером) зважаючи на місце, зайняте ними у ринкових відносинах.

Сучасні західні політологи насамперед беруть до уваги поділ суспільства на страти (від англ. strat – верства). Стратифікація – це процес, внаслідок якого сім'ї та індивідууми виявляються нерівними один одному і групуються в ієрархічно розміщені страти з різним престижем, власністю і владою.

Як видно з визначення, соціальна стратифікація означає не просто різне становище в суспільстві окремих індивідуумів, сімей, цілих стратів, а саме нерівне їх становище. Функціональна теорія соціальної стратифікації (засновник Т.Парсонс) пояснює виникнення соціальної нерівності наступним чином. Щоб суспільство могло успішно функціонувати, необхідно, щоб у ньому виконувалася вся сукупність життєво важливих для суспільства функцій. Серед них можна виділити важливі, другорядні, менш важливі, незначні тощо. З іншого боку індивідууми теж різні за своїми природними задатками, рівнем освіти, життєвим досвідом.

Для суспільства ідеальним є той варіант, коли найвагоміші функції виконують найдосконаліші індивідууми, функції другого, третього і т.д. порядку виконують індивідууми відповідного рівня. Щоб забезпечити цю відповідність, людство за всю свою писану історію розробили лише один механізм: чим відповідальніша виконувана функція, тим ширшим у її виконавця є доступ до споживчих вартостей, які особливо цінують, які наявні в обмеженій кількості, які мають найвищу якість.

Тому індивідууми, які прагнуть вищої якості життя, претендують на виконання все відповідальніших функцій, а суспільство отримує можливість відбирати для цього найдосконаліших індивідуумів.

У державно організованому суспільстві виконання функцій пов'язане з посадами. Їх можна здобути двома шляхами. Перший називають шляхом досягнень індивідуума. Працюючи над розвитком природних задатків, навчаючись, здобуваючи життєвий досвід, індивідуум досягає такого рівня, коли здатний виконувати складнішу й вагомішу ніж раніше функцію.

Інший шлях – аскрипція. Ідучи ним, індивідуум здобуває посаду за рахунок зовнішніх, неконтрольованих особистістю характеристик: віку, статі, партійної належності, родинних зв'язків, взаємин з клієнтами тощо. Зрозуміло, що в абсолютній більшості випадків цей шлях дозволяє

здобувати високі посади тим індивідуумам, які неспроможні виконувати відповідні функції. Що, звичайно, лише шкодить суспільному поступу.

Підсумовуючи сказане підкреслимо, що теорія стратифікації розглядає соціальну нерівність як суспільно необхідну, а з іншого боку вимагає від суспільства створення сприятливих умов для задоволення прагнень індивідуума до самовдосконалення і самореалізації.

М.Вебер, один із засновників теорії стратифікації, вважав, що класи-страти визначаються становищем схожістю „класової ситуації” індивідуумів стосовно ринку, який є формою боротьби інтересів. Сучасні політологи пропонують й інші категорії стратифікації: рівень освіти, престиж професії, права і привілеї, обов’язки і відповідальність, власність і рівень прибутків, владу і вплив.

Відповідно до дії названих чинників суспільство соціально структурується. Найпоширенішою на заході є семистратна схема соціальної структури: 1) страт професіоналів управління, адміністрування; 2) спеціалісти, що виконують інші важливі функції: юристи, науковці, лікарі, викладачі, інженери, одним словом віртуози „вільних професій” або, як назвав їх М. Джілас „новий середній клас”, представники якого не володіючи, не розпоряджаючись власністю на виробничі фонди, отримують прибутки за рахунок використання одержаних знань, професійної майстерності, творчих здібностей; 3) комерц клас; 4) дрібна буржуазія – працюючі власники або старий середній клас; 5) техніки та робітники на керівних посадах; 6) кваліфіковані робітники; 7) некваліфіковані робітники. Поза стратами ще виділяють паріїв, пауперів, люмпенів, які випали з соціальної структури і уже не прагнуть до повернення хоча б найнижчого соціального статусу, опутившись до рівня біологічного існування.

Після соціальних суб’єктів політики, політологи пострадянського простору виділяють інституціональні суб’єкти. Вони виникли внаслідок

свідомих, цілеспрямованих зусиль первинних суб'єктів політики, тому їх ще називають вторинними суб'єктами. До їх числа належать: держава загалом, органи державної влади, партії, органи місцевого самоврядування.

У третю групу об'єднуються функціональні суб'єкти. Вони не є постійними, а лише ситуативними суб'єктами політики. Вони не борються за владу. Але за певних умов вступають у взаємодію з політичними інститутами, відстоюючи власні інтереси при здійсненні політики. До них належать: армія, церква, громадські організації, промислові і торгівельні асоціації, профспілки, культурологічні товариства, ЗМІ.

Слід пам'ятати, що запропоноване розмежування суб'єктів політики не є абсолютним. Вони можуть змінювати свій статус, мінятися місцями.

Крім первинних і вторинних суб'єктів політики, доцільно виділити тих, хто бере безпосередню участь у прийнятті і виконанні політичних рішень. До таких безпосередніх суб'єктів політики належать владні структури, партійні лідери, керівні органи політичних і громадських організацій, політичні лідери. Саме на цьому рівні виникає і функціонує політична еліта. (Див. окрему лекцію)

Суб'єкти політики можуть мати як відкриті соціально значущі, так і приховані асоціальні групові інтереси. Останні характерні для таких груп як кліки, мафії, родинно-земляцькі угруповання.

Кліка – це мала група, що намагається шляхом закулісних дій зайняти панівне становище у певній політичній структурі (партії, групі тиску, уряді). Скажімо – партійний лідер і його найближче оточення.

Мафія – строго ієрархізована і глибоко законспірована організація, що намагається досягти користолюбних цілей у рамках не тільки якоїсь організації, а й усього суспільства. На відміну від просто організованої злочинності мафія завжди пов'язана з неолітичними інституціями, функціонерами.

Родинно-земляцькі угруповання здебільшого існують на нижчих рівнях влади, але підтримують контакти з вищими політичними колами. Такі зв'язки можуть відігравати важливу роль при формуванні вищих ешелонів влади. Особливо в умовах затяжної політичної кризи та політико-правового нігілізму. За таких обставин політичний лідер, угруповання все менше можуть покладатися на правові норми, політичні угоди і все активніше оточують себе особами відданими особисто. Гарантією ж відданості вбачають родинні зв'язки, земляцькі прив'язаності і т. п.

ТИПИ І ВИДИ ПОЛІТИКИ

До цього моменту ми аналізували політику у самих загальних рисах, абстрагуючись від її конкретних проявів та форм. Проте у поточному житті суспільства „політики взагалі” не існує. Вона завжди набуває конкретних форм, які групують у окремі типи і види, використовуючи для цього різноманітні критерії. Так, за критерієм геополітичного спрямування розрізняють внутрішню і зовнішню. За масштабами: світову, міжнародну двосторонню чи багато сторонню, регіональну, локальну, врешті політику окремої самоврядної громади. За суб'єктами прийняття рішень розрізняють політику міжнародного співтовариства, союзу держав, окремої держави, партії, блоку, коаліції, суспільно-політичних сил, окремого лідера.

За термінами розрізняють коротко-, середньо-, довгострокову політику.

За ефективністю – суспільнокорисну, половинчату, недолугу, злочинну.

Уже названі типи і види політики дозволяють зробити висновки про всеосяжну роль політики у суспільному житті. Така роль насамперед забезпечується такими фундаментальними властивостями політики як:

–універсальність – всеосяжність здатність впливати на будь-який прояв суспільного життя, включаючи індивідуальні характеристики особистості;

–інклюзивність (від. лат. *includere* – включати) – здатність проникати в усі сфери суспільного життя;

–атрибутивність – здатність поєднуватися з усіма сферами суспільного життя, включаючи й неполітичні феномени, відносини й сфери.

Дані властивості дозволяють виділити цілий ряд різновидів політики відповідно до сфер суспільного життя: економічна, правова, культурна, демографічна, національна, науково-технічна, освітня і т. д.

Тема 3. СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА. ТЕОРІЯ СТРАТИФІКАЦІЇ

Поняття соціальної структури суспільства та її елементи. Соціальні спільноти, їх різновиди. Первинні і вторинні соціальні групи. Соціально-демографічні спільноти. Соціально-професійні спільноти. Соціально-територіальні спільноти. Приписаний і досягнутий статус. Систематизація соціальних ролей.

Теорія стратифікації. М.Вебер про соціальні витoki політичної влади. Соціальна мобільність, її види. Типи стратифікації. Середній клас.

Суспільство в політології розглядається як певна історична, інтегративна та системна цілісність, яка складається з різних підсистем, способів взаємодії та форм об'єднання людей. Суспільство є результатом людської діяльності, а людина, як істота соціальна, спроможна розвиватися і досягати успіху лише в результаті співпраці з собі подібними.

Будь-яке суспільство є соціально структурованим. У ньому існують вищі і нижчі прошарки, нерівномірний розподіл благ і привілеїв, відповідальності і обов'язку, керуючі і керовані. І для визначення місця людини в соціальному просторі необхідно не лише знати її сімейний стан, громадянство, національність, ставлення до релігії, професію, належність до політичних партій, економічний статус, походження, а й місце цієї людини в середині кожної з основних груп. Саме в процесі відношення людини до певної групи та відношення цих груп одна до одної всередині суспільства виникають соціальні відносини.

Соціальні відносини — це відносини між історично сформованими спільнотами людей. Суб'єктами соціальних відносин виступають спільноти людей, а їх інтереси соціальними засадами політики.

Соціальна структура суспільства — система взаємопов'язаних та взаємодіючих спільнот або побудова суспільства в цілому.

Соціальна структура характеризує різні види соціальних спільнот і відносини між ними. Це, зокрема, соціально-демографічні, класові, соціально-етнічні та інші спільноти. Тому ключовим у розумінні соціальної структури суспільства є поняття соціальної спільноти, соціальної групи.

Соціальні групи — це відносно сталі спільноти людей, що склалися історично і відрізняються роллю і місцем у системі соціальних зв'язків суспільства. Соціальні групи виникають на базі об'єднання людей за певною об'єктивною ознакою чи при відстоюванні їх інтересів.

Соціальні групи поділяються, на **первинні і вторинні**.

Первинні соціальні групи це такі, члени яких контактують між собою безпосередньо. Ці групи відзначаються стабільністю і згуртованістю, емоційним забарвленням контактів між членами. Їх ще називають малими соціальними групами. До малої соціальної групи соціологи відносять: сім'ю, навчальний чи трудовий колектив — академічну групу, бригаду, сусідів і т.д.

Вторинні соціальні групи складаються з окремих малих груп: нація, жінки, колектив вузу і т.д. Вони не можуть забезпечити безпосередніх особистих контактів між індивідами, які до них включені. Масовість вторинних соціальних груп дозволяє їм істотно впливати на життєдіяльність суспільства.

Соціальні групи формуються в силу певних об'єктивних обставин, а належність до певної групи пов'язана з об'єктивним становищем людей у системі соціальних зв'язків, виконанням певних соціальних ролей.

Очевидно, що участь в політиці в будь-яких її формах беруть всі соціальні суб'єкти. Інша справа — ступінь цієї участі, надання суб'єктові владних функцій. Така участь може коливатися від рядового виборця до майже не обмеженого повноваженнями глави держави. Для основи класифікації суб'єктів політичної комунікації оптимальною, на нашу

думку, є система Г. Алмонда, що передбачає виокремлення трьох ступенів участі у політиці, а саме:

стихийна участь у політиці — діяльність без усвідомлення мети, шляхів досягнення, можливих наслідків;

участь напівсвідома — розуміння сенсу ролей за безпечного підпорядкування їм як чомусь наперед заданому, безспірному;

цілком свідомі участь — утвердження своїх усвідомлених інтересів і цінностей.

Загалом, *суб'єкт у політиці* – джерело свідомої, цілеспрямованої, предметної політичної діяльності, що має власні політичні інтереси та засоби їх реалізації.

Здатність творити політику характеризують терміном **політична суб'єктність**, яка залежить від об'єктивних можливостей діяти (обмежених структурою політичних сил і рівнем розвитку суб'єкта) і суб'єктивних можливостей (мотивації, знань, умінь, послідовності дій).

Суб'єктів політики можна класифікувати за розглянутими далі **ознаками**.

1. *Інтересом, який вони прагнуть реалізувати через політичну владу:*

- громадянське суспільство загалом;
- соціальні, етнічні та конфесійні групи;
- окремі особистості.

2. *Соціально-становою приналежністю:*

- стани (робітничий, селянський тощо);
- політичні лідери (еліта) станів.

3. *Соціально-професійною приналежністю:*

- громадяни, які мають політичні права і не є професійними політиками;

- громадяни, котрі тимчасово професійно здійснюють політичну діяльність як обрані до представницьких, виконавчих або судових органів влади;
- громадяни, які професійно здійснюють політичну діяльність (теоретичну чи практичну);
- громадяни, які працюють у державно-адміністративному апараті, що репрезентує державу.

4. *Належністю до організованих етноконфесійних груп:*

- етнополітичні об'єднання та рухи (етносів, що домінують, чи національних меншин);
- конфесійно-політичні об'єднання та рухи.

5. *Ступенем і мірою організованості:*

- державні організації та інституції;
- політичні партії;
- громадсько-політичні організації, об'єднання, рухи;
- політичні блоки, фракції, угруповання.

Суб'єкт і об'єкт в політиці — взаємозамінні величини: один і той самий інститут або соціальна група чи особа в одних ситуаціях можуть виступати суб'єктом, в інших — об'єктом політики. Ці поняття є взаємозалежними: об'єкт впливає на суб'єкт, визначаючи методи і способи впливу, правила політичної діяльності, обмежуючи простір дій суб'єкта, який, у свою чергу, також впливає на об'єкт, змінює його. В суспільстві суб'єкт і об'єкт — це люди, які мають соціально-політичні якості, діють або політично пасивні. Тому вирізняють суб'єкт політики, який може бути активним та пасивним, і «політичний суб'єкт», який діє свідомо, активно реалізує свої цілі. Для суб'єкта і об'єкта політики велике значення мають свідомість та активність, які забезпечують різні типи політичного процесу і політичного життя (демократія, авторитаризм, тоталітаризм, олігархічна влада тощо).

Теорія стратифікації

Термін стратифікація, запозичений з геології (положення окремих частин утворень у вертикальному розмірі), в соціальних науках позначає структуровані нерівності між різними групами людей.

Соціальна стратифікація означає процес, який безперервно триває у суспільстві, і є не лише методом виявлення верств даного суспільства, але й «дзеркалом» цього суспільства. Простратифікувавши все населення країни за тими чи іншими критеріями, можна виділити страти (верстви), з яких це населення складається. Тому стратифікація — риса будь-якого суспільства: рабовласницького, феодального, капіталістичного, соціалістичного. Коли ми ставимо питання, чому існує в багатому суспільстві бідність, чому існує расова сегрегація, статеві нерівності, які шанси має людина, що народилась в середовищі робочого класу, досягти позиції в середньому класі чи піднятися на вершину економічної та соціальної піраміди, то ми ставимо питання, що стосуються стратифікації суспільства.

Якщо розглядати рівність як юридичну рівність, рівність можливостей або доходів, тоді нерівність виступає як обов'язкова ознака суспільства. Питання, чи є нерівність неминучою рисою суспільства, повертає нас до тривалих суперечок між лібералами і марксистами.

Влада виявляється через матеріальну винагороду, диференціюючи життєві шанси за допомогою ринку, статусної позиції, доступу до політичного впливу. Виходячи з цього, такі ліберали, як Ф. Хайек вважають нерівність ціною, яка платиться за динамічне економічне зростання, характерне для капіталізму. Суспільства комуністичних держав Радянського блоку, будучи прихильними ідеї класової боротьби, прагнули зменшити, якщо не ліквідувати, ці види нерівності. Проте на практиці вони

просто породжували його нові форми, які гальмували зростання економіки і соціального забезпечення.

Головне в усіх цих питаннях — співвідношення рівності та нерівності. Тому, аналізуючи нерівність, говорять про існування соціальної стратифікації, під якою розуміють структурування нерівності між різними соціальними спільнотами, верствами, прошарками та групами людей.

Соціальна стратифікація — процес соціального відтворення, внаслідок якого верстви (страти), групи, класи виявляються нерівними між собою і групуються в ієрархічно розміщені страти з різним престижем, власністю та владою. Соціальна стратифікація означає не просто різне становище у суспільстві окремих індивідів, родин чи цілих країн, а саме нерівне їх становище.

Отже, **соціальна стратифікація** — це структурування нерівності між різними групами людей, тобто їх розміщення (рангування) відповідно до «ресурсів», які вони контролюють: багатства (доходу), власності, престижу (соціального статусу), влади (могутності), або це система регульованої нерівності, за якою формуються різні прошарки суспільства.

Але стратифікація це не просто сукупність прошарків і страт (соціальних груп), а ієрархія цієї сукупності.

Виділяють чотири типи стратифікації: рабство, касты, стани, класи. Вони розташовані в історичній і часовій послідовності.

Рабство — юридична, соціальна і економічна форма нерівності за якою одні індивіди належать іншим як власність. На сучасному етапі майже повністю зникло.

Каста — організована і замкнута соціальна група, членство в якій обумовлюється своїм народженням. Касты були поширені в Індії, на півдні США, Південній Африці.

Стан — соціальна група, яка має закріплені звичаями чи юридичними законами права і обов'язки, що передаються спадково. Поділ суспільства на стани характерний для середньовічної феодальної Європи.

Клас — велика суспільна група людей, що характеризується майновим, владним і освітнім статусом у вертикальному зрізі соціальної структури, і має спільний спосіб отримання і розмір частки суспільного багатства.

Перші три типи є закритими суспільствами, а класи — відкритим. Рабство, касты, стани базувалися на правових і релігійних нормах і мали офіційні бар'єри таких переходів, і лише класова система скасувала їх юридично.

Відрізняють спільноти, пов'язані з розподілом трудової діяльності, зі специфікою соціально-економічного стану, розвитком поселенських утворень. Тому в суспільстві виділяють такі соціальні підструктури як соціально-демографічна, соціально-професійна, соціально-класова та інші.

Економічна стратифікація (розподіл на бідних і багатих) полягає в тому, що середній рівень добробуту та прибутків змінюється від групи до групи, від суспільства до суспільства, причому в одному й тому самому суспільстві він непостійний.

Політична стратифікація — тип суспільного розшарування, де головним критерієм є ступінь впливовості на прийняття рішень, обов'язкових для виконання певним колом осіб. Чим більше коло підлеглих, тим більша влада.

Професійна стратифікація базується на нерівномірному оцінюванні суспільством престижу різних професій, а значить і диференційованій оплаті за виконану роботу.

За статевими і віковими відмінностями розрізняють **соціально-демографічні спільноти**. Мова йде про статевий поділ на чоловіків і жінок, поділ за віком на молодь, осіб середнього, старшого і похилого віку. До уваги беруться не тільки фізіологічні відмінності, але і різний статус в

суспільстві (дискримінація жінок, працевлаштування молодих спеціалістів, пенсійне забезпечення людей похилого віку).

Важливим суб'єктом політичних відносин являються **соціально-професійні спільності** — великі професійні групи, які посідають особливе місце в системі суспільного поділу праці (робітники, селяни, службовці, інтелігенція, підприємці).

Робітники — особи фізичної праці, які трудяться за наймом.

Селяни — самодіяльне населення, зайняте у сільському господарстві (наймані робітники, дрібні, середні, великі власники засобів виробництва і землі).

Службовці — особи нефізичної праці, які займаються простою розумовою працею і трудяться за наймом (торгові і офісні працівники, штат органів виконавчої влади).

Інтелігенція — соціальна група людей складної розумової праці з наявною середньою професійною або вищою освітою (інженери, науковці, педагоги, медики, діячі культури і мистецтв, військові).

Підприємці — власники засобів виробництва, які функціонують як його організатори і займаються діяльністю з метою отримати прибуток на власний ризик.

Суспільство можна поділити на **соціально-територіальні** спільності. Це мешканці населених пунктів (сіл, селищ, міст), окремих адміністративно-територіальних одиниць (областей, районів), сільське і міське населення в цілому. Через нерівномірний економічний розвиток різних регіонів, населення цих регіонів відрізняється рівнем життя, умовами праці, побуту. Відповідно політичні уподобання населення теж відрізняються.

Сучасне суспільство не є сталим і закритим, в ньому постійно відбувається переміщення індивідів на позиції з більш високим престижем,

прибутком, владою, освітою і навпаки. Такий рух досягається в наслідок розширення каналів мобільності, тобто шляхів соціальної циркуляції.

Соціальна мобільність — це переміщення людей у суспільстві з одних соціальних верств або прошарків до інших, а також просування їх на позиції з вищим або нижчим, залежно від їхніх індивідуальних якостей та соціальних умов, статусом.

Соціальна мобільність поділяється на — горизонтальну та вертикальну.

Горизонтальна мобільність — це перехід індивіда або соціальної групи від однієї соціальної позиції до іншої, що перебуває на такому самому рівні, тобто без зміни соціального статусу.

Вертикальна мобільність — це сукупність взаємодій, що сприяє переходу індивіда або соціальної групи з однієї соціальної верстви на більш високий або більш низький рівень. Вертикальна мобільність поділяється на *індивідуальну і групову* та *висхідну і низхідну*.

Становлення соціальної групи — це тривалий і складний процес, пов'язаний із усвідомленням свого стану, спільності інтересів, цінностей, формуванням групової свідомості і норм поведінки.

Такі соціальні групи, як соціально-класові спільноти (класи, верстви, соціальні прошарки): соціально-демографічні спільноти (чоловіки, жінки, діти, батьки і т.д.); етносоціальні спільноти (нації, народності, племена, національності і етнографічні групи): соціально-територіальні спільноти (місто, село, регіон): соціально-професійні спільноти (інженери, вчителі, металурги) та інші і формують соціальну структуру суспільства.

М. Вебер виокремив три аспекти соціальної стратифікації — економічний, соціальний та політичний, які дають можливість схарактеризувати три джерела політичної влади.

Перший аспект, пов'язаний з поняттям «*клас*», відображає економічні відмінності між людьми. Класова належність визначається не тільки контролем над засобами виробництва, а й економічними відмінностями,

які не впливають із відношення до власності, наприклад персональними та кваліфікаційними.

Другий аспект стратифікації представлений поняттям «*статусу*», який залежить від поваги та престижу, здобутих індивідом у певному співтоваристві. Статус може характеризувати об'єктивні можливості індивіда у досягненні життєвого успіху, наприклад, отримання високого доходу не завжди залежить від наявності власності (лікар, адвокат). Статус виражається і підтримується через таку практику виключення, як брак, умовності і звичаї, загальні умови життя.

Будь-яку соціальну позицію індивід займає в результаті особистих досягнень у відкритій формальній або ринковій конкуренції з іншими. Позиція, наприклад, викладача університету, лікаря або автомеханіка звичайно займається в результаті конкурсного іспиту, після успішного виходу на ринок праці. Такий *статус* називають *досягнутим*.

Статус, якого потрібно досягнути, протиставляється *приписуваному статусу* — соціальній позиції, в яку індивід поміщений або по народженню, або по положенню сім'ї батьків; вона не може бути змінена унаслідок особистих досягнень. Прикладом є статуси, що витікають з приналежності до раси, етносу.

Третій аспект — джерелом влади можуть бути як класові характеристики, так і статусні позиції, а також інститути, що визначають належність людей до партій, профспілок, релігійних конфесій тощо. Ці інститути характеризують третій аспект стратифікації, виражений поняттям «*партія*», тобто група людей, які мають спільні цілі та інтереси, наприклад релігійні або національні.

Виділяють два основні шляхи здобуття ними певного рангу: аскрипція і досягнення.

Аскрипція — просування соціальними «сходінками» завдяки зовнішнім, незалежним від індивіда, групи, властивостям (соціальному

становищу, фізичним даним та ін.).

Досягнення — здобуття індивідом, групою певного статусу завдяки безпосередньо власним успіхам.

В Україні, що будує ринкову економічну систему, відбувається зміна соціальної структури суспільства через формування верств населення відповідно до нових майнових та суспільних відносин. Можливі два альтернативні напрями соціальних змін: формування середнього класу, як основного прошарку населення, або утворення суспільства з двома основними соціальними групами: багатими і бідними. Перший напрямок — це рух по так званому європейському шляху, другий — по латиноамериканському.

Ознаками середнього класу в суспільстві є: активна життєва позиція громадян, що самостійно забезпечують добробут своїм родинам; існування внутрішніх джерел інвестування (бізнес, житло, освіта); висока платоспроможність населення, збільшення зайнятості; демократичні принципи управління. Натомість поляризоване суспільство означатиме концентрацію капіталів і влади в руках обмеженого кола осіб, безконтрольність влади, масову бідність, корупцію.

Приналежність до українського середнього класу визначається за такими ознаками: рівень доходів, власність, високий рівень професійно-освітньої підготовки, ідентифікація себе з середнім класом.

Середній клас — це не лише економічно незалежні люди, які мають власну справу. Це ті, хто активно втручається в суспільно-політичне життя. Вони самі вирішують, до чого застосувати свій хист, вони — господарі власної долі.

В цілому середній клас задоволений своїм становищем, має пристойний рівень життя, його влаштовує існуючий порядок речей і цінностей. Йому є що втрачати, тому він проти будь-яких радикальних змін, суспільних потрясінь і соціальних експериментів.

Саме ці люди, уникаючи як крайнього лівого, так і крайнього правого флангів, є рушійною силою сучасної політичної системи. Лише вони здатні стабілізувати соціальну ситуацію в країні. Як основний платник податків, середній клас формує державний та місцевий бюджети, визначає споживчу поведінку населення, забезпечує інвестиційний потенціал, визначає поведінку електорату, формує моральні стандарти суспільства. Вони — основні наймачі всіх держструктур, а тому мають право за свої податки вимагати у держави виконання її зобов'язань перед народом. Отже, формування середнього класу — це шлях до створення матеріальної бази соціальних програм і побудови громадянського суспільства.

Таким чином, основою соціальної стабільності в сучасному світі є потужний і численний середній клас — головна складова громадянського суспільства. Як основний платник податків він формує державний та місцеві бюджети, визначає споживчу поведінку населення і внутрішній ринок країни, через накопичення та участь у різноманітних системах страхування забезпечує інвестиційний потенціал, завдяки домінуванню в громадських та політичних організаціях визначає поведінку електорату і значною мірою формує моральні стандарти суспільства, шляхом участі у виборчому процесі виконує функції носія демократії та політичних свобод. Взагалі розвиток демократії, становлення громадянського суспільства і формування середнього класу — це ідентичні процеси.

Політична стратифікація і призначення еліти

Питання про те, *хто* реально здійснює владу: народ, лідер, партія, група, - має надзвичайно важливе практичне значення для розуміння політики і визначення ефективності форм правління. Образно політику можна представити як *театр*, на сцені якого діють *актори*. Значення тих чи

інших персонажів на сцені по-різному: одні актори грають головну роль, інші - другорядну, треті зайняті в масових сценах.

У житті суспільства політичні взаємодії держави, партій, еліт, лідерів, виборців здійснюються на основі політичних *ролей* і *функцій*. Різні суб'єкти політики грають різні ролі і виконують неоднакові функції в політичному житті, тому суспільна значущість виконуваних ролей і функцій по-різному оцінюється в суспільстві. *політична роль* - це очікувана поведінка, обумовлене політичним *статусом* групи, інституту, індивіда. Наприклад, політичний статус *еліти* визначається її правами і обов'язками в суспільстві: він наказує їй право на прийняття *найважливіших* політичних рішень, але разом з тим покладає на неї відповідальність за наслідки їх виконання.

Статус *громадянина* обумовлюється його правами і свободами: правом обирати і бути обраним, право вільно висловлювати свою думку, відстоювати свої права в суді і т.д. Що їх ролі та функції в силу їх різної значимості для суспільства винагороджуються неоднаково.

Положення еліти в суспільстві підкріплено її престижем, привілеями, багатством. Отже, крім економічного, соціального, духовного нерівності, є і *політична нерівність*, обумовлене *мірою* участі в реалізації влади. Порядок, при якому політична нерівність з великою ймовірністю передається від одного покоління до іншого, формуючи різні політичні страти, називається *політичної стратифікацією*. Важливе значення політичної еліти в суспільстві обумовлена роллю політики, яка виступає в якості механізму впорядкування та регулювання соціальних відносин, реалізації загальнозначущих інтересів. Політико-управлінські функції в суспільстві здійснює політична еліта, яка бере найважливіші політичні рішення. Для цього їй необхідні спеціальні знання, які відсутні у більшості

населення. Крім того, політичні еліти представляють в політиці групові інтереси, створюють оптимальні умови для їх узгодження і реалізації.

Таким чином, **політична еліта** - це *привілейована група, яка займає керівні позиції у владних структурах і безпосередньо бере участь у прийнятті найважливіших рішень, пов'язаних з використанням влади.*

Існування політичних еліт в суспільстві обумовлюється дією ряду об'єктивних **причин**. Суспільство, як все складно організовані системи, потребує професійного керуючого дії, що викликає необхідність у поділі праці на керуючих і керованих. Йому необхідні люди, що володіють спеціальними знаннями, навичками, досвідом, здатні здійснювати управлінські функції. Крім того, політична нерівність в суспільстві є результатом нерівності психічних, соціальних та інших умов, які створюють різні можливості займатися політикою для різних соціальних груп та індивідів. Слід враховувати і те, що управлінський працю високо оцінюється і стимулюється в суспільстві, а близькість до влади відкриває широкі можливості для реалізації індивідуальних потреб. Ця обставина змушує багатьох людей прагнути до владних інститутів. Нарешті, існування політичної еліти обумовлено пасивністю широких верств населення, які, займаючись вирішенням власних повсякденних проблем, зазвичай вважають за краще триматися подалі від політики.

Ранні теорії політичної стратифікації

Ідеї про правомірність існування в суспільстві меншини, що панує над рештою населення, висловлювалися ще в давнину.

Так, **Конфуцій** обґрунтовував розподіл суспільства на "благородних мужів" (правлячу еліту) і "низьких людей" (простолюдинів) проходженням їх **моральним** заповідям: перші йдуть боргу і закону, другі думають, як би

краще влаштуватися і отримати вигоду; перші вимогливі до себе, другі - до інших людей. Дотримання моральних норм дає право на управління. Образ правлячої еліти Конфуцій розкривав через соціальні якості її представників: "благородний муж в доброті НЕ марнотратний; примушуючи до праці, не викликає гніву; в бажанні не жадібний; у величчі не гордий я; викликаючи повагу, не жорстокий" [\[1\]](#) .

Інша обґрунтування поділу суспільства на правляча меншість і підкоряється йому більшість знаходимо у **Платона**. Політичне нерівність він пов'язував з **якостями** душі, властивими тим чи іншим групам населення. Розумної частини душі, чеснота якої полягає в мудрості, відповідає стан правителів-філософів (це і є еліта); лютою частини, чеснота якої полягає в мужності, - стан воїнів; низинній, жадає частини душі, яка загрузла в насолодах і втіхи, - стан землеробів і ремісників. Мудрим (тобто філософам) повинна коритися найгірша частина населення [\[2\]](#) . Більш того, Платон розробив систему формування правлячої еліти, яка передбачала такі етапи: відбір в еліту, виховання і освіти потенційних кандидатів.

Однак, ці та інші ідеї про неминучість розподілу суспільства на керуючих і керованих не мали серйозного соціологічного обґрунтування і будувалися швидше на різного роду моральних, релігійних, філософських припущеннях, ніж на аналізі реальностей політичного життя.

Тема 4. ПОЛІТИЧНА ВЛАДА

Її слушно називають центральною категорією політичної науки. З нею пов'язано чимало понять, уживаних у політичному лексиконі. Наприклад: автократія, аристократія, бюрократія, демократія, меритократія, охлократія, партократія, плутократія, теократія, технократія, тимократія, кокістократія, анархія, монархія, олігархія.

Поки що владу схильні розглядати як складний суспільний феномен, тобто виняткове, незвичайне явище, за філософією І.Канта: дане нам у досвіді, сприйняте органами чуття, але недоступне людському пізнанню.

Намагаючись узагальнити надбання соціально-гуманітарних наук щодо влади як суспільного явища, ми можемо стверджувати, що:

- влада своїми коренями сягає у біологічну, антропологічну природу людини як істоти;
- влада – наслідок взаємодії соціальних і політичних суб'єктів на рівні окремих особистостей, груп, організацій, інститутів та інституцій (тобто на всіх рівнях суспільної ієрархії);
- влада включає психологічні складові (нав'язування волі одних суб'єктів іншим, воля яких ігнорується (повністю або частково));
- втілені у державі та структурованому суспільстві ці вольові відносини набувають характеру командування й підпорядкування;
- (насамперед державні органи, установи їх узаконенні адміністративно-правові й силові прояви) форми впливу на людей;
- влада – це, нарешті інституція, тобто організована за певними нормами установа, спроможна за допомогою цих норм встановити порядок у суспільстві, забезпечити єдність дій його складових.

Оскільки протягом тисячоліть у боротьбі за свої інтереси соціальні суб'єкти застосовували насильство, примус (найбільш дієвим засобом переважного задоволення групових, корпоративних інтересів); то

найчастіше владу ототожнюють саме з ними. Існує наприклад, таке визначення влади як монополія на застосування сили.

Проте панування і примушування самі по собі ще не є вичерпними ознаками влади. Адже це може бути звичайне свавілля, незаконне, злочинне, брутальне насильство, терор, репресії.

Панування стає владою, коли до примушування додається ще його обґрунтованість, – виправданість, правомочність, легітимність застосування сили з метою обмеження чиеїсь свободи; „влада” фізичного примусу тоді стає легітимною владою, коли її накази сприймаються підвладними як обов’язкові, а їх невиконання – як злочин.

Безперечною підставою й санкцією на застосування сили, підставою, яка розглядається як вища більш значима, ніж окремі інтереси когось із учасників суспільної взаємодії, постає всезагальний інтерес, задоволення якого розуміється як запорука існування суспільства, кожного її члена окремо.

Отже будь-яка влада поєднує у собі складові: силу, примушування і легітимність.

У політології виділяється сім типів легітимності.

Традиційна. Носій влади відповідає перед світовим порядком, ґрунтується на визнанні законом влади якщо її політичні дії, відповідають цінностям і нормам традиції політичної культури.

Харизматична. Носій влади відповідає перед богом, ґрунтується на визнанні виняткових надприродних рис носія влади.

Правничо-раціональна. Її носій відповідає перед виборцями, суспільством, законом влади якщо її політичні дії відповідають чинній системі права.

Національно-патріотична ґрунтується на визнанні суспільством влади як спадкоємця попередніх національних утворень їх символів, ритуалів і міфів, захисник національних інтересів.

Партисипітарна легітимність (на засадах участі) Влада сприймається законною, якщо вона широко залучає громадян до прийняття рішень, участі у політичному житті.

Раціонально-цільова легітимність – якщо забезпечує досягнення суспільством значущої мети.

Соціально-евдемонічна ґрунтується на забезпеченні народу високого рівня життя чи створює ілюзію її піклування про добробуту народу.

Кожна влада не ґрунтується на одному виді легітимності. Тоталітарні режими зберігали владу не на підставі легітимності, а на підставі тоталітарних ідеалів і політичного терору.

Враховуючи складову легітимності у структурі влади, *політичну владу* визначимо наступним чином: це реальна здатність політичних суб'єктів проводити свою волю стосовно об'єктів політики і суспільства загалом за допомогою політичних і правових норм.

ОЗНАКИ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ:

1. Спрямованість на суспільні справи.
2. Суверенність – верховне право правити, тобто приймати незалежні рішення.
3. Імперативність – наказовість і обов'язковість її настанов, аж до використання каральних санкцій.
4. Публічність – відкритість, здійснення від імені всього суспільства, звертається до всього суспільства, спрямованість на суспільні справи.
5. Обмеженість компетенції державним кордоном, протистоянням громадянського суспільства.
6. Моноцентричність – наявність єдиного центру прийняття рішень.
7. Легітимність – законовідповідність.

8. Ієрархічність – поділ на вищі й нижчі посади, чини; ґрунтований на цьому суворий порядок підлеглості.

9. Кумулятивність – здатність до посилення владного впливу за рахунок взаємодії ресурсів (засобів) влади.

10. Унікальність як інструменту упорядкування суспільного життя. Альтернативи владі не існує, точніше вона є, але це безвладдя.

ЗАСОБИ ЗДІЙСНЕННЯ ВЛАДИ

Як тлумачать прихильники інструменталістського напрямку – це інструменти в руках суб'єктів, влади за допомогою яких вони підпорядковують волю об'єктів.

Це насамперед переконавання – спосіб досягнути готовності виконувати волю носія влади на основі згоди з об'єктом на основі аргументованого доведення, що пропонований варіант поведінки є доцільний, відповідає системі цінностей об'єкта.

Через потребу збереження державної таємниці, недопустимості провокування правдивою інформацією страхів, панічних настроїв, зрештою через недостатній рівень суспільної свідомості суб'єкт політики доволі часто вдається до маніпулювання – вплив на поведінку об'єкта влади за допомогою різних прихованих для широкого загалу форм впливу на свідомість, приховування чи спотворення інформації.

Наступним засобом влади розглядають правову норму – вимогу до поведінки, ґрунтовану на загальносуспільних цінностях свободи, гуманізму, справедливості.

Порушення норми об'єктом влади веде до застосування щодо нього засобів примусу. Оскільки його застосування є підпорядкованим факту порушення норми, то примус не завжди розглядається самостійним засобом здійснення влади, а лише чинником стимулювання поваги до правової норми.

РЕСУРСИ ВЛАДИ

Під ними розуміють не лише використовувані, але й потенційні засоби здійснення влади.

Утилітарні ресурси (багатство, власність) – це матеріальні й духовні вартості необхідні для задоволення потреб людей. Її включеність до підойм влади є закономірною. Адже задоволення інтересів, їх узгодження, регулювання на цій основі суспільного життя потребує насамперед матеріальних, фінансових та інших ресурсів, і той, хто ними розпоряджається, той і отримує широкі можливості підпорядковувати волю соціальних суб'єктів, тобто отримує над ними владу.

Адміністративно-організаційні ресурси – ресурси, пов'язані із займаним становищем і посадою. Адже політична і державна влада – це влада передовсім організації і чим вищою є посада у ієрархічній структурі політичної і державної організації, тим більше вона створює умов для підпорядкування чиеїсь волі. Це призводить і до такої тенденції як персонального обличчя влади. Таким чином у адміністративно-бюрократичному апараті влада співвідноситься не з особистістю, а з посадою.

Нормативні ресурси – правові й політичні норми, традиції та звичаї. Потенціал нормативних ресурсів вимірюється насамперед їх дієвістю щодо забезпечення порядку у суспільстві. У демократичному суспільстві вагомою підоймою дієвості нормативних ресурсів є підпорядкованість правовим та політичним нормам носіїв влади, а не лише народу. Інакше роль і значення цих ресурсів нівелюються.

Примусові (силові) ресурси – це система застосування заходів адміністративного та судового покарання. Підкреслимо, що у політології сила розглядається не тільки як безпосереднє насилля, примус, здійснювані через каральні державні органи, а й як здатність політичного

суб'єкта у потрібний час та потрібному місці організовувати масову підтримку своїх рішень.

Універсальним ресурсом влади вважають об'єднаність еліти та суспільства спільною метою, єдиною волею. Якщо це є, то влада обов'язково стає легітимною в очах підвладних. Як наслідок, приписи та дії влади вони сприймають як доцільні, обов'язкові і навіть необхідні.

Духовно-інформаційні ресурси. Духовні дозволяють об'єднати суспільство єдиною волею і спільною метою. Інформація – володіння нею дає можливість носіям влади за допомогою переконування і маніпулювання підпорядковувати своїй волі інших, мобілізувати народ на підтримку політичних рішень.

ФОРМИ ЗДІЙСНЕННЯ ВЛАДИ

Панування: підкорення певної частини чи всього суспільства при застосуванні примусових (силових) ресурсів.

Керівництво: владна діяльність, спрямована на визначення мети, засобів суспільного розвитку, що здійснюється на основі вертикальних зв'язків, що визнаються підлеглими законними.

Управління – використання владних повноважень у формуванні поведінки соціальних об'єктів відповідно до визначених мети і засобів.

Контроль – здатність суб'єктів влади стежити і домагатися реалізації своїх настанов.

ТИПИ І ВИДИ ВЛАДИ:

1. За критерієм головного суб'єкта здійснення виділяються:
  - монархія – спадкоємне право правління однієї особи (абсолютна, обмежена)
  - тиранія – одноосібне, деспотичне правління внаслідок насильницького захоплення влади
  - аристократія
  - олігархія

- тимократія
- охлократія
- демократія
- партократія
- бюрократія
- технократія – панування науково-технічної еліти

2. За критерієм владних повноважень здійснюється:

- законодавча
- судова
- виконавча
- арбітражна (влада авторитету, оперта за морально-етичні

(національні чи загальнолюдські норми)

3. Оскільки нав'язування волі може здійснюватися різними засобами та ресурсами, то розрізняють:

- економічну
- соціальну
- духовно-інформаційну (тут засобами є мораль, релігія, ідеологія,

наукові звання, інформація)

- сімейну
- політичну
- державну

ФУНКЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

1. Керівництво та управління суспільством.
2. Інтеграція суспільства.
3. Оптимізація, раціоналізація політичної системи – приведення п. с. у відповідність із метою завданнями провідних верств і сил.
4. Забезпечення політичної наступності, стабільності та модернізації.

5. Легітимізація – приведення проявів політичного життя у відповідність з правовими нормами.

Тема 5. ОСНОВНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ СВІТОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Із виникненням держави з'являлися перші політичні вчення. Найшвидше цей процес розпочався у країнах Стародавнього Сходу.

Особливості політичних течій Стародавнього Сходу:

- обґрунтування божественного походження влади;
- ототожнення державної влади із владою царя або імператора;
- визнання божественного втручання в управління державою і визначення людської долі;
- проголошували верховенство етичних принципів над політичними;
- торкалися питань управління, а не структури і функцій політичних інститутів.

Концепції політичних учень Стародавнього Сходу:

- **Конфуцій** розглядав державу як велику сім'ю, де влада імператора уподібнювалася владі батька, а відносини між володарем і підданим розглядалися як відносини між старшими і молодшими членами сім'ї, а благо народу було основною метою державної адміністрації. Правитель повинен мати шляхетне походження і піклуватися про достаток народу, захищати його зброєю і виховувати. У свою чергу народ повинен був би проявляти шанобливість до правителя, беззастережно виконувати його накази;

- **Легісти (законники)** відмовилися від етичного і релігійного розуміння політики своїх попередників. Державне правління мало ґрунтуватися виключно на законах, виконання яких повинен забезпечити централізований державний апарат чиновників. Неухильно дотримуватися закону, згідно з поглядами легістів, повинен народ, а не правителі, які є законотворцями.

Політичні концепції античності:

- античні політичні теорії виокремилися у самостійну галузь;
- на місце східної колективної моралі висунувся принцип індивідуальної свободи людини, її громадянського обов'язку;
- в політичних теоріях рохроблялися питання суті й форм держави, а також ідеї приватної власності та права.

Періодизація розвитку західної політичної думки:

- античний (від V ст. до н.е. до II ст. н.е.), що охоплює політико-філософську думку Стародавньої Греції та Риму;
- просвітницько-раціоналістичний (від XV до половини XIX ст.), що поєднує європейську та американську політико-філософську думку епохи Відродження, Просвітництва та раціоналістичні концепції XIX ст.;
- політико-соціологічний (з кінця XIX ст. до другої світової війни), коли політична проблематика розвивається в контексті соціології або самостійно, але на основі соціологічних емпіричних методів;
- політологічний (після другої світової війни), коли політологія була визнана ЮНЕСКО як самостійна наука і навчальна дисципліна, що поєднує теоретичні й емпіричні методи дослідження.

Погляди мислителів античного періоду:

ПЛАТОН (пояснював генезис держави як природне прагнення людей до громадського життя з метою забезпечення потреб для існування й удосконалення. Держава має служити високому ідеалові – наближенню людей до ідеї добра, спокою, щостя. Платон розробив дві концепції держави: ідеальну та реальну. Основними ознаками ідеальної держави є загальність і постійність. Загальність передбачає, що держава керується

загальним добром, а не окремими інтересами громадян, а постійність полягає в тому, щоб громадяни одностайно прямували до досягнення мети держави. В ідеальній державі громадяни мають бути поділені на три суспільні стани, кожен з яких повинен жити і виховуватись у своєрідних умовах і володіти власними чеснотами. До першого, найвищого стану належали правителі, які повинні бути філософами. Чеснотою цих правителів є мудрість. Другий стан становлять воїни, що дбають про цілісність держави, бережуть її кордони та внутрішній лад. У них чеснотою є хоробрість. До третього стану мають належати ремісники, купці, хлібороби – всі ті, хто здобуває матеріальні засоби для існування. Їхня чеснота – поміркованість. Два перших стани повинні жити за комуністичними принципами – без приватної власності, подружжя, родини, а також мають пройти школу державного виховання. Платон виділяє форми держави за ступенем їхньої досконалості і регресивної лінії розвитку. Аристократія – влада кращих, тимократія – влада військових, олігархія – влада багатих, демократія – влада, яка допускає рівність і нівелює ієрархічні вартості людей, тиранія – влада несправедливих і нерозумних людей, котрі захопили її силою. Ідеальна форма державного правління існувала у минулому. Якщо у державі немає філософів, здатних управляти, Платон пропонує у праці “Закони” проект законодавчої держави, в якій мудрі закони заступають мудрість філософів. У цій праці Платон висловив геніальну здогадку про загибель держави, де закони не мають сили і перебувають під чияюсь владою, натомість лише та держава забезпечує благо громадян, в якій закони – володар над правителями, а вони – його раби.

Аристотель не пропонував ідеальної держави, а зосередив увагу на такій державній моделі, яка була б доцільнішою для певних історичних умов. Він трактував державу як об’єднання вільних громадян для здійснення управління справами суспільства. Аристотель відкидав ідею

Платона про усупільнення майна, родинного життя з огляду на те, що це призведе до недбальства, лінощів, егоїзму. Форми держави він класифікував за двома критеріями: кількістю правителів та метою правління (служіння загальному благу чи особистим інтересам). Відповідно до цих критеріїв Аристотель виділив правильні і неправильні форми держави. До правильних він відносив монархію (царську владу), аристократію і політію, а до неправильних – тиранію, олігархію і демократію. Найкращою формою держави він вважав політію – помірковану демократію, яка поєднує кращі риси олігархічного й демократичного правління і ґрунтується на законах. Політія мусить спиратися на середній клас, який підтримував би рівновагу між багатими і убогими.

Полібій розкрив логіку виникнення і змін шести форм держави в межах одного циклу: монархії, аристократії, олігархії, демократії, охлократії, тиранії. Монархія як єдиновладне правління царя або вождя ґрунтується на розумі. Розкладаючись, монархія перетворюється в тиранію, а незадоволення тиранією призводить до того, що благородні мужі з допомогою народу встановлюють аристократію. Аристократію поступово перероджується в олігархію, де використовується влада з метою наживи. Народ, незадоволений розкошуванням олігархії, скидає її і встановлює своє правління – демократію. Її спотвореною формою стає охлократія (панування натовпу), за якої домінують беззаконня і свавілля. Натовп, що нездатний управляти, знову обирає собі царя. Для того, щоб подолати круговерт політичних форм, потрібно встановити змішану форму держави, яка б поєднувала монархію, аристократію і демократію.

Марк Тулій Ціцерон обґрунтував республіканський принцип побудови держави. Основна мета державної влади - безпека громадян, подолання у них страху один перед одним. Він виступав за змішану форму держави за аналогією з державним устроєм Риму, в якому монархічна

форма виявлялася в повноваженнях магістрату (передусім це влада консулів), а аристократична – в повноваженнях Сенату, демократична – в повноваженнях народних зборів і народних трибунів.

Особливості розвитку політичної думки у феодальній Європі:

- політична думка перебувала під впливом теології;
- догмати церкви виступали одночасно і політичними аксіомами, і правовими нормами;
- доктрина “двох мечів” (один меч церква зберігає при собі, інших – вручає володарям, щоб ті могли вершити земні діла і водночас виконувати волю церкви)

Політична думка нового часу:

Ніколо Макіавеллі (намагався звільнити політику від релігійних і моральних основ. Сутність віровчення важлива не з точки зору його істинності, а з точки зору суспільної вигоди,. Відстоював гасло “мета виправдовує засоби”, що означало можливість порушення задля слави і могутності моральних норм. Допускав аморальність правителя лише у випадках смертельної небезпеки для вітчизни, в усіх інших випадках правитель повинен бути чесним і справедливим. Ідеалом державного правління була змішана республіканська форма Стародавнього Риму. Проте їй повинна передувати одноосібна диктатура для приборкання свавілля аристократів і наведення твердого порядку. Основні принципи політики за Н.Макіавеллі можна узагальнити так:

А) для того, щоб управляти треба знати істинні причини вчинків людей, їх бажання і інтереси;

Б) в політиці треба завжди сподіватися гіршого, а не ідеально кращого;

В) влада не повинна зазіхати на майно підданих, оскільки це породжує ненависть;

Г) правитель повинен поєднувати в собі якості лева, щоб силою зламати ворогів, і лисиці, щоб уникнути хитро розставлених противником пасток;

Д) правитель повинен вміти тримати народ у страху, щоб забезпечити лад у державі;

Е) народ, обираючи посадових осіб, здатний зробити кращий, ніж правитель, вибір;

Ж) тиранія правителя значно страшніша, ніж тиранія народу.

Жан Боден (сформулював поняття суверинітету як істотної ознаки держави. Суверинітет держави він розумів як єдину, неподільну, вільну від обмежень і законів владу над громадянами і підданими. Основними ознаками суверинітету є: 1) самостійність влади, яка зовнішньо виявляється у незалежності від інших держав, а внутрішньо – у незалежності від підпорядкування кому-небудь всередині держави; 2) постійність і безперервність влади, яка у Франції, наприклад, виявляється в офіційному повідомленні про смерть одного короля і вступ на престол іншого; 3) незв'язаність законами, оскільки вони є розпорядженнями тієї ж суверенної влади (влада може бути зв'язана правом як виявом загальної справедливості); 4) невідчужденість і неподільність влади. Суверенна влада має право видавати закони, оголошувати війну і мир, призначати чиновників, вчиняти вищий суд, милувати, чеканити монету та встановлювати міру і вагу, збирати податки.

Концепції природних прав і суспільної угоди (визнання того, що люди від природи наділені правом на життя, свободу, власність та безпеку і ніхто не повинен зазіхати на природні права як невід'ємні від самої сутності людини. Цими правами люди були наділені у природньому

(додержавному) стані. Цей стан філософи розуміли по-різному і у відповідності до цього розуміння вони пояснювали суть суспільної угоди між владою і людьми:

Т.Гоббс – як “війну всіх проти всіх” (люди повністю відмовляються від своїх прав, беззастережно підкоряються абсолютній владі, щоб позбутися постійного страху за своє життя);

Дж.Локк хоч і підкреслював мирний характер людей у природньому стані, однак не виключав можливості виникнення загрози існуванню природних прав людей (люди лише частково делегують права, обмежуючи таким чином владу, даючи їй “мінімальні” повноваження, зберігаючи при цьому індивідуальні особливості);

Ж.-Ж.Руссо трактував природний стан як найщасливіший період людства (трактував суспільну угоду як обман бідних багатими, котрі створили для захисту своїх інтересів публічну владу, і тому пропонував таку угоду, за якою окремі індивіди, передаючи свої права спільноті, створеній ними, забезпечують собі громадянські права і свободи. Руссо вважають засновником концепції народного суверенітету, суть якої полягає в тому, що народ є джерелом і носієм державної влади. Суверенність народу є невідчуженою і неподільною. Руссо критикував прихильників поділу влади. Суверенітет народу здійснюється через участь усіх громадян у законодавчому процесі. Закони, встановлені народом, будуть корисними як для народу в цілому, так і для кожного громадянина зокрема. Руссо заперечував парламентаризм на тій підставі, що парламент, відображає інтереси окремих партій і класів, депутати не виражають прямо колективної волі, а є лише уповноваженими для обговорення законів.

Концепція розподілу влади:

Дж.Локк вважав, що влада поділяється на законодавчу (встановлює норми поведінки громадян), виконавчу (вживає заходів щодо застосування

законів) і федеративну (визначає відносини держави з іншими державами). Судову владу Дж.Локк не відмежовував від виконавчої.

Ш.Монтеск'є виділив три види влади: законодавчу, виконавчу і судову. Принцип поділу влади передбачав, що вона належить різним органам влади, і закон встановлює прерогативи для кожної з гілок влади, кожна гілка влади взаємно обмежує і стримує одна одну (тобто існує механізм стримувань і противаг). Зосередженість влади в руках однієї особи неминуче призводить до загибелі свободи, до зловживань чиновників.

Концепції правової держави:

І.Кант відстоював думку, що благо і призначення держави у досконалому праві, в максимальній відповідності устрою і режиму держави принципам права. Держава – це об'єднання багатьох людей, підпорядкованих правовим законам. Мета держави не в піклуванні про матеріальні і соціальні інтереси громадян, а в правовому забезпеченні індивідуальної свободи.

Г.В.Ф.Гегель заклав теоретичні засади концепції громадянського суспільства, яке характеризується системою потреб, правосуддям і корпораціями, ґрунтується на приватній власності й загальній рівності. Головна функція громадянського суспільства, яке у своїх діях повністю покладається на правосуддя, - захист свободи і приватних інтересів громадян. Він розумів громадянське суспільство як систему суспільних інститутів, які виступають посередниками між державою та індивідом і в рамках правових відносин захищають інтереси особи та груп на державному рівні.

Політична думка в США У XVIII ст.:

Бенджамін Франклін (наприкінці 60-х років відмовився розглядати Британську імперію як єдине органічне політичне утворення і розвинув

ідею home rule, тобто самоуправління північно-американських провінцій, відповідно до якої північно-американські штати й Англія поставали як дві рівноправні й суверенні частини імперії; зовнішня законодавча влада належала місцевим асамблеям і парламенту, а королю відводилася роль посередника між двома владами; права й свободи американців і жителів метрополії регулювалися конституціями, які вони самі схвалили; у провінціях роль конституції виконують хартії. уСі намагання парламенту поширити свої закони на провінції розглядав як намагання політичної узурпації, при цьому посилався на вчення про право кожного народу на укладання “суспільного договору” та його скасування, якщо він перестав відповідати інтересам підданих. Не будучи прибічником радикальних політичних змін, послідовно відстоював ідею незалежного та гармонійного розвитку своєї країни як “країни праці”, в якій не буде різкої поляризації між багатими і бідними, між розкішшю одних і аскетизмом інших, де люди житимуть в стані “щасливої поміркованості”, де республіканська влада керуватиме всіма матеріальними перевагами і політичними навичками. Йому належить одна з версій плану конфедерації штатів під назвою “Об’єднані колонії Північної Америки”, він був активним укладачем Статей Конфедерації 1781 року, а аткож Декларації незалежності й проекту федеративної конституції Філадельфії);

Томас Пейн (у памфлеті “Здоровий глузд” доводив, що боротьба північноамериканських штатів за свою незалежність є природним правом кожного народу. Захищав ідеї республіканського самоуправління колоній і сміливо критикував недоліки спадкової монархії та напівреспубліканського парламенту метрополії. Одним з перших провів рівзницю між суспільством (громадянством) і державою (правовою). На його думку, держава є продуктом суспільства й відрізняється від нього як за походженням, так і за завданнями. Суспільство створюється нашими потребами, а уряд - нашими недоліками. Суспільство в будь-якому

становищі є благо, уряд, навіть найкращий, є лише необхідним злом, у гіршому випадку – це зло нестерпне. Якби люди не мали вад і будували свої стосунки на засадах справедливості, то уряди були б непотрібні. Відстоював право народу на знищення політичного ладу, котрий не відповідає його інтересам і цілям. Політичним ідеалом Пейна була демократична республіка із загальним виборчим правом, широким рівним представництвом, оскільки діяльність уряду, на його думку, перш за все потребує хисту й здібностей, а ці якості не переходять у спадщину, їх кращому виявленню сприяє саме республіканська форма правління. Велике політичне значення мала критика Пейном церкви, релігійного фанатизму.¹ Він вважав, що релігія є знаряддям деспотизму. Велику увагу приділяв Пейн питанням соціальної справедливості, пом'якшенню антагонізму між багатими і бідними.² Щоб ліквідувати небезпеку соціального вибуху потрібно усунути із суспільства ненависть. А цього можна досягти лише тоді, коли власність приносить нації щастя, яке поширюватиметься на кожну людину. Виступав за пропорційне до прибутків обкладення податками, що могло забезпечити встановлення власності на твердому фундаменті національних інтересів і національному захисті);

Томас Джефферсон (автор Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки, яку К.Маркс назвав першою декларацією прав людини.³ Однак сучасні вчені твердять, що ідеї, які викладені в Декларації, не придумані Джефферсоном, а у великій мірі взяті з праць Дж.Локка, а Декларація не була окремою філософією, бо її можна назвати коротким

---

¹ История политических и правовых учений: Учебник /Под ред. В.С.Нерсисянца.-2-е изд.-М.: 1988.-С. 299.

² Історія розвитку політичної думки: Курс лекцій: Навч. Посібник /Мадісон В.В.-К., 1996.-С. 33.

³ Маркс К., Енгельс Ф. Соч.-Т.16.-С. 17.

виразом переконань, які вже були у американців.⁴ У Декларації рівність, свобода, право на повстання визначаються природними правами народу і не можуть бути у нього відібрані. Джефферсон наголошував на тому, що природні права вищі за закони, які видає державна влада. За рахунок внесення до Декларації положення про природні права вдалося досягти державного вивчення суб'єктивних прав особи, завдяки чому встановлювалися перепони сваволі з боку держави. Політичним ідеалом Т.Джефферсона, як захисника інтересів дрібних виробників, стала демократична республіка фермерів. В ній народ бере участь через своїх представників в управлінні державою, всі посадові особи вибираються на обмежений термін та підлягають народному контролю. З цих позицій мислитель критикував погляди Ш.Монтеск'є, як прихильника монархічної форми правління. Він негативно ставився до твердження Монтеск'є про те, що республіка по природі своїй вимагає маленької території. Виступав за надання народу дійсних прав на участь в політичному житті країни та проти того, щоб державою керували багаті люди);

Джон Адамс (у своїй тритомній монографії "На захист конституційної урядової влади в Сполучених Штатах Америки" відстоював ідею поділу влади, а також систему стримувань і противаг. Був прихильником того, що існування соціальних відмінностей і різноманітних соціальних груп та класів є неминучим. Він досконало проаналізував усі відомі системи державного устрою Європи і порівняв їх із досвідом окремих американських штатів. Вважав, що аристократія поставала в історії як панівний елемент будь-якого цивілізованого суспільства. Усі форми правління – монархію, аристократію, демократію – вважав втіленням деспотизму. Найбільш вдалою формою правління вважав змінашу форму, трохелементний баланс виконавчої влади, верхньої аристократичної і

---

⁴ Харт М.Х. 100 великих людей.-М.: Вече, 1998.-С. 333.

нижньої демократичної палат, що разом утворюють форму збалансованої урядової влади);

Александр Гамільтон (був захисником сильної централізованої влади федерації в ім'я міцності союзу, його зовнішньої і внутрішньої безпеки, а також авторитету в міжнародних справах. Головне призначення держави бачив в охороні приватної власності від народу. Організація державної влади повинна бути такою, щоб права людей розподілялись відповідно їх майнового положення. Відстоював ідею сильної виконавчої влади, виступав на захист конституційної монархії. Після того, як його вимоги не втілилися у життя почав наполягати на встановленні довічної президентської влади, надавши президенту необмежених повноважень. На чолі штатів пропонував поставити призначених центральним урядом губернаторів, які б були наділені великою владою, зокрема накладати вето на усі закони штатів. Вимагав не включати в конституцію білль про права, на полягав на введенні високого майнового виборчого цензу. Законодавчий орган, на його думку, повинен складатися з двох палат);

Джеймс Медісон (завдяки його зусиллям в США вперше на практиці була втілена ідея розподілу гілок влади, створена система стримувань і противаг. Надаючи перевагу принципів свободи, Медісон вбачав гарантію громадянської свободи в різноманітності поглядів та інтересів. Свобода виникає за умови балансу протилежностей, рівноваги соціальних сил та інтересів, що протистоять одне одному. Цей баланс має підтримуватися взаємним “соціальним контролем”. Основою поділу гілок влади має бути визнання за кожною з них свого волевиявлення, а також те, щоб жодна з них не втручалася у прерогативи іншої. Контроль може здійснюватися введенням права вето, імпічменту, зміни президента кожні чотири, вісім років. Меншість і фракційність у політичному житті – природні явища, оскільки вони пов’язані з нерівномірним розподілом власності, що й породжує різницю в поглядах і згруповує людей у класи та

політичні організації з їхніми особливими інтересами. Фракційність це й наслідок і умова демократії).

Великий вплив на розвиток політичної думки мав позитивізм, який почав формуватися ще у 30-х роках XIX ст., але утвердився як домінуюча методологія наприкінці **XIX- на початку XX ст.** його основні принципи були сформульовані Огюстом Контом, Гербертом Спенсером, Емілем Дюркгеймом.

Основні положення соціологічного позитивізму (позитивісти займалися здебільшого соціологічними проблемами, хоча й торкалися питань теорії політики):

- перенесення на галузь пізнання суспільства методи та принципи, характерні для природничих наук;
- звільнення соціології від метафізики;
- відмова від будь-яких впливів і психологічних пристрасей при науковому дослідженні.

Погляди “позитивістів”:

О.Конт (розглядаючи три стадії суспільного розвитку (теологічну, метафізичну і позитивістську), аналізує стан політичних відносин на кожній з них. На теологічній стадії (до 1300 р.) духовна і світська влада поєднувалися, характерним було панування спадкової монархії. На метафізичній стадії влада перейшла до філософів-метафізиків, виникло бажання замінити монархію владою народу, посилювався індивідуалізм та егоїзм. Позитивістська стадія характеризувалася пануванням соціократії, яка ґрунтується на солідарності інтересів. Правила суспільством багаті патриції, спираючись на професіоналізм філософів-позитивістів. О.Конт, на відміну від просвітників, які проголошували пріоритетність прав особи, робив акцент на категоріях обов’язку, порядку і прогресу);

Г.Спенсер (відстоював концепцію поступового розвитку суспільства, без революційних катаклізмів (революції він вважав соціальними патологіями), і його подібності до функцій людського організму. Він розрізняв два типи суспільства – військове і індустріальне. У військовому суспільстві існує військова деспотична влада, яка відповідає умовам жорсткої боротьби людей за виживання, де перемагають сильніші, хиріші, підступніші. В індустріальному суспільстві замість грубої військової дисципліни панують мир, порядок, свобода, рівноправність, кооперація і добровільна згода. Держава перетворюється у “добровільну політичну асоціацію для взаємного захисту інтересів індивідів”. Така держава повинна менше втручатися у соціально-економічне життя, не перешкоджати реалізації принципу “роби, що хочеш, торгуй з ким хочеш”. Суспільний прогрес Г.Спенсер розумів як зростання гарантій участі громадянина в процесі реалізації влади і тому критикував явища посилення бюрократії, централізації, мілітаризації, а також європейський парламентаризм, що обмежують свободу громадян, їхню участь в політичному житті. В теорії соціалізму Г.Спенсер вбачав, у випадку її реалізації, появу нового рабовласницького суспільства);

Е.Дюркгейм (заклав основні принципи методології позитивістської соціології, яка слугувала основою розвитку політичної науки:

- соціальні факти (дії, відчуття) існують поза індивідом і впливають на нього силою примусу;
- до соціальних фактів треба підходити як до речей, тобто досліджувати будь-які соціальні явища – чи моральні, чи релігійні – як матеріальні об’єкти;
- потрібно послідовно відмовитися від природжених ідей, а це означає, що соціолог повинен остерігатися хибних істин, які існують в умах простих людей, а також ідеологічних впливів;

- духовні явища (релігійні, моральні) є визначальними щодо економічних і політичних;
- суспільство функціонує на основі солідарності механічної, яка існує в примітивних суспільствах і для якої характерна подібність та недиференційованість індивідів, і органічної, для якої характерні різноманітність інтересів і їх функціональна взаємозалежність;
- суспільство стає нестабільним в умовах аномії – відхилення від існуючих суспільних норм і цінностей.

Певний відхід від методології класичного позитивізму спостерігається в працях німецького соціолога **Макса Вебера**. Його напрям називають соціологією розуміння, тому що людські ідеї, за Вебером, піддаються поясненню, оскільки в них вкладений соціальний смисл і вони завжди орієнтовані на дії інших людей. Основна відмінність соціології Вебера від соціології класичного позитивізму полягає в тому, що вона:

пропонує розглядати соціальні факти як певні цінності, за допомогою яких суспільства, соціальні групи й окремі індивіди виражають своє ставлення до світу, і зв'язок між якими, на відміну від природних явищ, не вкладається в звичайне поняття “закон”;

відстоює думку, що наукові теорії, гіпотези про суспільство можуть розглядатися як імовірні;

передбачає розгляд соціальних явищ, виходячи з аналізу соціальної дії людини (методологічний індивідуалізм), а не соціальних інститутів.

М.Вебер виділяє три види легітимного панування, яке ґрунтується на довірі підданих або громадян до влади: раціонально-легальне (існує в країнах Західної Європи і США і передбачає підпорядкованість не особам, а законам, вимагає професіоналізму владних структур), традиційне (спирається на віру у святість традиційних суспільних порядків. Цей тип передбачає не професійне управління, і поділ влади, а особисту відданість

слуг своїм панам) і харизматичне (спирається на віру людей у надзвичайний дар політичного вождя, для якого властивий авторитарний стиль управління, при якому ігноруються закони і традиції).

Політику М.Вебер розглядав як участь у здійсненні влади або прагнення впливати на її розподіл усередині держави і між державами. Держава є спільністю людей, яка в межах певної території користується монополією на законне фізичне насильство.

М.Вебер розглядав бюрократію як апарат управління – ієрархічний, позбавлений індивідуальності, спеціально підготовлений, як вияв суспільної раціоналізації, що захопив європейське суспільство після занепаду феодалізму. Бюрократія є не тільки елементом держави, а й усього комплексу соціальних інститутів (політичних партій, профспілок, церков, підприємств) і її свавілля може бути обмежене владою вибраних народом вождів.

До політико-соціологічного етапу розвитку політичної думки належать елітарні концепції італійських соціологів Вільфредо Паретто, Гаetano Моски та німецького соціолога Роберта Міхельса.

Погляди представників елітарних концепцій:

В.Парето (обґрунтував закон циркуляції еліт, згідно з яким владу спочатку захоплює та еліта, яка використовує силу як засіб здобуття й утримання влади (еліта "левів"), а їй на зміну приходить інша еліта, яка здобуває владу за допомогою переконання (еліта "лисиць". Циркуляція еліт відбувається також по вертикалі і настає тоді, коли еліта перетворюється у гальмо розвитку і їх усувають шляхом революції);

Г.Моска (сформулював концепцію нового політичного класу – правлячої меншості, яка прагне узаконити і раціоналізувати своє панування. Поділ політичної еліти характерний для будь-якого суспільства, незалежно від політичного режиму. існує два типи панівної верхівки: аристократична, або закрита, еліта, яка чинить опір будь-яким

змінам, і демократична, або відкрита, що допускає розширення своїх рядів за рахунок вихідців із низів. Система еліти закритого типу і відкритого типів не завжди збігається із системою диктатури і демократії);

Р.Міхельс (сформулював “залізний закон олігархії”, згідно з яким правляча меншість існує у будь-якій організації і має владу над більшістю. Правляча меншість намагається зберегти владу і посилити свої позиції. Цей процес незворотній і характерний як для авторитарних, так і для демократичних партій.

У повоєнні роки політологія отримала статус самостійної науки. **Домінуючим напрямком**, у рамках якого розвивалися політологічні течії, був **біхевіоризм**. Для біхевіоризму головним є не розробка понять, пояснення суспільних явищ і процесів, а опис фактів, вдосконалення методики спостережень. У такому розумінні методологія біхейвіоризму передбачає розгляд лише поведінки, яка зафіксована; вдосконалення методики реєстрації фактів, що ґрунтується на математичних і статистичних даних; проведення робіт безпосередньо на місці знаходження об’єкта дослідження; надання переваги процесам, які можна спостерігати і лічити, а саме: структурі виборів, розподілу голосів, діяльності, політичних партій, групам тиску, механізму прийняття рішень. У рамках цього напрямку виділяється дві концепції:

концепція масових комунікацій американського політолога Гарольда Лассуела (розглядав політику як поведінку суспільно-політичних груп, а владу – як явище міжособистісної взаємодії; вивчав вплив засобів масової комунікації на відтворення і поширення символіки політичної влади. Людське спілкування розглядав як відкритий форум для постійного обговорення питань доступу до основних цінностей життя. Проблеми громадської думки і засобів масової комунікації досліджували також політологи Поль Лазарсфельд і Девід Рісмен);

концепція плюралізму еліт (поліархії) Р.Даля (довів, що в суспільстві панує конкуренція еліт, що призводить до розпорошення влади між ними. Вважав, що керують не маси; керує не еліта, оскільки жодній з елітарних груп не вдалося монополізувати владу в усіх сферах життя суспільства; керують суспільством диференційовані і спеціалізовані елітні групи, які одночасно є суперниками і співниками і на чолі яких стоять більш-менш підприємливі лідери. Поліархічна модель управління властива для всього американського суспільства і певною мірою для всієї світової цивілізації.

У 60-х роках біхевіоризм був підданий критиці і частково відкинутий самими американськими політологами. Ця критика зводилася до таких моментів:

біхевіоризм – це надмірна цифроманія, за якою можна упустити важливі проблеми, що не піддаються прямому вимірюванню;

біхевіоризм – це фрагментарний підхід до аналізу фактів, що заважає глобальному підходові до політичних проблем;

біхевіоризм – псевдополітизм, оскільки він, спираючись тільки на факти, не може критикувати суспільний порядок, то тим самим буде підсвідомо відстоювати його збереження.

Представники течії постбіхевіористського напрямку керуються такими принципами:

реальність має переважати технічні прийоми дослідження;

головне завдання політичної науки полягає не стільки в тому, щоб описувати і аналізувати факти, скільки в тому, щоб тлумачити їх під кутом зору актуальних проблем суспільно-політичного розвитку;

вчені повинні поєднувати як пізнавальні, так і нормативно-ціннісні аспекти політології.

Серед..... течій..... постбіхевіористського..... напрямку..... виділяється **систематизм Девіда Істона**, який сформулював вчення про політичну систему:

головне призначення систем полягає у розподілі цінностей та вимушеному визнанні цього більшістю суспільства на тривалий час;

неспроможність системи виконувати розподіл цінностей призводить до зростання напруги в ній і навіть до її руйнування;

для розуміння системних процесів потрібен, крім певного обсягу емпіричних даних, високий рівень теоретичних узагальнень.

До сучасних політичних концепцій належать концепції тоталітаризму і суспільно-політичної модернізації.

У працях **Раймона Арона, Ханни Аренд, Збігнева Бжежинського** сформульовано **концепції критики тоталітаризму:**

Х.Аренд пояснювала походження тоталітаризму з атомізованого суспільства, яке складалося не з громадян, а із маси, яка виникла внаслідок розкладу класової системи і, перебуваючи в стадії загальної розгубленості, шукає вождя, без якого вона є натовпом. Водночас вождь без мас – ніщо. В такому суспільстві, де існує рух заради руху, теоро стає головним стрижнем політичної діяльності. Х.Аренд розрізняла “терор революційної диктатури”, спрямований проти противників режиму, і тоталітарний терор, спрямований проти всіх. Вона вважала, що основна відмінність тоталітарних диктатур від попередніх полягає у нерозривному зв’язку ідеології і терору. До тоталітарних режимів Х.Арон відносила тільки націонал-соціалістичну Німеччину початку 40-х років і сталінську Росію.

Р.Арон досліджував тоталітарний режим у порівнянні з ліберальним. За критерій порівняння він брав тип організації політичних партій. Виходячи з цього, Р.Арон розрізняв два типи режиму – конституційно-плюралістичний (юридична організація мирної конкуренції для

завоювання влади та керівництва державою) та монополістичний (забезпечення одній єдиній партії монополії на узаконену політичну діяльність, що призводить до таких наслідків:

- монополія влади впливає на характер держави, робить її свавільною, державою-партією;
- монополія влади вимагає великих ідеологічних зусиль для свого узаконення;
- монополія влади відкидає існування опозиції у своїй основі;
- монополістичний режим спричиняється до того, що в основі суспільної свідомості лежать віра і страх: віра революціонерів у законність своїх дій та страх тих, хто не поділяє революційних поглядів, перед всемогутністю партії.

З.Бжежинський разом із Карлом Фрідріхом відносить до тоталітарних режимів фашистські і комуністичні, акцентуючи на таких головних рисах:

- домінуючій ролі ідеології, яку продукувала правляча партія;
- використанні терору і обмеженні доступу до об'єктивної інформації для забезпечення монополії влади;
- централізованій системі управління економікою.

Прихильники **теорії модернізації** вважають, що тенденцією розвитку політичних систем є перехід від традиційного до сучасного типу суспільства. Вони виділяють критерії, що дають змогу визначити ступінь політичного модернізму. Так, французькі політологи **Люсіан Пай** та **Габріель Алмонд** називають три критерії:

- структурну диференціацію, яка ґрунтується на ідеї, що різниця між суспільствами полягає в ступені диференціації та спеціалізації структури;
- ефективність політичної системи, що виявляється в її здатності до оновлення, мобілізації зусиль і виживання;

тенденцію до рівності, що передбачає зростання народної участі у політичному процесі.

Серед сучасних концепцій політичної модернізації виділяється **концепція трансформації посткомуністичних суспільств** у сучасні демократичні суспільства. Її сформулював **З.Бжежинський**. Він вважає, що цей процес передбачає три фази:

перша фаза (1-5 років) розпочинається після падіння комуністичної системи та передбачає політичну трансформацію вищих ешелонів влади і початкову стабілізацію економіки (лібералізацію цін і припинення дотацій, безсистемну приватизацію, стабілізацію грошової одиниці);

друга фаза (3-10 років) поєднує політичну стабілізацію (прийняття нової конституції, запровадження нової виборчої системи) з глибокими економічними реформами (реформуванням банківської системи, проведенням малої приватизації, демонополізацією, появою нового класу власників);

третя фаза (5-15 років) передбачає закріплення демократичних процесів (створення стабільних демократичних партій, встановлення демократичної політичної культури) і стабілізацію економічного зростання (здійснення великої приватизації, формування культури підприємництва).

З.Бжежинський намагається привернути увагу до уроків, що впливають з реального процесу посткомуністичних трансформацій на сучасному етапі:

колишні комуністичні країни, а також країни Заходу мали завищені сподівання щодо швидких перетворень;

не всі колишні комуністичні країни перебувають на одній і тій самій фазі розвитку і не всі проходять відповідні стадії в однаковому темпі.

Швидкість переходу залежить від тих реформістських кроків, які було зроблено у рамках попереднього ладу (“переддозрівальний період”);

підтвердження пріоритетності політичної реформи, як основи ефективних економічних реформ;

необхідність швидких і всебічних перетворень – шокової терапії, коли для цього є необхідні суб’єктивні і об’єктивні умови;

не слід ігнорувати стратегії перетворень, які передбачають повільне просування і тривале державне регулювання суспільних процесів.

Тема 6. ЕТАПИ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ

Політичні ідеї мислителів Княжої Русі у IX-XIV ст., у княжу добу, фіксовані в творах визначних державних і церковних діячів, літописців. Митрополит Іларіон у "Слові про Закон і Благодать", Ярослав Мудрий у "Руській правді", монахи-літописці Нестор і Сильвестр у "Повісті минулих літ", Володимир Мономах у "Повчанні дітям" розглядали такі теми, як сутність, походження і легітимність влади, взаємовідносини світської і духовної влади, місце Русі серед держав світу.

Вони витлумачували державну владу як відносини панування і підкорення. У рамках цих відносин воля людей, що стоять на вершині суспільної піраміди, рухає нижчими верствами суспільства. Це відбувається з волі Божої та згоди людей на такий порядок у суспільстві. Основними складовими і ознаками влади мислителів тієї доби вважали справедливість — "правду" і примус — "силу". Вони виділяли такі функції влади, як забезпечення захисту, порядку, справедливості та спасіння. Ці ж прояви влади вони розглядали і як чинники легітимації влади, тобто за їх допомогою обґрунтовували і справедливість вимог, які ставали носії влади до підданих, і за їх же допомогою пояснювали, чому підвладні зобов'язані коритися.

Походження державної влади літописці пояснювали насамперед в рамках теологічного витлумачення. Законність влади династії Рюрика вони пояснювали, "богообраністю" і "благословенністю". Сутність "богообраності" полягала в тому, що Бог обрав князя і його рід на володарювання, а "благословенність" — у тому, що Бог оберігав увесь княжий рід, а через нього — всю землю Руську. Одночасно історичну легенду про покликання Рюрика вони інтерпретували у рамках укладення договору між ним і народними зборами слов'янських племен. Незважаючи на ідею «благородності» літописці бачили і цілком світські аспекти здійснення влади. Зокрема вони її розглядали як інструмент

надійного захисту від нападів чужинців і ліквідації міжусобиць. Владу Рюрика — правителя знатного походження вони пояснювали й актом вияву народної волі — віча. Яскравим проявом політичної думки того часу стала розробка проблеми ідеального правителя. Найбільш повно ідеал князя розкритий Київським князем Володимиром Мономахом у "Повчанні дітям". Він виділяє такі риси ідеального володаря як мудрість, справедливість, милосердя, вірність слову, повага до духовних осіб, шанування родичів, гостей, турбота про підданих, забезпечення рівноваги між прагненнями знаті і потребами простого люду.

Предметом аналізу мислителів княжої доби не могли не стати стосунки світської і церковної влади. Сформувалися дві концепції: "богоугодного" володаря і князівського єдиновладдя. Засновниками першої концепції стали другий ігумен Печерського монастиря Феодосій Печерський і відомий Нестор літописець. Вони сформулювали ідею "духовного проводу" церкви над світською владою; ідею об'єднання київських князів навколо Церкви, а не навколо великокнязівського престолу; ідею божественної природи влади, її обов'язку творити богоугодні справи.

Засновником другої концепції став перший Київський митрополит Іларіон. Він вбачав у сильній монархічній владі князя запоруку територіальної цілісності держави, переконував, що Церква мала слугувати володареві, підтримувати загальнодержавний централізм.

Політична думка часів Великого князівства Литовського і Руського і періоду включення України до складу Речі Посполитої.

Найяскравішими представниками того часу стали Ю. Дрогобич та С. Оріховський (Роксолан). Вони підняли українську політичну думку до рівня найкращих зразків гуманістичної традиції, Ю.Дрогобич — доктор філософії та медицини Болонського університету. До кола його інтересів належали аналіз та прогноз політичної ситуації на Ленінському півострові

середини XVI. Він був прихильником сильної королівської влади, визнавав зверхність світської влади над церковною.

С.Оріховський (Роксолан) на початковому етапі наукової діяльності виступав проти божественного походження влади, відстоював принцип невтручання Церкви в державні справи. Держава, на його думку, подібна до живої істоти, яка має своє тіло (посполиті), душу (шляхетний стан), розум (король). Мета держави — плекання релігійної духовності забезпечення, добробуту і свободи громадян. У праці "Про природне право" С.Оріховський одним із перших у Європі розробив концепцію природного права, захищав _____ закону над волею монарха чи інших посадових осіб. На заключному етапі життя та діяльності в праці "Польські діалоги політичні" він відійшов від попередніх поглядів, відстоював зверхність папської влади над королівською. Цей принцип письменник-публіцист поклав в основу моделі влади у Польській державі, яку уявляв у вигляді трикутника. Його вершиною він бачив духовну владу, у двох інших кутах він розмістив — свячено -служителів, та — короля.

Окремим яскравим явищем суспільно-політичної думки другої половини XVI ст. стала полемічна література. Вона здебільшого торкалася питань релігійного життя, реформи Церкви, але в контексті релігійних піднімалися і політичні питання. Всю полемічну літературу, що нараховує близько 200 творів, можна згрупувати у два напрями: перший був зорієнтований на унію православної й католицької Церков, другий тісно пов'язувався з анти уніатською боротьбою та реформою православної Церкви.

Яскравою постаттю другого напрямку був автор "Апокрисису" Х.Філалет. У полемічній боротьбі з П.Скаргою він пропонував демократизувати Церкву, в дусі протестантського віровчення захищав право світських людей на участь у церковних справах, на вибори духовної

влади, був прихильником релігійної терпимості. Х.Філалет виходив з тези, що відносини влади і народу базуються на суспільному договорі. Відповідно до нього король і піддані зобов'язані непорушно дотримуватися закону. Зневага до прав і свобод підданих як з боку короля, так із боку шляхетства, послаблює державу, ведедо її занепаду. Х.Філалет заперечував абсолютизм монарха.

Інший визначний український письменник-полеміст І.Вишенський висунув концепцію колективного соборного правління християнською Церквою. В її основу він поклав демократичну ідею рівності всіх людей перед Богом. В контексті соборності І.Вишенський заперечував не тільки абсолютизм духовної влади — Папи Римського, а й абсолютизм світської влади — королів і царів. І. Вишенський вважав, що будь-який володар отримує владу від Бога і не може використовувати її на свій розсуд. Разом з владою Бог зобов'язав володарів турбуватися правами і свободами своїх підданих.

Політична думка доби Української козацької держави 1648-1764рр.

Протягом цього часу українська політична думка розвивалася у контексті обґрунтування права українського народу на побудову суверенної і соборної держави. Теоретичним джерелом для українських політиків стали концепції просвітників щодо суспільства і держави. До важливих правових документів того часу можна віднести "Березневі статті", "Гадяцький трактат" Ю.Немирича, "Конституцію" П. Орлика. В них була закладена правова основа міжнародних договорів України з іншими країнами, чітко простежувалися ідеї суверенітету Української козацької держави, визначалися конституційні засади державного і суспільного ладу.

"Березневі статті" передбачали створення конфедеративного об'єднання Гетьманщини і Московії для спільної боротьби проти Польщі.

Збереження козацьких, міщанських і шляхетських прав, вольностей; право українців самим вирішувати, хто до якого стану має належати, самостійно збирати податки, обирати гетьмана, розв'язувати питання міжнародної політики. Зміст статей розкривав, з одного боку, демократичну сутність української державності, яка ґрунтувалася на принципі виборності вищих посадових осіб і суддів, з іншого — взаємні правові зобов'язання сторін, які передбачали військово-політичну єдність України і Московії та суверенність суспільно-політичних порядків в Україні.

"Гадяцький трактат", розроблений Ю. Немиричем 1658 р., мав на меті втілення ідеї української державності у складі триєдиної Речі Посполитої: Україна на федеративних засадах як Велике

князівство Руське входить до Речі Посполитої; гетьман є цивільним і військовим правителем України, а спільний для всіх король обирається трьома народами; передбачається існування власної скарбниці, монетного двору, війська, генерального трибуналу; без дозволу українського уряду коронне військо не має права вступати на територію князівства; православне духовенство зрівнюється в правах з римо-католицьким, а права унії обмежуються територією, на якій вона існує; Київська академія прирівнюється до Краківської.

"Пакти і Конституції законів та вольностей Війська Запорозького" склалися з 16 статей і розпочиналася з урочистої декларації: "Україна з обох боків Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування". Визначалися кордони України з Польщею і Московією, передбачалося після закінчення війни підписання трактату зі шведським королем як постійним протектором України, закріплювалося право запорожців на повернення всіх відібраних у них земель і поселень, на відновлення колишнього статусу православної Церкви під зверхністю царгородського патріархату. Конституція передбачала розподіл влади між гетьманом як

вищою виконавчою владою, генеральною радою як вищою представницькою владою і генеральним суддею. Хоч прерогатива органів влади не була ще чітко визначена, все ж тогочасна конституція наближалася до реалізації принципу розподілу влади.

Таким чином, ці правові документи утверджували державний статус України, визначали конституційні засади суспільного і державного ладу, її міжнародно-правову суб'єктність.

Просвітницький напрям в українській політичній думці знайшов своє відображення в працях Ф.Прокоповича і М.Козачинського.

Ф.Прокопович у трактатах "Правда волі монаршої", "Духовний регламент" розробив концепцію **освіченого абсолютизму**. Використовуючи думки Т.Гоббса і С.Пуфендорфа про природний стан, Ф.Прокопович висунув тезу, що в додержавному стані існували як мир, любов, добро, а також війна, ненависть і зло. Для того, щоб надійно захистити природні права від зовнішніх ворогів і внутрішньої війни «всіх проти всіх», народ передав свою волю монархові. Ф.Прокопович, як і Т.Гоббс, вважав, що договір між підданими і монархом є одностороннім, і тому засуджував усякі виступи проти влади монарха. Він також обґрунтував необхідність підпорядкування духовної влади світській.

М.Козачинський у праці "Громадська політика" розробляв питання природного права як складової людської природи, поділяв людські закони на громадські й канонічні, вивчав проблеми військової політики, намагаючись викласти своє розуміння причин воєн, дати їх типологізацію (справедливі й несправедливі, зовнішні та внутрішні).

Демократично-народницький напрям представляло Кирило-Мефодіївське братство. Його головним ідеологом якого був М.Костомаров. Його "Закон Божий (Книга буття українського народу)" поєднував синтезував романтичні народницькі ідеї з радикальними політичними і соціальними поглядами та християнськими цінностями,

став програмою кирило-мефодіївців. Програма містила такі засади: визнання української етнокультурної ідентичності; створення самостійної української республіки в рамках федерації слов'янських народів; скасування кріпацтва й утвердження суспільного ладу на засадах правової і соціальної рівності в дусі християнських заповідей; протиставлення українських демократичних традицій традиціям аристократичної Польщі й самодержавної Росії.

Суспільно-політичні ідеї кирило-мефодіївців слугували орієнтиром українському рухові, який оформився у мережу громад — напівконспіративних гуртків демократично налаштованої інтелігенції. Одним із лідерів руху став історик В.Антонович. Він першим назвав Київську Русь українською державою, обґрунтував природне походження нації, охарактеризував основні принципи життя трьох народів: українців (принцип демократизму, що забезпечує права для особи), поляків (принцип аристократизму, що призводить до боротьби між різними соціальними групами), росіян (принцип абсолютизму-домінування державної влади, що втілюється у необмеженій владі російського монарха).

Демократично-народницькі погляди у ХХ ст.. розвивали М.Грушевський, Р.Лашенко, С.Шелухін. свої концепції вони будували на таких засадах: визнання народу рушійною силою історичного процесу; розуміння українського народу як окремої етно-культурної одиниці; обґрунтування ідей народоправства у вигляді народно-демократичної республіки; федеративний устрій України; відстоювання автономії України в складі федеративних чи конфедеративних союзів; надання переваги колективним формам власності як історично традиційним. У праці "Українська партія соціалістів-революціонерів та їх завдання" М.Грушевський захищав ідею пріоритету інтересів народу, суспільства над інтересами держави. У схемі викладу історії України він спростував

Карамзінську схему Російської історії і обґрунтував думку про український народ як окрему етнокультурну одиницю, що стала спадкоємницею Київської Русі та сформувала свої етнокультурні риси в умовах Галицько-Волинської, Литовсько-Польської та Козацької держав. М.Грушевський розглядав українську націю як виключно хліборобську, що внаслідок чужоземного панування втратила політично провідні верстви; підкреслював як позитивні (вроджену логічність думки, високі культурні й соціальні інстинкти, красу побуту), так і негативні (відсутність національної свідомості, слабкість національного інстинкту, культурного та політичного виховання) риси українського народу. У поглядах на державу М.Грушевський дотримувався думки, що інтересам України найбільш відповідає статус автономії у складі Російської Федерації. Він вирізняв два шляхи становлення федерації — через об'єднання двох і більше держав з їхньої ініціативи або з ініціативи зверху, коли унітарна держава стає федерацією, поділивши суверенітет з територіями. Після ліквідації УНР більшовицькою Росією М.Грушевський визнавав необхідність існування незалежної Української держави. Як прихильник мондалізму, він вважав, що Україна увійде до загальноєвропейської федерації, як, зрештою, і Росія.

Вчений-правознавець Р.Лащенко концентрував увагу переважно на історії народу. Він відстоював думку про те, що в історії України перепліталися як демократична, так і аристократична традиції. На противагу М. Грушевському вважав, що в Україні історично традиційною є приватна власність.

С.Шелухін наголошував, що лише суверенні держави можуть об'єднуватись у федерацію. Він заперечував укладення федеративного союзу України з Росією чи Польщею. Пропагував ідею входження України до Чорноморсько-Адріатичної федерації.

Лібералізм в Україні відрізнявся від класичного європейського лібералізму. Крім власне ліберальних, він містив соціалістичні (переважно прудонівського типу) та демократично-народницькі ідеї. Головними засадами українського лібералізму стали: обстоювання пріоритетності політичних і громадянських прав особи перед державою та нацією, конституціоналізм і правова держава, приватна власність як основу господарювання, державна автономія України у складі Російської Федерації, самоврядування як основа державного устрою, загальнолюдські цінності втіленні у національних формах.

М.Драгоманов оцінював історичні події в Україні з погляду еволюційного розуміння суспільного прогресу. На противагу вченим-народникам він заперечував доцільність соціальної революції і визнавав конструктивними лише ті народні рухи, що сприяли духовному, економічному та політичному розвитку. Політичні погляди М.Драгоманова найбільш повно відобразилися у проекті програми "Вольний Союз — Вільна Спілка".у цьому документі вчений розвинув ідеї ліберального конституціоналізму. Основою нового конституційного устрою він вважав громадянські свободи і децентралізацію Росії. Децентралізацію, він розглядав, як основу для утвердження самоврядування громад, волостей, повітів, земель. Кожна самоврядна громада ним розглядалася, як внутрішньо самостійна щодо інших громад. Центральна влада мала зосереджувати у Соборі Земель - найвищому законодавчому органі, заснованому на засадах американського бікамералізму. Держава М.Драгомановим розглядалася, як "вільна спілка" самоврядних громад, а центральна влада, як орган координації між ними. М.Драгоманов заперечував принцип політики "мета виправдовує засоби". Він переконував, що для досягнення справедливої мети потрібні гідні люди і засоби. Соціалізм він розумів як лад, за якого утверджуються соціальна справедливість, гарантується високий добробут народу. Національну

політику М.Драгоманов витлумачував у контексті забезпечення прав і свобод громадян, пов'язував її реалізацію з конституційними реформами в Росії. У розвитку українського національного руху вчений виділив такі етапи: 1) культурно-просвітницька діяльність з метою пробудження і розвитку національної свідомості; 2) піднесення освітнього рівня народу; 3) боротьба за політичну свободу, прийняття конституції; 4) вирішення соціальних питань.

Б.Кістяківський займався питаннями становлення правової держави, її у залежності від рівня правової культури. Вивчаючи суспільно-політичну думку Росії, Б.Кістяківський дійшов висновку, що закон і право там не визнаються, на відміну від країн заходу, значущими цінностями. У Росії право сприймають як писаний закон, як примус з боку держави. Тому часто його пояснюють, за допомогою етичних критеріїв чи політичних мотивів розуміння справедливості. Б.Кістяківський аналізував також проблему співвідношення правової і соціалістичної держав. За його висновком, правова держава неспроможна розв'язати соціальні питання найманого робітника, а соціалізм не можна поділати — суперечності між державним контролем господарського життя на користь прав робітника та збереженням гарантій свободи власника. Якщо соціалістична держава відкине основний принцип правової держави — обмеження влади правами людини і громадянина, то майбутнє народовладдя перетвориться на деспотію від імені народу. Розглядаючи право в системі культури, Б.Кістяківський вказував на пряму залежність рівня правової культури від загального культурного рівня народу. Він виділяв два типи особи залежно від її ставлення до права: правову і революційну. Поведінка останньої, незважаючи на її інтелектуальний рівень, вступає, на думку Б.Кістяківського, в суперечність не тільки з державними нормами, а й з традиціями і звичаями. Вчений визнавав культурну самобутність

правових систем, виходячи з того, що культура, традиції, закони в усіх народів різні, зумовлені природними і соціальними чинниками.

Український **консерватизм** ґрунтувався на засадах, українського історичного легітимізму первинності держави і нації над правами особи, монархічної форми державного правління, територіального патріотизму, провідної ролі аристократії у державотворчому процесі, непорушності приватної власності як основи господарювання, вирішальної ролі моральних і релігійних чинників у суспільному розвитку.

Консервативна думка в Україні започаткована "Історією русів" — історико-політичним трактатом невідомого автора, написаним у XVIII ст. У цій праці сформульована концепція українського історичного легітимізму. Відповідно до неї Україна має право розірвати договір з Росією і повернути втрачену автономію, оскільки за Переяславським договором українська нація добровільно прийняла протекторат Росії, яка до того ж цей договір постійно порушувала.

Консервативну традицію продовжив П.Куліш. Він критично переглянув засади народницької ідеології: наївне захоплення селянською масою; виправдання та вихваляння руйнівної стихії селянських і козацьких заворушень; недовіру до еліти як провідної верстви в політичному житті тогочасного суспільства. Однак він не зміг протиставити конструктивну альтернативу народництву.

Консервативні погляди розвивав також М.Міхновський. У праці "Самостійна Україна" він закликав до відновлення самостійної України на підставі Переяславсько - Московського зговору, порушеного російським царизмом. М.Міхновський висунув державницькі ідеї про широкі політичні й громадянські права, самоврядування земель, суд присяжних, ідею демократичної держави у вигляді президентської республіки з двопалатним парламентом (радою представників і сенатом). Ці ідеї ґрунтувалися на консервативних, національно-державницьких й на-

ціоналістичних ідеологічних засадах. Тези М.Міхновського про необхідність рішучого відмежування України від Росії, акцент на силових методах досягнення національно-визвольної мети, а також проголошення виключно етнічного принципу формування нації (Україна для українців) лягли в основу націоналістичної ідеології.

Найбільш системного і розвитку українська консервативна думка досягла в працях В.Липинського, С.Томашівського і В.Кучабського.

В.Липинський виклав власну концепцію політики у праці "Листи до братів-хліборобів". Він пов'язував повноцінний розвиток української нації з розбудовою власної держави. Вона уявлялася вченому у формі «трудової монархії», що відповідає державницькій традиції, започаткованій Б.Хмельницьким. За В.Липинським, така монархія має засновуватися на таких п'яти підвалинах: аристократія, класократія, територіальний патріотизм, український консерватизм, релігійна мораль. Гетьман як спадковий монарх представляє державу, уособлює її авторитет. Разом з гетьманом управління державними і суспільними справами здійснює аристократія духу — кращі представники усіх станів: промислового (фабриканти, інженери, робітники), хліборобського (поміщики, селяни, сільські працівники), фінансового і купецького (всі, хто живе з обміну продуктами), комунікаційного (залізничники, шофери), інтелігенція. Такий принцип формування аристократії (правлячої еліти) В.Липинський називав класократією. Цим же терміном він називав співпрацю всіх класів. Принципи класократії він протиставляв буржуазному парламентаризму як такому, що роз'єднував нації за партійною належністю, соціалізму, що роз'єднував за класовими, націоналізму — за етнічними ознаками. Територіальний патріотизм В.Липинський розумів як солідаризацію усіх мешканців України на ґрунті любові до рідної землі, незалежно від етнічного походження, соціально-класової належності, віросповідання. Консерватизм, за В.Липинським, — це ідеологія та

суспільно-політичний лад заснований на силі авторитету, дисципліни, правопорядку, політичної культури; здатність приборкати анархію і свавілля; моральний порядок базований на релігійному етосі. Саме моральний порядок вчений розглядав як основу сформування нації, побудови держави. Найбільш прийнятою формою державного правління вчений вважав у дуалістичну конституційну монархію за якої гетьман як суверен української нації, голова кабінету міністрів зосереджує в своїх руках виконавчу владу. Законодавчу владу зосереджує у своїх руках парламент. Його утворюють дві палати: територіальна (нижня), до якої входять представники місцевих земельних рад (по 3-4 від кожної землі на підставі загального, рівного, таємного виборчого права), і трудова (вища), до якої делегують своїх представників професійні спілки створені, всіма класами і соціальними верствами.

Державницька концепція.

Їх засновником став С. Томашівський. В поглядах на державу він схилявся до конкретного аналізу наявних форм правління, вважаючи, що республіка може бути найгіршою деспотією, тоді як монархія — демократичною, якщо вона не є абсолютною. На думку С.Томашівського, майбутня українська держава могла бути сформована на основі автономії західноукраїнських земель. Це автономія мала б спиратися на традиції Галицько-Волинського князівства, Австро-Угорської монархії і польського республіканського правління. За зразок політичної організації для галицької автономії вчений взяв англійську парламентську монархію з широкими повноваженнями громад, округів і територій. У такій державі законодавча влада належала б палаті представників місцевих органів влади, виконавча влада — державній раді, до складу якої входили б представники духовних (греко-католицької Церкви) і світських органів. Символом держави мав би стати монарх, спадковий, або обраний членами державної ради. Через брак спільної для всіх українців національної ідеї,

С.Томашівський відкидав ідею соборності, зважаючи на цей факт та відмінність історичної долі різних регіонів України, вчений обґрунтовував ідею окремішності процесів державотворення для Галичини і Наддніпрянської України. На його думку, лише Галичина зберегла українську ідентичність завдяки своїй близькості до Заходу та підтримці Церкви.

Головну роль у творенні Галицької держави С. Томашівський відводив грекокатолицькій церкві. Виходячи з того, що саме уніатська церква відкрила українцям доступ до західноєвропейської культури і зберегла при цьому українську самобутність, вчений підтримував ідею створення «клерикальної монархії». Продовжувачем державницької ідеї став В.Кучабський. він називав свою концепцію **позитивним мілітаризмом**. Ця концепція, провідну роль у побудові монархічної держави відводила військовій еліті з національним світоглядом, військовим хистом, аристократизмом і вождистьким спрямуванням. В.Кучабський також дотримувався ідеї "українського П'ємонт". Він виходив з того, що український народ наділений кордонами чужих держав і об'єднаний лише усвідомленням своєї етнокультурної єдності ніколи не зможе, особливо при імперській політиці цих держав, створити власну державу. Зародком майбутньої української нації може стати глибоко прийнята ідеями національного відродження, міцно згуртована, компактно розміщена територіальна спільнота. Таким П'ємонтом, на його думку, могла стати Галичина, де склалися для цього найсприятливіші умови.

Націоналістичний напрям української політичної думки. У його основу лягли ідеї Братство тарасівців, а також уже згадувані ідеями М.Міхновського. Це зокрема, такі засадові ідеї як: нація — основний чинник державного і суспільного життя; волюнтаризм — один із організаційних принципів; національна диктатура — початкова форма дер-

жавного будівництва; активна меншість — віддані національній ідеї патріоти організатори боротьби пасивних мас за українську державу; національна революція — основний засіб досягнення державності.

Головним ідеологом націоналістичного напрямку став Д.Донцов. Основні засади своєї доктрини він виклав у праці "Націоналізм". Він не заперечував духовного впливу М.Міхновського на становлення свого світогляду, проте власну націоналістичну концепцію (волютаристську й ірраціональну, елітарну) протиставляв народницькій демократичній концепції свого духовного натхненника.

Д.Донцов виділяв п'ять принципів своєї ідеології інтегрального, або чинного, націоналізму сутність першого принципу полягала в тому, що національна ідея має будуватися не на розумі, а на волі — інстинктивному прагненні нації до життя, влади і панування. Другий принцип спрямований на виховання в народі прагнення до боротьби, готовності досягнути кінцевої мети. Третій принцип — це принцип романтизму і фанатизму, надавав національним почуттям релігійного змісту, а ідеям — догматичного характеру і спонукав маси до експансії насильства за торжество своїх ідей. Четвертий принцип — це проголошення імперіалізму як синтезу між націоналізмом та інтернаціоналізмом, що дозволяло б цивілізувати безпорадні народи. П'ятий принцип визначав обов'язковим завданням формування національної еліти — ініціативної меншості, яка продукує для несвідомої маси ідеї і організовує її на боротьбу за них. Для забезпечення перемоги Д. Донців визнає за ініціативною меншістю право на використання "творчого насильства".

Реалізація цих принципів дозволила б витворити українську націю як самосвідому культурну і політичну спільноту. Саме вона стала б передумовою для створення власної національної держави.

З позицій демократичного націоналізму висвітлювали теоретичні проблеми нації і держави П.Полтава і Л.Ребет.

П.Полтава дотримувався таких теоретичних положень: національно-визвольна, а не класова боротьба/ (як вважають марксисты), є рушійною силою історичного росту; держава — вища форма організації нації, результат національного розвитку; права особи неможливо реалізувати без реалізації прав нації; більшовицька Росія є головним ворогом національно-визвольних змагань за державну незалежність України; може очолити боротьбу за українську державність лише патріотична еліта, озброєна ідеологією націоналізму.

Л.Ребет визначав націю як спільноту, що органічно поєднує етнополітичні (державу, територію, населення, расу, родину, покоління), етнокультурні (мову, звичаї, релігію), етнопсихологічні (колективну свідомість і волю) характеристики. Він полемізував як марксистським, так і ліберальним витлумаченням сутності нації. Насамперед, він не погоджувався з твердженням, що нації і рухи є тимчасовими явищами, які мають зникнути або нівелюватися в процесі глобалізації світового розвитку, підпасти під управління універсальних урядових міжнародних структур. У таких ідеях Л.Ребет вбачав рецидиви імперської ідеології і доводив, що світові управлінські структури, вільна торгівля і вільна співпраця можуть розвиватися, лише опираючись на вільний союз справді вільних народів.

Національно-державницька ідеологія.

Попередником національно-державницького і національно-демократичного напрямку був І.Франко. Він одним із перших розробив концепцію політичної самостійності України. Основні риси цієї концепції, чітко змальовані в працях «Україна ігредента», "Поза межами можливого", Зокрема І. Франко стверджував, що: головною причиною сповільненого економічного і культурного розвитку українського народу є відсутність його національної самостійності; відсутність ідеалу національної самостійності не дозволяє реалізувати ідеали політичної

свободи і соціальної рівності; політичної самостійності; останнього ідеалу, можна досягнути дієвою копіткою працею борців-революціонерів; для повноцінного національного розвитку необхідне відтворення повної соціальної структури, для України це означає-доповнення її структури вищими верствами, які б втілювали ідею політичної самостійності України. У витлумаченні сутності соціальних відносин І.Франко стояв на позиціях громадівського соціалізму. Подібно до М.Драгоманова він відстоював федеративно-громадівський принцип, який передбачав свободу й автономію у відносинах між особою і громадою. У рамках соціалістичної концепції І.Франко стояв також на позиціях кооперації, колективної громадської власності, соціальної взаємодопомоги між трудівниками, боротьби проти соціального гноблення та ін. Таким чином соціалістичні погляди І.Франка докорінно відрізнялися від марксистських. Насамперед І.Франко відкидав ідеї економічного детермінізму й історичної невідворотності диктатури пролетаріату і державної централізації суспільства.

Розробником національно-державницької ідеології був також правник і політолог С.Дністрянський. Головними ознаками держави С.Дністрянський визначав територію; людей, котрі живуть на ній; суспільний лад з його характерними ознаками - автономією, авторитетом і автаркією. Головними ознаками нації він визначав людей, територію і народну культуру. Ідею федерації він розглядав, як наслідок втілення у життя концепції єднання народів, ґрунтованої на чотирьох основних принципах: 1)питання про федеративне об'єднання народів може бути поставлене на порядок денний лише після міжнародного визнання їхньої державної самостійності; вирішення питання про вступ до міжнародного федеративного об'єднання- справа національного парламенту; спільна угода про утворення федеративного об'єднання, має бути вироблена однаковою кількістю депутатів від кожного народу, незалежно від

розмірів його території та чисельності; на тих же засадах заснування спільного адміністративного трибуналу для розв'язання спірних питань.

В.Старосольський, й також правник і політолог, доповнив державницьку концепцію попередників ідеями про соціально-класову структуру суспільства.

Тоді, коли багато хто ігнорував наявність соціально-класового поділу українського суспільства, або ж розглядав українське суспільство безкласовим, В.Старосольський наголошував на необхідності врахування цього чинника українського життя у теорії та політичній практиці. Він наголошував на обов'язку національно свідомої інтелігенції поширювати національно-державницькі ідеї у робітничому та селянському середовищах з метою перетворення їх у свідомих учасників національного державотворення.

О.Бочковський розробив концепцію формування нації. Її основою мало бути створення широкої мережі громадських організацій і підтримка середнього класу; утворення власної держави; за її допомогою поглиблення етногенезу, перетворення його в націогенез; розвиток капіталізму і демократії, перетворюють у суб'єктів історії колись пасивних робітників і селян.

С.Рудницький, розглядав Галичину і Наддніпрянщину складовими єдиної етнічно-національної єдності та складової Східної Європи. На цій основі він підтримував ідею М.Грушевського про можливість створення Балтійсько-Чорноморської федерації у складі Фінляндії, Латвії, Естонії, Білорусі й України.

Націонал-комунізм

Його виникнення зумовлювали дві причини: 1)тісний зв'язок попереднього національного руху з соціалістичними ідеями; 2)порушення політичних і національно-культурних прав Української Радянської Республіки з боку більшовицької Росії.

Засадовою працею "національного" комунізму стала праця С.Мазлаха і В.Шахрая "До хвилі (Що діється на Україні і з Україною)". Вони ґрунтовно розкритикували політику більшовиків стосовно України, доводили необхідність незалежної УСРР, об'єднаної з радянською Росією та іншими соціалістичними державами на засадах реальної, а не декларативної федерації. Зв'язок незалежної української комуністичної партії, поєднаної з російською комуністичною партією через комуністичний Інтернаціонал.

Найпомітнішими діячами цього напрямку стали В.Винниченко, М.Хвильовий.

В.Винниченко визнав радянську владу в Україні і хотів працювати в її урядових структурах. Повернувшись у 1920 р. з еміграції, він поділяв ідею утворення реальної федерації радянських республік. Тому у "Листі до українських робітників і селян" В.Винниченко звинувачував більшовицьку політику, що до України. Насамперед за декларативне проголошення УСРР як самостійної, незалежної робітничо-селянської держави і руйнування її у політичній практиці. Так уряд УСРР призначався політбюро ЦК РКП(б). Хоча Україна носила назву Радянської республіки, насправді ж централізму дозволив партії більшовиків узурпувати владу.

В еміграції В.Винниченко проаналізував причини поразки української національної революції, розробив концепцію колектократії. Відповідно до неї соціалізм можна побудувати не шляхом відняття приватної власності у капіталістів та її націоналізації та утворення влади робітників та селян радянська держава мала б формально суспільну власність перетворювати у реально суспільну через створення промислових, сільськогосподарських, торгівельних, фінансових та інших кооперативів.

Побудова соціалізму через кооперацію дозволяла використати не лише революційний, але й еволюційний шлях побудови нового ладу. Такий різновид соціалізму він назвав колектократією, насамперед тому,

що перевагу пропонувалося надавати колективними формами власності. Колектократії В.Винниченко допускав приватну власність, але виключав найману працю.

М.Хвильовий вважав, що комунізм можна побудувати на українському національному ґрунті, але відкинувши "російський шлях" розвитку у культурній сфері. А для цього потрібно подолати, український просвітянський провінціоналізм та орієнтуватися на ідеал європейської людини-громадянина, творця історії. За його словами, необхідно покінчити не тільки з малоросійством, українофільством, а й москвофільством. Таким чином характерними рисами націонал-комунізму були: визнання УСРР як держави трудящих, а комунізму — як прогресивного ладу, в межах якого можна реалізувати національно-державницький ідеал; підтримка ідеї федерації незалежних державних республік; критика більшовицького режиму Росії як небезпечного ворога для української незалежності; розуміння національної революції як продовження соціальної; надання переваги колективним формам соціалістичної власності.

Тема 7. ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ І ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ

Політична, як і будь-яка інша людська діяльність – це діяльність з реалізації інтересів. Як ми уже підкреслювали, політичне ставлення соціального суб'єкта до суспільства розпочинається з того моменту, коли він усвідомлює: по-перше, свій власний інтерес; по-друге, що інші соціальні суб'єкти мають свої, відмінні інтереси; по-третє, що заради задоволення свого інтересу доведеться долати перешкоди; по-четверте, що головною перешкодою при задоволенні власних інтересів є інтереси інших соціальних суб'єктів.

Якщо після усвідомлення названих реалій життя соціальний суб'єкт шукає реалізації своїх інтересів не через насильство, а за допомогою соціальної взаємодії з іншими суб'єктами, використання легітимної влади, то його діяльність є політичною.

Мотивом політичної діяльності можуть ставати найрізноманітніші усвідомлені потреби: матеріального та духовного споживання, виробничі, інтелектуальні, гуманітарні, культурно-естетичні, гарантування безпеки і т.д.

У бідному суспільстві – це насамперед потреби матеріального споживання, виробництва та розподілу матеріальних вартостей.

Поряд з цим, політична діяльність значною мірою підпорядкована настановам людської свідомості; визначається нею. У політичній діяльності люди наміряються здійснити чи захистити певний принцип, ідею завдяки яким стане можливим задоволення безпосередніх потреб. Наприклад, ідеї демократії.

Політична діяльність не в меншій мірі підпорядковується і корпоративним, груповим, клановим інтересам. Так діяльність певного угруповання набуває політичного характеру, коли у діях його представників починають переважати зусилля, спрямовані на підтримання

й функціонування цього об'єднання, незважаючи чи й протиставляючи їх суспільним інтересам.

Як і в питанні витлумачення сутності політики, так і в визначенні суспільного змісту політичної діяльності чітко виділяються два підходи: конфронтаційний та гармонізаційний. Прихильники конфронтаційного підходу наполягають на визначенні політичної діяльності як діяльності спрямованої виключно на здобуття, здійснення та утримання влади, як мети діяльності.

Таке визначення дуже звужує як сферу, так і коло суб'єктів політичної діяльності. Оскільки здобуття і здійснення державної влади відбувається через депутатів та президента, то виходить, що лише вони займаються політичною діяльністю.

Поза політичною діяльністю у такому випадку залишаються народ, суспільні угруповання, партії, численні групи тиску. Не здобуваючи влади і не здійснюючи її вони все ж таки мають безпосереднє відношення до владних рішень впливаючи на їх прийняття і таким чином беруть участь у владі.

Враховуючи даний аспект, прихильники гармонізаційного підходу, визначають політичну діяльність як індивідуальну або колективну, спонтанну або організовану діяльність суспільних суб'єктів, що прямо чи опосередковано визначається їх інтересами і спрямовується як на здобуття, здійснення та утримання, так і на вплив на владу – універсальне знаряддя реалізації та узгодження інтересів, регулювання суспільних відносин відповідно до таких фундаментальних цінностей як справедливість, гуманізм, свобода, цілісність, власність.

Для розуміння сутності політичної діяльності є вагомим питання визначення чинників, що визначають зміст конкретних політичних дій. До них насамперед включають: а) соціальні інтереси; б) корпоративні інтереси; в) стан, характер економіки; г) рівень розвитку соціальної

структури; д) знання політичної ситуації, теоретичні знання; е) політична свідомість, культура (як загальна, так і політична), ідеологія учасників політичної діяльності; є) особистісні прихильності та емоції; ж) суперечності суспільного розвитку.

Результатом політичної діяльності є задоволення політичних потреб суспільства чи окремих суспільних верств. Якщо конкретизувати, то це проявляється у збереженні, зміні чи модернізації суспільного ладу, внутрішньо- чи зовнішньополітичного курсу, етнокультурного спрямування; у встановленні нових соціально-економічних, владно-політичних балансів між суспільними верствами, елітою і народом; зрештою у різноманітних владних переміщеннях та реорганізаціях (створення і руйнування коаліцій, альянсів; змінах способів здійснення, розподілу і перерозподілу влади і т.п.).

Варто підкреслити, що політична діяльність дуже часто не те що не приводить до визначеної мети, але й викликає непередбачувані, небажані, а нерідко й протилежні наслідки. Цю невідповідність Г.Гегель свого часу назвав „іронія історії”, а М.Вебер „парадоксальними наслідками політичної діяльності”. Її причину сучасні дослідники вбачають у надзвичайній складності й відкритості політики як системи. Тому суб'єкти політичної дії, навіть знаючи всі елементи своєї складної системи, ніколи не зможуть передбачити всіх комбінацій її поведінки.

ТИПИ ТА ВИДИ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Враховуючи визначені нами мету, суб'єктів політичної діяльності ми пропонуємо такі типи і види політичної діяльності.

I тип. Трансформація. Даний тип діяльності характеризується спрямованістю на максимальні суспільні зміни. У його рамках виділяють такі різновиди як революцію, контрреволюцію, збройне повстання, селянську війну, громадянську війну.

II тип. Реформація. Характеризується регулюванням – за допомогою чинної влади – суспільно-політичних відносин заради збереження і зміцнення чинного суспільного ладу. У його рамках розрізняють реформи в межах чинного законодавства; реформи насильницькі всупереч чинному законодавству (диктатура А.Піночета в Чілі); реформи ненасильницькі всупереч чинному законодавству („новий курс” Ф.Рузвельта у США)

III тип. Модернізація. Даний тип діяльності близький до попереднього. Проте, якщо реформаторство виростає з внутрішніх потреб суспільства, то модернізація виникає на ґрунті необхідності пристосування окремого суспільства до вимог, що ставляться світовою цивілізацією, країнами, що визначають сучасні тенденції суспільного поступу. Модернізація теж здійснюється через систему реформ.

IV тип. Політичний переворот. Характеризується спрямованістю насамперед на персональні зміни у сфері влади (здебільшого із застосуванням насильства). До проявів політичного перевороту зараховують: державний переворот – справу представників найвищого ешелону влади чи її правлячої групи; путч – справу політичних аутсайдерів, які недостатку політико-адміністративних засобів намагаються компенсувати опорою на заколот (повстання військових). Проявом даного типу є й політична змова, учасники якої за допомогою політичної інтриги (гри) – цілеспрямованих зусиль змовників бажаним чином направляють хід політичних подій при створенні видимості спонтанного, довільного розвитку політичної ситуації.

V тип. Політичний вплив-участь (партисипація). Характеризується залученням найширших верств населення з метою тиску на владу заради зміни чи продовження певного політичного курсу. Даний тип представляє найширший спектр якісно визначених форм. Сюди належать підготовка і надсилання петицій, демонстрації, маніфестації, мітинги, страйки, акції

протесту (пікетування, голодування, походи, суїциди), акції громадської непокори, абсентеїзм – бойкотування, відхилення від участі у політичних заходах, організовуваних владою. За цим різноманіттям центральними різновидами у рамках даного типу діяльності є вибори, референдуми, плебісцити.

VI тип. Політичне функціонування. Діяльність політичних інституцій, спрямована на організацію суспільно-політичного життя. Інша назва даного типу діяльності: професійна політична діяльність. У її рамках виділяють:

- діяльність, спрямовану на забезпечення життєдіяльності політичних інститутів;
- збір та обробку інформації про стан суспільства, його окремих сфер;
- прийняття політичних рішень;
- вироблення алгоритмів, механізмів прийняття рішень (процедурні питання);
- адміністративна діяльність з реалізації прийнятих рішень (включаючи зворотній зв'язок: контроль, коригування).

В умовах політичної стабільності політичне функціонування спрямовується загалом на організацію суспільно-політичного життя та політичний розвиток суспільства.

Під організацією суспільно-політичного життя мають на увазі:

- утворення у ході виборів державних органів, та органів місцевого самоврядування;
- створення громадсько-політичних організацій, рухів, партій, як наслідку волевиявлення громадян;
- вироблення політико-правових норм парламентами та іншими представницькими установами;

–організація системи управління основними сферами державного і суспільного життя (визначення повноважень, засад функціонування, ієрархізація відносин політичних інституцій)

–партійний менеджмент і виборчий маркетинг.

У рамках політичного розвитку виділяють:

–зміцнення соціальних основ розвитку суспільства;

–вдосконалення національних відносин;

–залучення громадян до управління державними і суспільними справами;

–формування атмосфери довіри і підтримки політичним курсам партій, політичних інституцій;

–формування політичної свідомості і політичної культури громадян.

VII тип. Політична діяльність як політичний спектакль. Її мета – упорядкувати, прикрасити, звеличити політичне життя, надати престижу політичним подіям, особам та інституціям.

Політична еліта давно переконалася, що більшість народу тримається осторонь політичного життя, турбуючись справами економічного, культурного, національного, побутового змісту. Навіть у ході революцій у вир масового політичного життя поринає, як підраховали історики, максимум 15 % мешканців. Для решти політика залишається лише видовищем. Використовуючи цю особливість, політики й шукають видовищних заходів, щоб надати авторитетності своїм місцю й ролі у політиці. Серед них використовують масові ритуальні церемонії: наради, походи, демонстрації, вшанування осіб та подій, урочисті похорони, коронації, інаугурації і т.п.

Як і належить театру (політичному) політики вдаються до використання політичного декору: символіки, емблематики, геральдики, пантеонів героїв та мучеників, мавзолеїв.

VIII тип. Діяльність на міжнародній арені. Діяльність спрямована на захист національних інтересів. Вона здійснюється за допомогою дипломатії; участі держави у програмах міжнародного співробітництва, санкціях, акціях; участі недержавних суб'єктів у економічних, культурних, науково-технічних та інших контактах; народної дипломатії.

ТИПИ І ВИДИ ПОЛІТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Попередньо проаналізовані типи характеризуються чітким поділом між суб'єктом та об'єктом політичної діяльності. Наступні, типологічно подібні прояви політичного життя ми називатимемо політичною взаємодією, насамперед з тієї причини, що вони відрізняються яскраво виявленими суб'єкт-суб'єктними взаєминами.

I тип. Співробітництво – взаємодоповнювана і взаємовигідна діяльність політичних суб'єктів у спільному досягненні поставленої мети. Співробітництво можливе на ґрунті таких загальнодемократичних принципів як толерантність, консенсус, компроміс.

До найпоширеніших різновидів співробітництва віднесемо союз або альянс. Дана форма передбачає співробітництво близьких суспільно-політичних сил, зумовлена спів паданням їхніх корінних інтересів. З цієї причини союз є довготривалим різновидом співробітництва.

Другим найпоширенішим проявом співробітництва є блок або коаліція. Об'єднання різних іноді й діаметрально протилежних політичних сил для спільного вирішення актуальних політичних питань. Оскільки до блокування вдаються заради вирішення актуальних, але поточних питань політичного процесу, оскільки суб'єктами блокування нерідко виступають діаметрально протилежні учасники політичного життя, то блоки, коаліції є доволі нетривалими формами співробітництва.

II тип. Конкуренція. Випливає з природного прагнення суспільно-політичного суб'єкта в задоволенні своїх життєвих потреб та інтересів.

Вона неминуча уже тому, що будь-який соціум завжди функціонує в умовах недостачі ресурсів. Учасниками конкурентних відносин стають ті суб'єкти, які здатні в умовах недостачі ресурсів (у т.ч. й політичних) усвідомлювати й об'єктивне право конкурента на задоволення своїх потреб та інтересів. Таким чином, конкуренцію слід визначити як взаємодію типологічно подібних політичних суб'єктів заради переважної чи й монопольної реалізації певної соціально-політичної ролі, виконання певних завдань. Конкуренція, наприклад, виникає між спорідненими партіями, які прагнуть представляти інтереси тієї чи самої суспільної верстви.

III тип. Політичний конфлікт. Це відкрите протиставлення політичних інтересів, супроводжуване зіткненням соціально-політичних сил, спрямованих на досягнення непокерованих цілей, насамперед у сфері влади і власності.

IV тип. Політична боротьба. Даний тип ми визначили б як конфлікт, переведений у конфронтаційну стадію. Конфлікт як боротьба за інтереси характеризується все ж толерантним ставленням до інтересів опонента. Влада бачиться інструментом узгодження інтересів, і при цьому первинного задоволення власних інтересів. Політична ж боротьба характеризується не толерантним, а то й дегуманізованим ставленням до опонента. Влада ж сприймається як мета та засіб знищення опонента.

Політична боротьба здійснюється через насильницькі методи: повстання, війни, революції, терор.

Не слід вважати, що насильницькі засоби – це прерогатива виключно девіативних учасників політичного життя. До насильства вдаються і соціально відповідальні суб'єкти, заради порушення насильства ще більших масштабів до якого, при пасивному потуранні властей, можуть вдатися екстремісти.

У рамках політичної боротьби виділяють і групу ненасильницьких методів (петиції, мітинги, демонстрації, мирні акції протесту, акції громадянської непокори, парламентська боротьба).

Окрему групу засобів політичної боротьби становлять т.зв. антитехнології. Це ті засоби, в основі яких лежать аморальність, обман. Це, наприклад, фальсифікація, дифамація, кулуарна діяльність, блефування, дискредитація і т.п. Д.Видрін вказує на такі активно застосовувані у поточному політичному житті анти технології як спонукування народу „простими рішеннями”, хоча в такій складній системі як суспільство їх практично не буває, „щоденними малими але конкретними справами” замість вирішення глибинних, стратегічних питань, підлабузництво низам, мовляв, народ завжди правий, а ми – політики – його слуги, використання метафор як засобу підміни понять і т.п.

V тип. Гегемонія (панування). Даний тип політичної взаємодії, спрямований на встановлення політичного контролю над слабшими, підпорядкованим суб’єктом політичної боротьби.

Гегемонія втілюється у життя через ізоляцію – припинення впливу опонента на оточення, залишаючи йому можливість лише внутрішнього функціонування.

Другим різновидом гегемонії є нейтралізація. Вдаючись до неї, сильніший суб’єкт дозволяє слабшому впливати на оточення, однак постійно зберігає за собою можливість зняття цього впливу всіма доступними засобами, включаючи й припинення функціонування опонента. Прикладом може бути взаємодія між президентом і парламентом у президентській республіці.

ОРІЄНТАЦІЇ ТА ПОЗИЦІЇ У ПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

При характеристиці політичної діяльності вагомо знати, якими характеристиками політичного самовизначення керуються суб’єкти

політичної дії. Таких характеристик можна виділити безліч. Спробуємо виділити найпоширеніші з них.

- Активна свідомо підтримка й діяльність, спрямована на реалізацію певного рішення.
- Поміркованість, виваженість. Позиція, що ґрунтується на соціальній відповідальності, тобто визнанні, що реалізація будь-якого рішення має враховувати й потреби та інтереси верств сьогодні позбавлених політичного представництва.
- Лояльність – повага до властей, визнання пропонованої іншим політичним суб'єктом лінії поведінки доцільною, законною, і одночасно нейтральне ставлення до неї.
- Конформізм – внутрішнє невизнання, але зовнішня демонстрація, пристосуванство до певної політичної лінії.
- Нонконформізм – демонстративне заперечення чийсь політичної лінії, що має на меті, під виглядом турботи загальносуспільними справами, реалізацію власної корисливої політичної лінії.
- Опозиційність – протиставлення своєї політики офіційному курсу. Розрізняють помірковану, лояльну, конструктивну (формує змістовні ділові пропозиції), деструктивну (руйнівну).
- Радикалізм – конструктивна схильність до глибинних, докорінних змін суспільного життя.
- Екстремізм – неконструктивна схильність до крайніх, насильницьких, не прорахованих дій заради реалізації певної утопічної мети чи вияву бунтарських нахилів.
- Абстенціонізм – не перешкоджання подіям розвиватися своїм природним шляхом, що веде до зміцнення політичного становища тієї сили, яка й стоїть на позиціях абстенціонізму.

- Авантюризм (aventure – пригода, ризик) активна участь у л.ж. при зневаженні знань про реальну обстановку, співвідношення сил і засобів, закономірностей суспільного життя.
- Макіавеалізм – позиція що передбачає систематичне застосування засобів заради досягнення політичної цілі.
- Негативізм – позиція в основі якої лежить розглядання політичного життя виключно крізь призму бінарних опозицій – тотально взаємно протилежних сутностей (добро-зло, цивілізація-варварство, схід-захід).
- Партикуляризм (від лат. particular – частинка, похідне від pars – частина) позиція орієнтована на захист часткових і вузькогрупкових інтересів.
- Прагматизм (від гр. pragma – справа, дія) позиція, що передбачає досягнення переваг, ігноруючи моральний зміст та віддалені наслідки дій.
- Утилітаризм – зорієнтованість на вигоду, практичне використання, ігнорування духовних, моральних аспектів діяльності.

Тема 8. ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ ТА ЕТНОПОЛІТИКА

Визначення нації.

Американський політолог кінця XIX ст.. Вольтер Бейджгот на прохання визначити поняття «нація», відповідав таким чином: «Я розумію, що таке нація до тих пір, поки мене не запитують про це. Коли ж це трапляється, дати послідовну, обґрунтовану і аргументовану відповідь мені не вдається».

До початку XXI ст.. у світовій етнонаціональній науковій думці склалися доволі визначені концептуальні підходи до тлумачення соціально - політичного феномену «нація». викладемо їх в історичній послідовності.

Першим можна визначити *теологічний (богослвський)*. Його сутність полягає в тому, що нація це наслідок Волі Божої, Провидіння. Цей підхід, звичайно, не можна вважати науковим, проте чимало керуючись уявленнями саме у рамках даного підходу, вибудовують власну лінію поведінки у політичному житті. Теологічний підхід дає можливість православним українцям чітко і переконливо пояснити історичні та сучасні труднощі й лиха України. Оскільки Бог створив нас українцями, але багато хто цього соромиться відмовляється від свого українського єства, то він чинить гріх. І цей гріх не дріб'язковий – це зневага до Волі Божої. За це і зазнають українці кари Господньої.

Наступним підходом є *біологічний*. Його прихильники розглядають націю, як сукупність людей, що характеризуються спільністю антропоморфних характеристик (особливостями тілобудови), кровними зв'язками. Цей підхід абсолютизувався у фашистській Німеччині. Набув він поширення і в Радянському Союзі. Саме зважаючи на кровно - родинні зв'язки у нас за старою традицією і досі визначають так звану «національність».

Психологічний підхід (засновник О. Бауер) виходить з того, що нацією слід вважати людей, пов'язаних спільністю характеру, схожістю мислення, образно кажучи, «спільністю народного духу». Прихильники **культурно – психологічного концептуального підходу** наполягають, що психологічне – це лише основа, на якій твориться культурна спільність-основа національного життя. На їх думку, націю творить спільна етнічна культура та, заснована на народних традиціях, професійна культура. Один із засновників цього підходу К. Реннер наполягав, що в основі нації лежить мова, як ключова складова етнічної культури. За його формуванням, нація - це союз людей, що розмовляють однією мовою.

Ряд дослідників в основу національної єдності кладуть такий критерій, як *спільність історичної долі*. За його допомогою вони пояснюють, чому свого часу єдині, етноси поділилися і утворили різні нації, з іншого боку саме історичною долею вони пояснюють, як формується нація на основі поєднання чи змішання кількох етносів.

Німецький дослідник К. Дойч став засновником **етатистського** (від. франц. *etat* – держава) витлумачення сутності нації. Як формулював вчений, «нація – це народ, що вибудував власну державу». якщо ж, він цього не зумів зробити, він не має честі називати себе нацією.

Прихильники **політичного підходу** заперечують категоричність К. Дойча. Вони наполягають, на тому, що для перетворення народу в націю достатньо об'єднання його політичними чинниками нижчого порядку. Наприклад, усвідомленням необхідності створити державу (на перешкоді чому можуть стояти колонізатори), готовність захищати свої інтереси політичними засобами, використовуючи політичні інституції інших народів. Прихильники цього підходу вважають, що українці у складі Австро -Угорської імперії стали нацією з середини XIX ст., коли здобули право представляти свої інтереси у Віденському парламенті, гуртувалися навколо своїх депутатів.

Близьким до двох попередніх можна вважати і *територіальний підхід*. За ним нація визначається, як сукупність людей, що проживають на одній території. Підкреслимо, державній території, а тому пов'язані з державою системою взаємних прав та обов'язків. Разом з тим, проживання на спільній державній території, на думку Саністебана, веде до об'єднання людей «інтенсивними солідарними зв'язками», які й виступають основою для створення нації.

Відомий соціал-демократ Карл Каутський в основу формування нації клав спільність економічних зв'язків, створення капіталістичною індустріальною революцією єдиного національного ринку. Разом з тим К. Каутський бачив ряд інших характеристик сучасних йому націй другої половини XIX - початку XX ст. Тому підходив до визнання нації комплексно, вказуючи на те, що *нація* - це історична спільність людей, що, крім соціально-економічних зв'язків, характеризується спільністю території, мови, психічного складу, культури й самосвідомості.

Сучасні західні націологи найчастіше націю визначають у рамках *самоідентифікаційного підходу*. Так, згідно теоретичних викладок Бенедикта Андерсона, нація формується на ґрунті уявлень про спільність, є «уявленою спільнотою». У рамках цього підходу до уваги не беруться так звані «об'єктивні чинники формування нації». Національна незалежність людини визначається нею самою за принципом: «Ким людина себе вважає, тим вона і є». Таким чином цей підхід заперечує поширені у нашому суспільстві уявлення про кровну спорідненість як визначальний чинник єднання людей у націю.

Якщо, наприклад, людина не засвоїла надбань української культури, не спілкується українською мовою, але залюблена в чужу культуру, історію, національних героїв, спортсменів, митців, політиків і полководців, загалом є ретранслятором чий генератором чужої національної культури, турбується захистом інонаціональних інтересів, самотності в

українському середовищі, то чиє вона українцем, навіть з огляду на біологічне походження від українців.

Підсумовуючи сказане, ми хочемо застерегти вас від абсолютизації якогось з підходів. Вважаємо, що таке складне суспільно-політичне явище як нація неможливо охарактеризувати виділяючи якийсь окремий критерій. Разом з тим, ми не пропонуємо у визначенні нації сумувати всі вище зазначені характеристики. На нашу думку нація є формою існування народу (етносу) у ході соціально-політичної еволюції їй передували такі історичні форми як рід, плем'я, союз племен, народність. В основі цих форм лежало усвідомлення себе на рівні архетипу: «ми- вони», «батьківщини як землі, де поховані наші пращури»; на рівні усвідомлення своєї етнокультурної єдності і одночасно відмінності від інших етносів. Націю ж ми розглядаємо як етап соціополітичної еволюції, на якому до етнокультурного усвідомлення додається етнополітичне усвідомлення.

Отже, нація - це форма існування народу, спільність людей, то повністю усвідомила своє місце у людській цивілізації, як етнокультурної та етнополітичної спільності і володіє комплексом засобів реалізації та захисту національних інтересів, збереження національної самобутності. У ході соціально-політичної еволюції народи проходять цілий ряд еволюційних етапів.

Першими з них є рід, плем'я. вони характеризуються усвідомленням свого місця і ролі у взаємо зв'язках з сусідами на рівні етнокультурних характеристик. Наступним етапом є народність. Вона характеризується тим, що підвладні продовжують себе і надалі усвідомлювати на рівні етнічної культури, а державна адміністрація усвідомлює себе та підвладних у рамках політичних понять та категорій. Наступним етапом еволюції народу є нація. Продовжуючи усвідомлювати свою етнокультурну спільність громадяни переймають від політичної еліти усвідомлення своїх місць й ролі на політичному рівні.

У ході формування нації вчені виділяють два шляхи. Перший – бюрократичний інкорпорація – характеризується тим, що націю формує централізована держава, створена аристократичною верхівкою провідної етнічної групи. Вона підпорядковує своїй владі регіони, етнічні групи, поширює на них свої юридичні норми, цінності, культурні характеристики, включає їх до єдиного національного ринку. Таким шляхом протягом XII-XVIII ст.. формувалися старі європейські нації : англійська, французька, іспанська, шведська, у XIX ст.. – німецька. Другий шлях формування націй – етнокультурна мобілізація. Ним ішли так звані «малі нації», очолювані спочатку духовно-культурною елітою, оскільки політичної еліти були позбавлені.

На першому, академічному, етапі провідну роль відігравали вчені. Вони досліджували життя народу, збирали міфи, легенди, вивчали звичаї традиції, писали історію народу.

На другому, митецькому, етапі справу націотворення продовжили митці. Наукові напрацювання вони трансформували у яскраві художні образи і за їх допомогою формували національну ідентичність народу.

На третьому, політичному, етапі, як правило використовуючи кризові ситуації функціонуванні імперії, до справи бралися політичні лідери. Опираючись на етнокультурні почування, вони об'єднували свої народи політичною метою створення власної держави і цією справою завершували формування націй.

Тенденції міжнаціональної взаємодії

У рамках регіональних та всієї людської цивілізації, починаючи від епохи Великих географічних відкриттів, протягом всього часу прогресування індустріальної стадії в розвитку людства, чітко проглядалася тенденція до зближення, інтеграція нації у єдине людство. Перебільшуючи перспективи цієї світової тенденції цілий ряд суспільствознавців передрікав націям зникнення у найближчій історичній

перспективі. Проте такі прогнози виявилися передчасними. Чим сильніше себе проявляла тенденція до зближення, уподібнення, тим яскравіше проявляла себе й тенденція до збереження особливостей, національної самобутності. І сьогодні аналіз співвідношення цих тенденцій у країнах постіндустріальної стадії розвитку засвідчує, що їх дія вирівнялася, збалансувалася. Якщо в якихось аспектах продовжується зближення, то одночасно спостерігається і виявлення нових самобутніх рис.

Цьому сьогодні сприяє змагання регіональних цивілізацій. Саме цим змаганням вчені визначають глобальну сутність XXI ст. Змагання цивілізацій сприяє охопленню країн таким явищем, яке І. Берлін назвав «культурний націоналізм». Культурним, на думку дослідників, він має бути з огляду на те, що на постіндустріальній стадії саме знання, інформація, освіта стають обов'язковими і вирішальними факторами виробництва. Звідси, освіта і культура накладуть свій відбиток і на націоналізм. Вони не дозволять йому проявлятися у егоїстичних, ксенофобських, вульгарних формах.

Як зіштовхуються дві названі тенденції, до речі, зіштовхуються не завжди у рамках «культурного» націоналізму, видно на прикладі процесу глобалізації. Наступ дешевих та якісних товарів з країн «золотого мільярду» на країни бідних Сходу та Півдня веде до руйнування традиційного дрібнотоварного виробництва, способу життя. Це посилює почуття невпевненості у завтрашньому дні, відчуття загрози. Разом з ними посилюються націоналістичні почування. Щоб зберегти владу над співвітчизникам, які зазнають труднощів, націоналістичні настрої підхоплюють власті цих країн. Одночасно ці ж труднощі штовхають багатьох мешканців з Півдня і Сходу правдами і не правдами пробиратися в найрозвинутіші країни Європи, Америки та ін. Неконтрольований приплив емігрантів викликає у цих країнах т. зв. «суспільний невроз» тобто відчуття незахищеності, загрози самобутності. Це викликає у цих

націй прагнення звужити контакти зі світом, замкнутися, самоізолюватися. Нерідко девіативні елементи вчиняють насильство проти іммігрантів

Чинники формування нації.

Щоб пояснити, як виникають нації, необхідно показати яку роль у формуванні нації відіграють ті чи інші чинники. Їх об'єднують у кілька груп. Насамперед виділимо групу **географічних чинників**. Це клімат, характер місцевості (ландшафт), характеристики ґрунту і т. ін. Вони накладають відбиток на формування етносів та націй. Наприклад, одним етносам дозволять силами окремої сім'ї створити достатньо життєвих ресурсів для успішного життя, і таким чином формують з них індивідуалістів. Інших кліматичні чинники спонукають триматися разом, спільно протистояти суворій природі, об'єднувати свої сили в обробітку землі і, зрештою, формують їх як колективістів.

Наступною виділимо групу **геополітичних чинників**. Тих, які пов'язані з місцем та роллю етнічної території у політичних планах власних чи сусідніх політиків. Істориками давно помічено, що народи, які знаходилися на геополітичних перехрестях набагато швидше приходять до національного самоусвідомлення. Це повністю стосується і українців. Опинившись на перетині інтересів Польщі, Туреччини і Московії українці наочно переконувалися, що ніхто, крім них самих, незацікавлений у захисті їхніх інтересів, плеканні їхньої культури і самобутності. Тому не дивно передчасним, а закономірним нами сприймається заклик Якова Лизогуба - наказного гетьмана, призначеного П. Дорошенком: 1672р. у листі до «Нехай цар московський...».

Наступною групою чинників виступають **прояви етнічної культури**: мова, особливості побуту, виробництва та ін. – усі вони дозволять швидко і наочно відрізнити «своїх» на тлі іноетнічного оточення, швидко і наочно визначити критерії своєї спільності. «Ми по-своєму хліб печемо, хати будуємо, килими тчемо. Ми не такі як вони, ми - інші».

Окрему групу чинників формування нації складають **економічні та технічні чинники**. Це вільний ринок робочої сили, засоби зв'язку. Вони дозволяють швидко і міцно налагодити зв'язки у рамках нації, сцементувати її. Особливого значення дослідники надають друкарському верстату. За його допомогою політичні еліти свого часу отримали можливість швидко і дешево поширювати свої ідеї у народному середовищі, гуртувати народ навколо себе та своїх поглядів.

Важливим чинником націостворення виступає **держава, державна адміністрація**. Яскравим історичним прикладом може бути відроджена 1861р. італійська держава. Звільнивши та об'єднавши Італію гарібальдійці та мадзіністи несподівано для себе наштовхнулися на відсутність національної єдності населення Апенінського півострова. Держава почала націотворчу роботу під гаслом: «Ми створили Італію, тепер завдання полягало в тому, щоб створити італійців». Протягом 60-х рр.. XIX ст. – початку XX ст. італійські політики-націотворці зуміли з 2% національно свідомих італійців створити повноцінну італійську націю. Прикладом націотворчої діяльності держави можна вважати й французьку державу. Так на початку Французької революції 1789-1794 рр. лише 50% населення країни розмовляли французькою.

Далеко не другорядну роль у становленні націй зіграв чинник релігії. Так, культурна еліта у Західній Європі прийшла до усвідомлення ідеї нації у значній мірі під впливом релігійних рухів, передусім реформації. Національні церкви посилено застосували простонародну мову у молитвах, ритуалах і гімнах і таким чином поширювали застосування національних мов. Німецька Біблія Лютера стала значною мірою як літературною, так і розмовною мовою народу у Північно-Центральній Європі. Переклад Біблії, здійснений королем Яковом I «королівською англійською» мовою, унормував ще далі мову Уїкліфа і Шекспіра для англійців. У Швеції, Данії

публікація Біблії простонародною мовою допомогла унормувати шведську і датську мови.

Поряд з релігією, над формуванням нації працювали й **професійні працівники культури**. Науковці творили літературну мову, вибираючи з розмаїття діалектизмів найхарактерніші для національного світосприйняття слова. Митці творили ряд ідеалізацій, які формували образ представника нації, давали можливість людям подивитися на себе ніби збоку, усвідомити себе, і власний зв'язок зі своєю нацією.

Під впливом згадуваного релігійного і культурного руху, покликаного витворити ідею нації, піднести цінність нації і витворити націю шляхом впровадження національної культури, і сформувався **світогляд**, відомий під назвою **«націоналізму»** - ще один чинник формування нації.

Націоналізм і його види

Поняття «націоналізм» не застосовується однозначно: у повсякденному чи широкому сенсі це слово вживається в усіх випадках, коли наголошується цінність нації як культурної спільноти, обстоюються самобутність захист національних інтересів та прав, досягнення яких може бути поєднане з інтересами і правами інших націй, так і про експансіоністські, агресивні домагання («шовінізм»).

Як певний світогляд націоналізм означає проголошення нації вищою цінністю. Якщо не найвищою, то принаймні такою, що в ієрархії цінностей посідає дуже високе місце («Бог і нація», «Бог, свобода і нація», «Бог, свобода, розумний порядок і нація»). Націоналізм, у цьому загальному чи широкому сенсі слова з різними відтінками може бути властивий різним політичним ідеологіям: лібералізму, консерватизму, соціалізму тощо. І якщо виключити експансіоністський варіант такого націоналізму («шовінізм»), то націоналізм у широкому сенсі слова є рівноцінними патріотизму. Патріотизм може бути властивий людині, яка притримується будь-якої політичної ідеології.

Поняття «націоналізм» застосовується також для позначення особливої політичної ідеології. Дослідник Петер Альтер вказує на те, що краще говорити не про якусь одну політичну ідеологію (бо єдиної політичної ідеології націоналізму не існує), а про політичні ідеології націоналізму. Дослідник виділяє три основні види таких ідеологій – **ліберальний, інтегральний, реформаторський націоналізм.**

Інтегральний націоналізм (від лат. *integro* відновлюю, поновлюю). Це націоналізм, що розвивається за умов відсутності чи ущемленої державності і має на меті колишнього становища нації, повноцінне її функціонування. Через умови становлення дуже часто цей різновид націоналізму характеризується ультрарадикалізмом, екстремізмом. Особливістю інтегрального націоналізму є ігнорування приватного інтересу, повне його підпорядкування національній справі, загальному інтересові.

Найбільш відомими прикладами реформаторського націоналізму П. Альтер вважає Японію та Туреччину із деякими застереженнями Китай, Єгипет та Іран після 1921 р. « Реформаторський націоналізм постав із потреби захисту, утвердження себе супроти економічного контролю, іноземного культурного впливу та політичної опіки. У той же час він пристосував західні моделі, аби модернізувати політичне та економічне життя в межах даного соціального порядку і оновити склеротичні адміністративні структури».

У контексті нашого розгляду – а саме з погляду ролі ідеології націоналізму у становленні націй як культурних спільнот, варто виділити ліберальний (демократичний) націоналізм, що здійснив вирішальний вплив на процес націостворення у Західній Європі. Він обґрунтував ідейні засади тієї політичної практики, що виявилася найбільш успішною. Ліберальний націоналізм не вважав націю найвищою цінністю. Бог, гуманізм, свобода найбільш значимі для ліберального націоналізму цінності, але без

здійснення свободи націй його вважали неможливим здійснити і ці вищі цінності. Він не був поєднаний з ксенофобією і вважав збереження нації як культурної спільноти сумісним із здійсненням індивідуальних прав і свобод. Не був він також експансіоністським: як спосіб узаконення влади він ґрунтувався, по суті, на праві націй на політичне самовизначення у формі збігу кордонів держави з етнічними кордами. Цей вид націоналізму зумовив той спосіб формування національної держави, при якому одна нація стає провідною у національному русі, об'єднуючи навколо себе національні меншини у спільному політичному самовизначенні. «Провідний» етнос перетворює деякі елементи своєї етнокультури (мова, державні символи тощо) у засіб, що об'єднує всі етнічні групи в одну політичну спільноту. Під «етнічними групами» маються на увазі не лише «субетноси» провідного етносу (бойки, лемки, гуцули, русини), а також і національні меншини, тобто представники інших етносів, що мають десь-інде історичну територію свого проживання.

Національна політика.

Сутність та спрямування національної політики визначається ставленням провідника національної політики до проявів національного, іншими словами, визначається типом етнополітичного мислення. Сучасні політологи розрізняють негативний, позитивний, дуалістичний та критичний підходи.

Перших два є відверто некоректними, обмеженими та одновимірними. Якщо висловлюватися образно, то вони розглядають національне або як «скриньку Пандори», або як «нитку Аріанди».

Дуалістичний підхід є, поза будь-яким сумнівом, важливим кроком на шляху до більш глибокого розуміння сутності й характеру національного. Він є набагато кориснішим та об'єктивнішим у порівнянні з одновимірними підходами. Але й дуалістичний підхід має власні вади й недоліки. Йому, зокрема, не вдалось вирватися за межі дещо спрощеного

уявлення про національне як двоколірне («біле» чи «чорне»), двовимірне («добро» чи «зло») явище. Цей підхід як «дволикий Янус» бачить лише дві сторони горизонту. А головне, дуалістичний підхід теж не позбавлений морально-оціночного підходу, критерії якого часто мають суб'єктивний, кон'юктурно-спекулятивний характер.

Саме тому, мабуть, дедалі більше вчених стають прихильниками так званого критичного підходу. Однією з його головних рис і відмінностей є заперечення ціннісних критеріїв та орієнтацій, які притаманні позитивному, негативному та дуалістичному підходам. Коротше кажучи, критичний підхід є підходом, вільним від оціночних суджень. Він заперечує будь-який упереджений підхід до проявів національного, націоналізму. Спонукає дослідників вдаватися до прискіпливого аналізу кожної конкретної ситуації, що викає у міжетнічних чи міжнаціональних відносинах.

Принципи національної політики

У рамках критичного етнополітичного мислення можна визначити такі принципи національної політики, характерні для демократичної держави та суспільства:

1. Принцип національного самовизначення. Для корінного народу він передбачає право на політичне самовизначення аж до створення власної держави. Для корінних етнічних угруповань цей принцип втілюється у різних формах національно-культурної автономії.

2. Відсутність переваг для будь-яких етносів, повага до національної гідності.

3. Увага держави до питань міжетнічної взаємодії вчасне їх вирішення. Формування «вчасне вирішення» звучить навіть дещо банально. Проте затягування з вирішенням проблем веде до виникнення соціально-політичної напруженості. Вона може перерости у конфронтацію, а та вилитись у конфлікт. Міжетнічний чи-національний конфлікт

страшний тим, що він зачіпає такі глибини струни національної душі, які раз ущипнувши, уже дуже важко заспокоїти. Недарма стосовно міжнаціональних конфліктів утвердився песимістичний афоризм «Національні конфлікти не вирішуються, а знекровлюються». Тому завдання політиків – вчасно вирішити питання міжетнічної взаємодії. Не дозволити йому стати причиною конфлікту.

4. Вирішення проблем міжетнічної взаємодії на загальнодемократичних засадах консенсусу, толерантності, компромісу і найголовніше – неприпустимості стереотипного підходу до вирішення питань і проблем міжетнічної взаємодії.

5. Виваженість відсутність тиску. Адміністрування при виправленні деформацій у міжетнічній взаємодії.

6. Розгляд життя народів як самодостатньої цінності, без спроб ці народи «ощасливити». Це зазвичай, призводить лише до «ланцюгової реакції взаємної ненависті».

7. Недопущення критичної межі етнополітичної стабільності. Європейські вчені вважають, що вона становить мінімум 75% корінного етносу у складі політичної нації. Зважаючи на цей показник, європейські держави намагаються навіть і не наближатися до нього. Французи вважають для себе загрозливим становище, коли корінний етнос становить 82% від загальної чисельності населення Франції.

Напрями етнополітики

Етнополітика – система тактично-стратегічних дій, заходів і намірів держави в галузі регулювання етноісторичних, етико-культурних та ін. взаємин народів (етносів) як між собою, так і з державою.

Етноплюралізм – напрям, що забезпечує створення рівних етнокультурних етнополітичних умов для усіх етносів у межах функціонування спільної політичної нації згуртованої титульним етносом.

Коли держава виділяє кошти на підтримку самобутності того чи іншого етносу.

Інтеграція – напрям, що має на меті консолідацію, злиття представників різних етносів у єдину спочатку політичну, а потім і культурну спільність. Наприклад: створення нації із етнічного конгломерату (США);

Асиміляція (уподібнення) – напрям, що має на меті досягнення національно-культурної однорідності, шляхом цілеспрямованого уподібнення. У даному напрямі розрізняють три різновиди:

а) добровільна (природна) виходить із потреби окремих представників певного етносу соціалізуватися у іноетнічному середовищі. Назустріч чому і йде держава, що приймає імігрантів;

б) вимушена передбачає створення державою панівного етносу таких соціально-політичних умов, за яких представник але підпорядкованого етносу зможе себе реалізувати, засвоївши культуру панівного етносу.

в) насильницька – характеризується застосуванням адміністративного тиску проти тих, хто прагне зберегти свою етнічну ідентичність.

Дискримінація (від лат. розрізнення розділення) – ущемлення етнічних меншин, у політичних, громадянських, соціально-економічних правах та свободах.

Сегрегація (відділення) - крайня форма дискримінації; обмеження прав та свобод за мотивами расової чи національної належності.

Розрізняють: 1)інституційну сегрегацію – створення паралельних закладів для представників різних рас, етносів; 2)територіальну сегрегацію створення умов для окремого проживання (резервації, гетто, банту стани).

Геноцид (знищення роду) – територіальне створення умов для окремого проживання. Повне або часткове знищення окремих груп

населення за расовими, національними, релігійними ознаками, або створення життєвих умов розрахованих на вимирання цих груп.

Типологія міжнаціональних конфліктів

В основу типології беруть причини виникнення конфліктів.

Насамперед виділяють конфлікти з приводу неспівпадання етнічних та державних кордонів. Справа у тому, що державні кордони не збігаються з межами проживання окремих народів. Тут можливі дві варіації: або народи ніколи не мали своєї держави і є поділеними між державами інших народів (Курди поділені державними кордонами: Туреччини, Сирії, Ірану, Іраку) або проживають у рамках спільного кордону багаточисленні народи (Російська Федерація).

Конфлікти заради збереження прожиткового рівня. У їх основі лежить велика різниця у економічному розвитку регіонів (Ломбардія у Італії, Каталонія у Іспанії).

Конфлікти з приводу збереження етнічної самобутності. Тут можливі варіанти:

1) з приводу перенаселення емігрантами й дискримінації на власній території корінного етносу (Такі конфлікти розгорялися за радянського часу у Прибалтійських країнах);

2) з приводу економічних наслідків господарювання. Так, Башкирія за радянського часу зазнавала 8-кратного перевищення межі допустимого індустріального тиску на природу, Каралкалпанія стала жертвою обміління Каспію;

3) з приводу вибору мови спілкування;

4) релігійного протистояння;

5) конфлікти з приводу цілеспрямованої асиміляційної політики. Вони виникають через протидію держав спробам етнічних меншин захистити себе від асиміляційного тиску корінної нації. Наприклад, турки, що

проживають у Болгарії, не хочуть ставати «болгарами мусульманської віри», курди у Східній Анатолії - «гірськими турками»;

б) конфлікти на ґрунті великодержавних зазіхань. У таких конфліктах національні меншини, що проживають у сусідніх державах використовують для провокування конфлікту. Власну історію великодержавники подають у месіанській формі, силкуючись відродити свою «колишню велич». Історичними прикладами розгортання таких конфліктів є потуги відродити «Великий Ізраїль», «Велику Сербію», «Великий Азербайджан», «Великий Азербайджан», «Велику Румунію», «Єдиную і невіддільну Росію».

Історичний досвід і сучасні події налаштовують на песимістичний лад стосовно вирішення міжетнічних конфліктів. Так, Північно - ірландський конфлікт триває уже понад 100 років. У Лівані 25 років, Ізраїльсько-арабський 55 років, десятки років ведуть боротьбу проти Іспанії баски.

Останнім часом, на прикладі Югославії, виник навіть новий термін і підхід – міжнаціональні конфлікти не вирішуються а «знекровлюються».

Тема 9. ДЕМОКРАТІЯ

Термін «демократія», що у перекладі означає «народовладдя», народився близько 2,5 тисяч років тому у старогрецьких Афінах. Сьогодні немає одностайності з приводу авторства цього терміну. Одні вважають, що вперше він зринув з уст Фукідіда, інші – Терозота. Однозначною є лише відповідь на питання: хто першим почав розвивати ідею про громадську рівність? Це був Протагор.

Проте уже за часів Протагора, Фукідіда і Тразимаха це поняття витлумачувалось по-різному.

Усю різноманітність тлумачення демократії можна згрупувати у декілька традиційних теорій демократії:

Теорія безпосередньої демократії – стверджує гомогенність, збіг інтересів носіїв влади і підвладних. Розглядає демократію як лад, за якого в управлінні беруть участь всі та безпосередньо через опитування, тощо. Найкомпактніший зміст історії безпосередньої демократії передав 16-й президент США *А.Лінкольн* у формулюванні «Демократія – це правління народу, через народ, і для народу.»

Проте навіть у демократичних Афінах демос становив меншість жителів, не включаючи опору – теж вільних громадян – а тим більше рабів.

Однак проблема демократичної єдності суспільства має не тільки кількісний, але і якісний вимір. Ось що пише глава відомої у 18 ст. гетингенської школи славістів А. дон Талер про порядки у Запорізькій Січі: «У ній всі рівні, і голос недосвідченого молодика має ту ж вагу, що і голос сивоголового воїна, який 50 років брав участь у війнах свого народу і як полководець не раз приводив його до перемоги.»

Нарешті чисельне примноження суспільства дуже ускладнює та робить занадто дорогим форми прямої, безпосередньої демократії.

Варто додати, що ускладнення суспільного життя веде до того, що для вирішення суспільних справ уже недостатньо практичного досвіду здобутого у труді та боях – потрібні спеціальні знання, спеціальна підготовка.

На цей аспект проблеми вказала теоретикам історична практика початку Нового часу: Реформація а слідом за нею і Англійська революція проголосили знову (після епохи середньовіччя) божественне право народу на правління. Але у ході революції це божественне право було використане для встановлення диктатури. Нарешті теорія ідентитарної демократії не полишає проблеми охлократії, взагалі ігнорує можливості конфліктів – влади натовпу – маргіналізованих та люмпенізованих верст суспільства, які своїм проводирем обирають «человека из народа» - Шарикова, а Сократа примушують випити цикуту.

Їх результатом стали ідеї представницької демократії, репрезентованої володарями, парламентами. Теорія представницької демократії – розглядає демократію не як владу, а як владу за згодою народу: коли члени співтовариства залишаються джерелом влади і мають право ухвалювати рішення, але реалізують це право через обраних ними представників.

На ґрунті представницької демократії сформувалися такі традиційні теорії демократії як: теорія конституційної демократії - коли владу здійснюють виборні представники, спочатку навіть малися на увазі феодалні володарі. Проте ця влада обмежена конституцією, яка встановлює межі законів і повноважень захищати право меншин і громадян.

Теорія конституційної демократії, в свою чергу, тлумачить демократію як конкуренцію владних інтересів із пріоритетом більшості і гарант прав меншості

У її межах сформувалася:

а) Плюралістична демократія - згідно з якої, політична система розглядається як певний баланс сил між конфліктуючими економічними, професійними, релігійними, етнічними та іншими угрупованнями, кожне з яких через свої групи

тиску впливає на формування політичного курсу, проте жодне не має монополії на владу.

б) Теорія елітарної демократії - розглядає демократію, як наслідок і конкуренції владних еліт, що виборюють мандат народу на управління суспільством і, виборюючи його, мусять правити в інтересах народу.

Окремо від трьох попередніх стоїть теорія корпоративної демократії. Вона визнає наявність центрів сили поза державною владою. Проте їх діяльність є конструктивною із точки зору впливу на формування і проведення політики, якщо корпорації не конкурують, а ієрархічно підпорядковані одна одній і знаходяться під контролем держави.

Усі перераховані теорії конкурентної демократії передбачають конкуренцію за єдину владу чи із владою .

Оригінальною стосовно них є теорія поліархії, запропонована Р.Далом, замість єдиного центру суверенної влади він пропонує множинність таких центрів, жоден із яких не може бути повністю суверенним .

Якщо усі попередні теорії турбувалися, насамперед, проблемою участі громадян у здійсненні влади, тобто політичними правами і свободами, то теорія ліберальної демократії на передній план виводить повну незалежність особистого життя індивіда від політичної влади, тобто громадянські права і свободи. Її гасло «правління не через людей, а через факт, який і стоїть на варті особистих прав, не допускаючи втручання держави у особисте життя».

Проте втілення у життя ідеї ліберальної демократії не забезпечило *liberte, eqalite, fraternite*.

Як виявилось, на заваді цьому стала свобода приватної ініціативи, підприємницької діяльності. Як наслідок, в опозицію ліберальній, сформувалася теорія соціальної або економічної демократії. Її провідний принцип – безпосереднє залучення до ухвалення економічних рішень тих, хто бере участь у виборчому процесі.

В умовах боротьби за голоси виборців визріла теорія партисипітарної демократії. Іншим акцептом є розширення політичної участі нижчих верст. Щоб нейтралізувати антидемократію, охлократичні потенції нижчих верст (що дозволяє легальним шляхом прийти до тиранічного правління), вони пропонують підносити їх загальнокультурний і загальноосвітній рівень, прищеплювати основи політичної культури.

Усі ці теорії розвивалися у межах пошуку відповіді на питання «хто повинен правити».

Всіх цих теоретичних труднощів можна уникнути, каже К. Поппер, якщо відмовитись від питань «хто повинен правити» і замінити його новим і чисто практичними рішеннями «як повинне здійснюватись правління (через закон)» і «як найкраще влаштувати державу, щоб від нікчемних правителів можна було позбавитись без наслідків, без правопорушень».

І коли ми кажемо, що кращим відомим нам рішенням є конституція, яка дозволяє більшості голосів розпустити уряд, ми не стверджуємо, що більшість завжди права. Ми навіть не кажемо, що вони зазвичай праві. Ми кажемо, що це недосконала процедура – краща із винайденого до цих пір. Уїнстон Черчилль якось пожартував, що «демократія – гірша з усіх форм правління, за виключенням усіх інших».

Принципи демократії:

1) ідея напрямку суверенітету:

- визнання народу єдиним джерелом і верховним носієм влади.

Суверенна влада – у політичному житті цей принцип втілюється насамперед через участь народу у виборах, референдумах, через використання народу своїх політичних і громадянських прав і свобод.

2) Ідея представництва

- делегування повноважень обраним представникам. Принцип є відображенням суспільної потреби у ефективному, професійному управлінні

суспільними справами та потребі захистити обраних професіоналів від охлократичних неконтрольованих і насильницьких домагань.

Принцип передбачає тимчасове делегування повноважень гідним у морально-етичному плані та придатним у професійному плані. Якщо 2 останні умови не реалізуються, діє механізм відповідно обраних представників.

3) Виборність органів влади

4) Громадянський консенсус - принципова згода основних мас громадян дотримуватися норм, у межах яких здійснюється управління обраної влади.

5) Мажоритаризм - дотримання і охорона прав більшості на свою позицію.

В усіх демократичних суспільствах громадяни вільно приймають рішення за принципом більшості. Однак влада більшості не завжди є демократичною. Ніхто, наприклад, не назве чесною і справедливою таку систему, у якій 51 % гнобить решту 49 % в ім'я поглядів більшості. У демократичному суспільстві влада більшості включає в себе гарантії особливих прав людей, які у свою чергу мають захищати права меншин – етнічних, релігійних, політичних чи просто тих, хто програв у змаганнях навколо спірного законопроекту. Права меншості не залежать від доброзичливості більшості і не можуть бути скасовані голосами останніх, тому що люди з правами народжуються. Вони захищаються тому, що демократичні закони й інститути охороняють права не більшості, а усіх громадян.

6) Гарантування особливих прав і свобод людей.

Права людей – це невід'ємні права – дані Богом природні права: ні суспільство, ні уряд не можуть «надавати» чи «віднімати» їх.

Розрізняють: - політичні права; - громадянські права; - право на судовий захист, як політичний, так і громадянський.

7) Принципи рівності:

а) відсутність закріпленої у праві дискримінації;

б) рівність всіх перед законом.

8) Плюралізм :

а) *плюралізм ідейний* : (від латинського pluralis – множинний) вперше з'явилося у німецького філософа Х.Вольди (1679 – 1754) як філософське поняття, протилежне соліпсизму . Політичний плюралізм став відбиттям реалізації в політичних механізмах основних індивідуалістичних ідей, свобода вибору, рівностей можливостей, демократії, дії тощо. Засновником політичного плюралізму вважають американця Д.Медісона,.

б) Характерною рисою демократичного суспільства є кілька партій та громадянських організацій, які виражають інтереси різних верст населення. *Політичний плюралізм* – це демократична альтернатива монополії однієї партії або особи на владу протистояння ідеологічному диктату унітаризму і тоталітарній організації суспільного життя.

9) Конституційне обмеження влади – звернемо увагу мови не на про слабкість влади, а про обмеження її компетенції конституції:

а) через верховенство при конституції, стосовно усіх законів та нормативних актів, що видаються органами влади.

б) через поділ влади, при якому виконавча підзвітна законодавчій і обидві апелюють до судової.

в) Через встановлення системного балансу та рівноваги : право вето; вотум; імпічмент.

10) Одні із найважливіших принципів демократії:

а) доступність для населення інформації про події у суспільстві;

б) про рішення що приймаються владою;

в) публікація повних і об'єктивний стан даних з різних питань.

Запорука перетворення народу у суверенну владу. Адже управління суспільства передбачає поінформованість про його стан:

1. Презумпцію права громадськості на доступ до урядових документів із покладанням тягаря доказів на урядових чиновників, які відмовляються у видачі інформації.

2. Забезпечення цього права у судовому порядку

3. Передбачені законом винятки стосовно розкриття інформації (податкова декларація).

11) Незалежний контроль громадського суспільства за державним бюджетом:

Демократичні процедури – демократичні процеси у вільному волевиявленні стосовно персонального складу органів влади.

- Вибори, голосування
- Референдуми
- Плебісцити

Кельман «Десять засад демократії»

Демократичні вибори – є такими, що відповідають вимогам:

- конкурентності – альтернативність кількох кандидатів на мандат;
- періодичності – не дозволяє перетворювати владу у замкнену корпорацію;
- рівності – за рівних умов у передвиборчій кампанії;
- всенародності, загальності – право на участь у виборах всіх громадян, що досягли певного віку; безпосередності – передбачає безпосереднє обрання представників без проміжних виборів;
- остаточності – неможливості скасування результатів виборів (за умови дотримання законності процедури);
- рівності для виборців – передбачає один голос одному виборцю;
- відклику обраних представників – що дозволяє усунути від влади негідних морально-етичних чи некомпетентних представників;

опонування і змагальність – є втіленням принципу плюралізму; втілюється у механізмах: опозиції, фракційності, передвиборчої кампанії, служить генеруванням і імплантацією ідей у суспільну свідомість

Тема 10. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА: СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІЇ

Однією з найскладніших, центральних категорій політології є політична система суспільства. Вона дозволяє найбільш повно і послідовно розкрити суспільно – політичну природу суспільства, принципи організації влади, існуючі політичні відносини, інститути, норми. У політичній науці ця категорія покликана відобразити два моменти: з одного боку — цілісність політики як самостійної сфери суспільства, яка являє собою сукупність взаємодіючих елементів (держави, партій, лідерів, права і т. д.); з іншого боку, характер зв'язку політики із зовнішнім оточенням (економічною, соціальною, культурною сферою, іншими державами).

Крім того, поняття «політична система» має велике практичне значення. Воно допомагає виділити фактори, які забезпечують стабільність і розвиток суспільства, розкривають механізми узгодження інтересів різних соціальних груп населення, дозволяють зрозуміти мотиви й механізми здійснення владних дій держави.

Поняття «політична система» за змістом дуже об'ємне. **Політичну систему можна визначити як сукупність політичних інститутів, громадських структур, норм і цінностей, а також їх взаємодію, в якій реалізується політична влада і здійснюється політичний вплив.** *Тому в політичну систему включають не тільки політичні інститути, які безпосередньо й активно беруть участь у політиці (держава, партії, лідери і т. д.), а й економічні, соціальні, культурні інститути, традиції, цінності, норми, які мають політичне значення і впливають на політичний процес. Призначення всіх цих політичних і громадсько-політичних інститутів полягає в тому, щоб розподіляти ресурси (економічні, валютні, матеріальні, технологічні і т. п.) і спонукати населення до прийняття цього розподілу як обов'язкового для всіх.*

Стимулювальним фактором у становленні та розвитку теорії політичних систем стала загальна теорія систем, розроблена А. А. Богдановим і Л. фон Берталанфі. За їх твердженням, «система — це певна кількість взаємопов'язаних елементів, що утворюють стійку цілісність, мають певні інтегративні закономірності, властиві саме цій спільності». Будь-яка система характеризується також стійкими зв'язками елементів, які досягаються наслідок структурного упорядкування її частин. Важливою рисою системи є її цілеспрямований функціональний стан.

Враховуючи їх методологію, Талкот Парсонс підійшов до розгляду суспільства як дуже складної системи управління, яка складається з відносно самостійних систем: економічної, політичної, духовної та ін. Кожна з цих систем виконує свої специфічні функції. «Призначення політичної системи, — вважав Т. Парсонс, — це забезпечення інтеграції, розроблення та реалізація загальної мети суспільства».

Ідеї Т. Парсонса істотно поглибив інший американський політолог — Девід Істон якого багато вчених вважають засновником теорії політичних систем. У своїх працях «Політична система» (1953), «Межа політичного аналізу» (1965) він показав політичну систему як організм, який саморегулюється і розвивається, активно реагує на імпульси, які надходять ззовні, тобто команди.

За Д. Істоном, у системи є вхід і є вихід. На вхід з навколишнього соціального та культурного середовища надходять імпульси — вимоги та підтримка. На виході системи здійснюються політичні рішення і політичні дії, спрямовані на реалізацію цих рішень.

Вимоги — це перший вид імпульсів на вході системи, і їх характер може бути різним — від вимог до влади з приводу підвищення заробітної плати, розподілу благ та послуг, якості освіти, тривалості робочого дня, охорони прав і свободи громадян до питань охорони здоров'я, забезпечення громадського спокою і т. д.

Другий вид імпульсів на вході — це підтримка. Вона можлива в різних формах: від матеріальних (виплата податків, праця на громадських засадах, військова служба і т. д.) через виконання законів та інших розпоряджень державної влади до шанобливого ставлення до влади і духовної символіки.

І все ж таки підхід Д. Істона до визначення моделі політичної системи не дає можливості пояснити, чому уряди часом приймають рішення, які не виходять з вимог громадян, більше того — суперечать їх інтересам. Прикладом можуть бути рішення правлячих кіл Сполучених Штатів про розв'язання війни у В'єтнамі, рішення ЦК КПРС про введення військ до Афганістану, рішення Російського уряду про початок бойових дій у Чечні і т. д. Можна стверджувати, що прийняття політичних рішень зумовлене вимогами, що надходять не від соціально-культурного середовища, а від правлячої еліти, яка приймає рішення.

Інший підхід до визначення політичної системи запропонував Габріель Алмонд. Він вважає необхідним на передній план висунути цільовий, поведінковий аспект різних структур, які входять до політичної системи. Г. Алмонд підкреслив, що, на відміну від усіх інших суспільних систем та організацій, політична система наділена правом застосування чи погрози застосування більш-менш легітимного фізичного насильства. «Це узаконена сила, — пише він, — яка пронизує всі «вхідні» та «вихідні» фактори суспільства, надаючи йому особливих якостей та сенсу, забезпечуючи його згуртованість як системи».

Г. Алмонд визначає чотири функції «введення»:

- 1) функцію політичної соціалізації та залучення до участі в політичному житті;
- 2) функцію артикуляції інтересів, тобто формування вимог, відповідних реальним чи уявним інтересам;
- 3) функцію агрегування, тобто об'єднання, інтересів;
- 4) функція політичної комунікації, тобто спілкування, обміну думками,

ідеями.

Він визначає і три функції «виведення»:

- 1) розроблення норм;
- 2) застосування норм;
- 3) контроль за виконанням цих норм.

Функція «введення» здійснюється неурядовими формуваннями (групами тиску, політичними партіями, незалежною пресою та ін.), тоді як функція «виведення» — це урядова прерогатива.

У подальшу розробку теорії політичних систем зробили вагомий внесок такі відомі вчені, як У. Мітчел, Г. Пауелл, К. Дойч, М. Дюверже та ін.

Сучасні наукові погляди, які існують у вітчизняній науковій літературі, окреслюються двома підходами. **Перший** з них політичну систему трактує як теоретичний, ідеальний конструкт, який дає змогу виявляти й описувати системні властивості різних політичних явищ. При такому підході політична система розглядається не як відображення політичної дійсності, а як засіб (інструмент) системного аналізу політики. У такому значенні поняття «політична система» може застосовуватися для аналізу будь-якого відносно цілісного і самостійного політичного утворення: держави, партії, профспілки, громадсько-політичного руху тощо, кожне з яких можна розглядати як специфічну політичну систему.

У другому, більш конкретному тлумаченні поняття «політична система» визначає реальний складний механізм формування і функціонування владних відносин у суспільстві. Цей механізм включає політичну діяльність і політичні відносини між різними політичними суб'єктами (групами та індивідами): політичну організацію (до якої входять держави, партії, політичні асоціації), політичні й правові норми, політичну свідомість і політичну культуру, засоби масової інформації.

Спираючись на ці підходи, при аналізі політичних систем різних суспільств слід враховувати як системні властивості різних політичних явищ,

так і сталі взаємозв'язки між ними. А саме: інвайроментальні (взаємозв'язок середовища і системи); інституційні (організаційні властивості елементів системи — держава, партії, громадські організації, масові об'єднання, які беруть участь у політичному житті); регулятивні (правові і політичні норми як нормативна основа діяльності інститутів системи); комунікативні (внутрішні системні властивості і зв'язки та відносини); функціональні (політичний режим і процес, що складається в результаті діяльності з елементів системи); культурно-творчі й ідеологічні (політична культура і свідомість); рольові (призначення політичної системи як цілого в суспільному житті окремої країни і на міжнародній арені, а також роль окремих елементів політичної системи).

Отже, політична система становить складне і специфічне явище в життєдіяльності суспільства, з внутрішньо організованими зв'язками і властивостями елементів. Її можна визначити як системну сукупність політичних взаємин, правових і політичних норм, інститутів, ідей, пов'язаних із формуванням, здійсненням влади та правлінням суспільством.

Аналіз політичної системи дає змогу розкрити її структуру. Це внутрішня організація цілісної системи як специфічного способу взаємозв'язку і взаємодії компонентів, що її утворюють; стійка впорядкованість елементів; закономірні зв'язки між елементами. Структура дає змогу зрозуміти, як саме організоване системне ціле.

Звернемось до поглядів на структуру політичної системи, які найчастіше трапляються в сучасній вітчизняній політичній літературі

Першим фундаментальним елементом політичної системи суспільства є політичні відносини між індивідами, соціальними та стічними групами, націями, державами; державою і громадянами, громадянами та їх організаціями щодо влади, вироблення і здійснення політики. Тут політична діяльність виступає формою функціонування політичних відносин. Вона є усвідомленою, цілеспрямованою діяльністю

соціальних суб'єктів з реалізації своїх політичних інтересів у конкретній політичній діяльності людей, їх соціальних груп, громадсько-політичних об'єднань.

Політична діяльність розпочинається з виникнення певного інтересу і завершується його реалізацією, тобто практичним результатом.

Одним із центральних елементів політичних відносин і політичної діяльності є політичні ролі. Аналіз показує, що якою стабільною не була б система, політичні ролі її суб'єктів завжди в динаміці.

Стабільність політичних відносин полягає в чіткості визначення і закріплення в законах та нормах (правових, політичних, моральних) ролей, тобто кола прав, обов'язків і відповідальності суб'єктів політичної системи. Тому найважливіше політичне діяння складається з утворення, зміцнення і виконання ролей, пов'язаних з поєднанням елементів політичної системи з певними зв'язками. Такі ролі — ролі формування політичної системи та її функціонування— відіграють «офіси», сукупність «офісів» (мається на увазі система органів і посад державних, партійних і громадських організацій).

У зв'язку з цим стрижневим елементом політичної системи виступає політична організація суспільства, що включає державу та її установи, політичні партії, громадсько-політичні організації та рухи, групи тиску.

Важливим елементом політичної системи є політична свідомість як невід'ємний компонент політичної діяльності людей. Вона є відображенням політичного життя суспільства в ідеях, поглядах, уявленнях, традиціях, соціально — політичних почуттях людини, соціальної групи, нації, народу. Політична свідомість — це розуміння суспільством самого себе як політичної цілісності; в реальному житті вона виступає як сукупність відповідних знань і оцінок.

Значну роль у політичній системі відіграє політична культура, яка характеризує якісний стан політичних відносин і діяльності в суспільстві, а

також розкриває ступінь соціально-культурного розвитку людини та міру її активності у перетворенні політичної дійсності.

Політичні і правові норми виступають важливим регулюючим елементом політичної системи. Якщо політичні норми діють і реалізуються у вигляді принципів і установ, що регулюють діяльність політичних інститутів і громадян як суб'єктів політичного життя, то правові норми — це сукупність затверджених або санкціонованих державою загальнообов'язкових правил політичної поведінки (норм), дотримання котрих забезпечується певними заходами державного впливу (кримінальне, адміністративне, державне, громадянське право). На основі політичних і правових норм утворюються регулятори суспільних відносин щодо влади і закріплюються основні принципи діяльності суб'єктів політики.

Визнаним елементом політичної системи суспільства є засоби масової інформації як засоби духовного спілкування великих мас людей, духовно-політичного спілкування держави і суспільства, людини і держави, держави з іншими політичними інститутами та іншими державами і міжнародними організаціями. Засоби масової інформації використовуються, насамперед, для політичного та ідеологічного впливу на електорат з метою легітимізації влади або її захоплення, зміцнення і реалізації її інтересів певних соціальних сил.

Поряд з наведеними вище поглядами на структуру політичної системи існують і інші. Переважна більшість сучасних західних і значна частина російських вчених у структурі політичної системи виділяють такі підсистеми, як інституційна, нормативна, комунікативна, культурна і функціональна

Усі підсистеми політичної сфери поєднані зв'язками взаємозалежності. Взаємодіючи, вони забезпечують життєдіяльність політичної системи, допомагають ефективній реалізації її функцій у

суспільстві. Отже, політична система — це жива, відкрита, динамічна система, що виконує свої функції.

У науковій літературі є різні точки зору щодо функцій політичної системи, але є й певні спільні наукові підходи. Одна з таких точок зору узагальнює погляди більшості вітчизняних учених щодо функції політичної системи. Вони збігаються в тому, що кожна функція повинна відбивати певну системну якість. *У зв'язку з цим можна виокремити такі основні функції політичної системи суспільства:*

- 1) визначення цілей і завдань суспільства;**
- 2) мобілізація ресурсів;**
- 3) владно-політична інтеграція суспільства;**
- 4) регулювання режиму соціально-політичної діяльності;**
- 5) легітимізація, під якою розуміється досягнення необхідного ступеня відповідності реального політичного життя офіційним політичним і правовим нормам.**

Головні функції політичної системи — це визначення цілей і завдань суспільства, а також мобілізація всіх ресурсів для досягнення цих цілей і регулювання режиму політичної діяльності.

Функції інтеграції, легітимізації є функціями не лише політичної системи, а й духовно-культурної, економічної та інших систем.

Виконуючи свої функції, політична система забезпечує цілісний керівний вплив на суспільство як єдиний організм, що ефективно управляється політичною владою.

Характерною ознакою політичного управління є те, що це управління свідоме, воно пов'язане з визначенням стратегічних, довгострокових пріоритетів, цілей, мети діяльності людей, їх угруповань і суспільства в цілому. Політичне управління повинне формувати і підтримувати певний соціальний порядок, забезпечувати його захист, виправдовувати його існування.

Нині Україна тільки починає розбудову своєї нової політичної системи — системи демократичної діяльності й відносин, правових гарантій та політичної відповідальності всіх суб'єктів демократичного процесу.

Інша точка зору щодо функцій будь-якої системи виходить з того, що політична система забезпечує стабільність суспільства, його прогрес через збалансованість різних груп інтересів. Виходячи з цього, можна виділити такі функції політичної системи, використовуючи класифікацію сучасних американських політологів Г. Алмонда і Дж. Пауелла:

1. *Функція висловлення інтересів.* Політична система через різні організації повинна представляти в суспільстві інтереси різних соціальних груп. Інакше вони можуть знаходити інші, часто досить руйнівні форми відображення своїх вимог.

2. *Функція узагальнення інтересів.* Розмежованість інтересів різних соціальних груп, індивідів у суспільстві може бути дуже великою. Тому з'являється потреба їх узагальнити, перекласти вимоги на мову програм і довести їх до влади. Цю функцію виконують переважно партії.

3. *Функція відпрацювання правил і норм.* Цю функцію виконують законодавчі органи, видаючи закони і нормативні документи.

4. *Функція застосування правил.* Виконання цієї функції є прерогативою виконавчих органів, які реалізують накази законодавців.

5. *Функція контролю застосування правил.* Цю функцію виконують судові органи і органи насилля чи примусу.

6. *Функція політичної комунікації.* Вона припускає різні форми взаємодії та обміну інформацією між різними структурами політичної системи, лідерами і громадянами.

Існують і інші погляди на функції політичної системи, але всі вони виходять з того, що ці функції повинні забезпечувати цілісність, стабільність і розвиток усього суспільного організму.

Функціонування політичної системи відбувається за певними закономірностями. Одні з них мають загальний характер і притаманні будь-яким системам, інші виявляють себе лише в політичних системах і мають, відповідно, політичний характер.

Важливою закономірністю розвитку політичної системи є *закономірність маятника*. Вона полягає в тому, що будь – яка система виведена з оптимальної рівноваги в бік домінації авторитаризму чи демократизації, неодмінно переходить спочатку в свою протилежність. Чим більша непропорційність лінійного розміщення центру рішень, тим відповідно більшим буде відхилення в протилежний бік. Якщо період авторитарної диктатури містився в рамках одного чи двох поколінь, то стільки ж або і більше часу потрібно, щоб позбутися негативних наслідків.

До інших закономірностей політичної системи належить її **самозбереження, кореляційна залежність** між компонентами системи та **перетворюючий вплив системи** на її компоненти.

Будь-яка соціальна система, в тому числі політична, прагне до збереження свого існування й бореться з усіма силами, які можуть припинити це існування. У прагненні політичної системи до стабільного функціонування, збалансованості, полягає закономірність її самозбереження, як вплив загального закону самозбереження систем.

Кореляційний зв'язок визначає, що зміни одних компонентів системи обов'язково викликає зміни в інших, а іноді й системи в цілому. Так, зміни у нормативній основі політичної системи відбиваються на структурі і функціонуванні держави. Зміни держави, у свою чергу неодмінно відбиваються на характері нормативного регулювання інших компонентів політичної системи.

Політична система, як і будь-яка інша, активно впливає на компоненти, що її складають, і прагне перетворити їх відповідно до

власної природи. У цьому полягає ще одна закономірність функціонування політичної системи суспільства як цілісного соціального організму.

До закономірностей політичної системи також належать закономірності які характеризують зв'язки з економічною, соціальною, духовною та іншими системами. Крім закономірностей функціонування політичної системи в цілому, діють також закономірності функціонування та розвитку її окремих елементів – держави, партій тощо. Питання про закономірності, які діють у політичному житті суспільства, поки що є одним із найменш розроблених у політології.

Розроблення теорії політичних систем передбачає її диференціацію за типами. Ця надзвичайно складна проблема політичної науки завжди цікавила людину, незалежно від її місця в державі: була вона пересічним громадянином, вченим-науковцем, чи правителем. Адже людину завжди цікавили і цікавлять «вічні питання»: хто править у державі, чому і в чийх інтересах? Питання ці дуже складні і важливі, бо від відповіді на них залежить доля людини, її буття а інколи навіть життя. Тому не дивно, що типологія політичних систем становить найважливіше завдання політології.

Витоки існуючих типологій політичних систем можна знайти в античній суспільно-політичній думці. Один з видатних філософів античності — Платон розглядав форми правління в грецьких містах-полісах, ставлячи на місце закону панування загальних інтересів, протиставляючи їм приватні інтереси.

Учень Платона Арістотель, проаналізувавши 158 конституцій грецьких міст-полісів, також виділив «правильні» і «неправильні» форми правління, використовуючи критерій «правильності» правління — у чийх інтересах здійснюється влада.

У період Нової доби найбільш відомі типології систем правління дали Т. Гоббс та Ш. Л. Монтеск'є.

Найбільш відома типологія систем правління запропонована М. Вебером. Це поділ на традиційні, харизматичні та раціональні системи.

У вітчизняній політичній літературі довгий час вважалося, що єдиним критерієм, у відповідності з яким треба класифікувати політичні системи, є суспільно-політична формація, економічний базис суспільства. Відповідно до критерію виділялися рабовласницька, феодальна, буржуазна і соціалістична політичні системи.

Недостатність такої типології полягає в абстрактності та жорсткому прив'язуванні до економічної структури суспільства. Відомо, що однотипний економічний базис (Німеччина, Франція, Англія, Італія) перед другою світовою війною створив різні типи політичних систем. У Німеччині та Італії господарювали тоталітарні фашистські політичні сили, в той же час у Франції та Англії — ліберально-демократичні. Справа, мабуть, не тільки в економічному базисі суспільства, хоч, безумовно, він відіграє важливу роль у становленні та функціонуванні політичних систем.

У зарубіжній політичній науці типи політичних систем класифікуються за різними критеріями, і це дозволяє глибше аналізувати їх, бачити переваги одних політичних систем над іншими як при однакових, так і при різних економічних структурах.

Так, Ж. Блондель поділяє політичні системи за змістом та за формами управління. Він виділяє п'ять основних типів:

1) *ліберальні демократії*, які опираються на лібералізм у прийнятті державних рішень;

2) *комуністичні системи* з пріоритетом рівності соціальних благ і зневагою до ліберальних засобів їх досягнення;

3) *традиційні* політичні системи, які управляються олігархією і відзначаються нерівномірним розподілом соціальних і економічних благ;

4) політичні системи, що переживають період становлення в країнах, які розвиваються, з *авторитарними засобами управління*;

5)авторитарно-консервативні системи, мета яких— збереження соціальної та економічної нерівності, але більш дієвими засобами.

Існують і спрощені підходи до класифікації політичних систем. Вони поділяють політичну систему на демократію і диктатуру або на демократію, авторитаризм і тоталітаризм.

Але більшість сучасних політологів поділяють погляди американського вченого Г. Алмонда щодо типології політичних систем. У своїй типології він спирається у якості базової характеристики політичних систем на ступінь відповідності основних форм організації і здійснення політичної влади тим політичним ідеалом, на які було зорієнтовано суспільство. На цій підставі він виділяє такі типи політичних систем:

1. Політичні системи англо-американського типу. Вони характеризуються вільною політичною культурою, яка спирається на раціональний розрахунок, терпимість і толерантність громадян і політичної еліти. Системи цього типу стабільні, ефективні, здатні до саморегуляції. У цій системі чітко реалізується принцип розподілу влади на три гілки (законодавчу, виконавчу і судову) і чітко визначені їх функції.

2. Континентально-європейські політичні системи. Це політичні системи, які склались у Франції, Німеччині, Італії, країнах Скандинавії. Для них характерним є снування та взаємодія елементів старих і нових культур, політичних традицій та форм політичної діяльності. Партії та суспільно-політичні об'єднання вільно функціонують у межах існуючих конституційних норм. Представницькі і виконавчі гілки влади виконують свою діяльність на основі визначених законом регламентів та процедур.

3. Доіндустріальні політичні системи (або частково індустріальні). Ці системи характеризуються досить високим ступенем поєднання елементів різних політичних культур, що призводить до прихильності великої кількості населення до протилежних традицій. Великий вплив має орієнтація населення на лідера, а не на програми уряду. Окремі виконавчі

структури (армія, бюрократія) постійно перевищують свої повноваження, досить часто беруть під контроль законодавчі функції, відверто втручаються в судові справи, в той же час права і свободи громадян суттєво обмежені. І не дивно, що в таких країнах характер політичних відносин досить часто призводить до авторитарних форм правління.

4. Політичні системи тоталітарного типу. У політичній системі такого типу влада зосереджена в руках нечисленної політичної номенклатури (бюрократії). Засоби масової інформації перебувають під контролем держави. У суспільстві, як правило, дозволена діяльність лише однієї партії, яка контролює всі елементи політичної системи, включаючи і державу. Панує ідеологія керуючої партії. Занадто розширені функції репресивних органів. Політична активність носить дозвільний і примусовий характер.

Україна завершила перший етап перехідного процесу — проголошення незалежності та набуття атрибутів держави. Після серпня 1991 р. почали складатися зовсім нові умови суспільного життя. Існуючі політичні інститути були неспроможні діяти ефективно, а нова політична система, яка покликана через відповідні інститути здійснювати управління суспільством, виробляється дуже повільно.

Водночас вихід з економічної та політичної кризи потребує якнайшвидшого, рішучого й, безумовно, компетентного впровадження нових систем: економічної — з ринковими відносинами, приватизацією, однаковими умовами функціонування різних форм власності; політичної — з новими політичними відносинами, правовою державою, парламентськими партіями, громадянським суспільством і самоврядуванням; соціальної — зі справедливим розподілом матеріальних і культурних благ, новою організацією праці, ефективним соціальним захистом населення країни. Вводити нові системи необхідно виключно на науковій основі, зі своїми ознаками, законами, категоріями, з набором

певних взаємодіючих інститутів, ланок, їх доцільністю, впорядкованістю й самостійністю. Для ефективного виконання цих завдань потрібні висококваліфіковані фахівці, які добре знають загальні закономірності процесів управління й самоврядування, історичний і політичний досвід своє країни та інших країн. На жаль, таких фахівців в Україні ще досить мало.

Нинішній етап перехідного процесу відбувається в кризовій ситуації, яка охопила політичну, економічну, соціальну та духовну сфери. Після прийняття нової Конституції України вищі органи законодавчої і виконавчої влади не зуміли уникнути нового протистояння. Зростає політична апатія людей до діяльності владних структур. Негативні процеси спостерігаються і в розвитку економіки України. За роки незалежності Україна втратила майже половину свого промислового і сільськогосподарського потенціалу.

У соціальній сфері спостерігається зростання майнової нерівності, зубожіння переважної частини населення та небаченого зниження життєвого рівня. В умовах економічної нестабільності суспільства масова свідомість шукає винуватців такого стану. Серед них, насамперед, називають ділків тіньової економіки, на другому місці — представники колишньої і нинішньої номенклатури, яких небезпідставно підозрюють у корупції. І, нарешті, у сфері ідеологічній — криза духовності, невпевненість переважної більшості населення в завтрашньому дні, втрата політичних і соціальних орієнтирів, ідеалів.

Головною метою формування нової політичної системи є перехід до справжньої, діючої народної демократії. Для того щоб нова політична система була завжди здатною до самооновлення й адаптації, необхідно, докорінно відпрацювати механізм представницької та безпосередньої демократії, широко втілити в суспільне життя елементи самоврядування, зламати бюрократичну машину, обравши справді професійний,

кваліфікований парламент. Виконавча влада повинна бути також висококваліфікованою, а її апарат — невеликим, але здатним ефективно працювати.

Україна обрала демократичний тип політичної системи, що й визначено в Конституції країни. Згідно з її основними положеннями, зараз відбувається активний процес формування нової політичної системи. Складовими елементами цього процесу є:

- 1)утвердження принципів демократії, парламентаризму і політичного плюралізму;
- 2)забезпечення прав і свобод громадян;
- 3)поділ державної влади на законодавчу, виконавчу і судову;
- 4)запровадження інституту президентської влади;
- 5)визнання засобів масової інформації важливим елементом політичної системи;
- 6)формування системи самоврядування народу тощо.

Деякі з цих елементів уже увійшли в життя, а деякі тільки наблизилися до виконання.

Крім того, докорінного реформування потребує економіка України. Вона потребує переходу на ринкові відносини. Але щоб ринкове саморегулювання не перетворилося на розгул ринкової стихії, держава та її законодавчі органи, партії та профспілки повинні доповнити його системою законодавчих та інших заходів, спрямованих насамперед на забезпечення соціального захисту громадян держави.

Надзвичайно важливо вчасно самооновити політичну систему з урахуванням внутрішнього й міжнародного становища, тобто її постійна адаптація є важливим компонентом розвитку політичної системи. Тому адаптація для політичної системи — це не просто пристосування до ворожого впливу, а спроба перетворити ті системи, які справляють тиск.

Тема 11. ДЕРЖАВА У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА

Як було показано у попередніх темах основою будь-якої політичної системи виступає політична влада. Формою ж організації політичної влади і управління соціальними процесами в суспільстві є держава. Політологічний аспект вивчення держави вбачає аналіз його політичних характеристик, цілей, задач, функцій, форм політичного правління у сучасному світі.

ОСНОВНІ ТЕОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВИ

Ідея держави виходить із самої глибини людської свідомості. На різних етапах розвитку народи приходили до спільного висновку про необхідність створення безпечних умов свого існування, регулювання прав, свобод та обов'язків. Основною причиною виникнення держави у різних народів стала усвідомлена потреба загального управління для дотримання життєвоважливих умов існування людської спільноти. У державі населення має можливість об'єднати свої сили, дисциплінувати їх і спрямувати на досягнення економічних, політичних і соціальних цілей.

Держава стала головною і необхідною умовою життя людей. Її розуміли як певний спосіб організації, впорядкування життя суспільства, збереження його цілісності й єдності, оптимальності функціонування його мешканців, як знаряддя закону й порядку в суспільстві. Держава створювалась як спеціалізований інститут публічної влади, що виражає і захищає всезагальний інтерес усього суспільства, захищає спільну справу народу. Хоча, треба зазначити, чималого поширення набуло також і розуміння держави як знаряддя панування одних над іншими, як інструменту гноблення й експлуатації, переважного задоволення інтересів політично й економічно пануючих соціальних сил і верств. Але

збереження суспільності, цілісності людської спільноти без державності – не можливо.

Термін „*держава*” зазвичай вживається у двох значеннях. В *широкому* сенсі воно розуміється як країна, суспільство, розташоване на визначеній території, на яке розповсюджується управління системи органів вищої влади. У *вузькому* значенні держава – це організація, якій належить верховна влада, що склалась історично і закріпилась на даній території.

В суспільстві існує ряд концепцій про походження держави. Найбільш розповсюдженими є наступні: *патріархальна, теократична, договірна, насильницька, класова*.

Патріархальна теорія розглядає державу як велику сім'ю, створену на основі добровільного злиття малих сімей під покровителем батьківської влади. Давньогрецький філософ Арістотель вказував на природне походження держави з спільноти сімей і свідомих громадян. „Держава, – писав він, – належить тому, що існує за природою, і що людина за природою є істота політична”⁵. Продуктом природного розвитку, а саме, такою, що виникла внаслідок об'єктивних, не залежних від людської волі процесів, називав державу Арістотель. Він вважав, що держава (поліс) постає тоді, „коли виникає спілкування, зв'язок між сім'ями й родами задля благого життя та самоцінного існування”⁶. Людина, на думку мислителя, тільки в державі, у політичному спілкуванні може повністю здійснити свою людську природу. Держава за цією концепцією виступає як розвинута форма патріархальної влади, що здійснюється від імені і на всезагальну користь.

Теократична (теологічна) концепція розглядає державу як таке, що виникло на основі Божого встановлення. У давніх народів Сходу, Єгипту,

---

⁵ Арістотель. Політика. Соч. В 4 тт. Т.4. – М., 1983. – С. 378-380.

⁶ Арістотель. Політика. Соч. В 4 тт. Т.4. – М., 1983. – С. 460-462.

Греції, Риму вища державна влада обожнювалась. Походження верховних правителів держави проголошувалось божественним.

У політичній свідомості середньовічних суспільств домінувала ідея, що кожна влада від Бога і що діяльність государя подібна до діяльності Бога, бо вони обидва спочатку упорядковують світ, суспільство, влаштовують певний порядок у ньому, а вже потім управляють.

Метою призначення держави, вчив Фома Аквінський, є „спільне благо”, забезпечення умов для гідного, розумного життя, збереження необхідного для цього порядку. Здійснення такої мети потребує захисту недоторканості існуючої феодально-станової ієрархії, збереження привілейованого становища верстви можновладців і багатіїв, усунення нижчих верств від впливу на суспільство, дотримання усіма приписаного Богом обов’язку підкорятися вищим верствам, управителям, які уособлюють державу. „Спільне благо” в державі може бути досягнуте, на думку Фоми Аквіната, тільки за умови дотримання принципу, згідно з яким досконалість Всесвіту вимагає, щоб у світі була присутня нерівність.

Договірна концепція (суспільної угоди) (Прихильниками цієї теорії були Т.Гоббс, Дж. Локк, Б.Спіноза, Ж.-Ж.Руссо та інші). Теорія суспільного договору трактує виникнення держави на основі угоди, договору між правителями (суверенами) і підданими з метою забезпечення порядку, організації спільного співіснування, на користь загальних інтересів через свідоме самообмеження своєї свободи. „Необхідно, – вважав Т.Гоббс, – щоб кожна людина підкорила свою волю всезагальній волі, яка представляє волю усіх і кожного. Створене в такий спосіб, єдине називається державою”⁷.

Розвиваючи договірну теорію Дж.Локк вказує на недостатню розвиненість, урегульованість відносин у суспільстві в умовах приватної власності. Звідси й потреба у заключенні між людьми суспільного

---

⁷ Гоббс Т. Соч. В 2-х тт. Т.1. – М., 1989. – С. 331.

договору, який є умовою спокійного й безпечного користування людьми своєю власністю. Держава зобов'язана охороняти природні права громадян (право на життя, на економічну, політичну і духовну свободу). Якщо держава порушує угоду, то громадяни мають право позбавити впливу будь-яку державну особу і розірвати договір⁸.

В договірній концепції держава розглядається як орган всезагального примирення людей, які, знаходячись у своєму природному, додержавному стані, постійно конфліктували один з одним.

Теорія насильства (захвату) була висунута для пояснення причин виникнення держави наприкінці XIX ст. Найбільший її прихильник Людвіг фон Гумплович, австрійський юрист і соціолог, відповідно до ідей соціал-дарвінізму виокремлював серед найважливіших чинників державотворення війни й територіальні завоювання. Теорія насильства проголошує державу результатом прямої політичної дії – внутрішнього або зовнішнього насилля, завоювання, захвату. За думкою прихильників цієї концепції, наслідком перемоги більшості над меншістю чи більш сильного племені (як правило, кочівників) над більш слабкими (як правило, хліборобами, осідлими племенами) стає створення переможцями держави. Така держава стає органом управління переможеними.

Класова (марксистська) концепція. Ще Томас Мор – засновник утопічного соціалізму переконував, що держава є змовою багатих проти бідних. Але більш розвинений й повний характер ця концепція отримала у марксистів, в працях К.Маркса, Ф.Енгельса та В.І. Леніна у другій половині XIX – на початку XX ст. Марксизм розглядає виникнення держави як наслідок суспільного розподілу праці, появи приватної власності на засоби виробництва, розшарування суспільства на класи. Щоб класи з протилежними етнополітичними інтересами не знищували один одного стала потрібна сила, певний політичний інститут, яка б усмиряла

---

⁸ Локк Дж. Соч. В 3-х тт. Т.3. – М., 1988. – С. 312.

зіткнення, тримала б суспільство в межах „порядка, але порядку, який узаконює та зміцнює гноблення. І ця сила – є держава”⁹. Розвиваючи марксистську концепцію держави В.І. Ленін стверджував, що держава виникає там і тоді, де і коли виникають класи, а протиріччя між класами набувають непримиренного характеру. „Держава – це машина для підтримання панування одного класу над іншим”¹⁰. Разом з тим К.Маркс наголошував на визнанні держави такою силою, яка відповідає і за здійснення всезагального інтересу, „за виконання спільних справ, які впливають із природи будь-якого суспільства”, – будівництво шляхів, сполучень, зрошувальних систем, захист кордонів, збереження існуючої економічної та соціальної структури, дотримання порядку тощо¹¹.

Психологічна концепція (Представники Л.Петражицький, Джеймс Фрезер та інші). Ця теорія стверджує, що державне управління необхідне, оскільки люди мають психологічну потребу у підпорядкуванні. Дж. Фрезер пішов далі, пов’язуючи походження царської влади з сакральністю (магічністю). Мислитель вважав, що першими носіями влади – вождями, царями – стали чаклуни, жреці й маги; що підвалиною будь-якої влади є віра людей в чудотворну силу її носія. Ця віра згуртувала людей у спільноти; з релігійно-психологічних ритуалів, звичаїв виникли певні організаційні структури й висувалися керівники – лідери, формувалося централізоване підпорядкування людності. Так, на думку прихильників цієї теорії, через відчуження більшості людей від влади формувалися первісні держави.

В розглянутих концепціях прослідковуються дві основні тенденції в інтерпретації держави. В одній тенденції підкреслюється загальносоціальне значення держави: держава покликана представляти

---

⁹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 21. – С. 169-170.

¹⁰ Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т.39. – С. 70.

¹¹ Див.: Маркс К., Енгельс Ф., Фейербах. Противоположность материалистического и идеалистического воззрений: Новая публикация первой главы „Немецкой идеологии”. – М., 1966. – С. 32.

всезагальний інтерес, повинна слугувати інтересам суспільства й особи. Друга тенденція вважає державу знаряддям обстоювання *приватних інтересів* можновладців, вона виступає засобом гноблення сильними слабких, заможними бідних представників суспільства.

ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ ДЕРЖАВИ

Держава – це складне конструктивне багатofункціональне суспільне утворення. З точки зору основних складових компонентів держава може бути розглянута як організація (інститут) політичної влади, що існує у визначеній країні (Україна, Франція, Росія). З цих позицій основними елементами держави є: територія, населення, політична влада. Без цих елементів держава не може існувати.

Територія – це географічний простір, матеріальна, фізична основа держави. Державна територія – це частина суходолу, надр, повітряного простору і територіальних вод, на яких реально діє влада даної правлячої політичної еліти. На вказаному природному середовищі держава здійснює свою суверенну владу і має законне право захищати свою територію від зазіхань інших держав. Держава повинна мати чітко окреслені кордони своїх територіальних володінь. З територією пов'язані питання виникнення, існування і зникнення держави. У випадку втрати території, в результаті агресії, або стихійного лиха, держава припиняє своє існування. Саме тому, як свідчить історія, часто з питання про контроль над тою чи іншою частиною території починається більшість міждержавних конфліктів. Розміри території не мають значення. Держави можуть займати великі території, наприклад, 1/6 частина поверхні суші (колишній СРСР), або бути невеликими територіальними утвореннями як князівство Монако з територією усього 1,8 км².

Таким чином, однією з головних цілей правлячих політичних груп, що стережуть і захищають національні інтереси своєї країни, є гарантування

безпеки, суверенітету та територіальної цілісності держави усіма законними засобами – від дипломатичних до військових.

Населення – це спільнота людей, що проживають на території держави, підкоряються його владі і складають народ або націю. Населення може складатись з однієї національності. Тоді держава кваліфікується як моноетнічна або мононаціональна. В сучасних умовах це зустрічається вкрай рідко. Якщо на території держави проживає декілька націй, народностей, то така держава – поліетнічна або багатонаціональна. Разом з тим, відповідно до міжнародних традицій, моноетнічною вважається й така держава, у якій державоутворююча нація складає більше половини її населення. Такими державами в Європі є Франція, ФРН, Італія, Швеція, Україна, Іспанія, Греція, Данія та ін. Не може бути держави без народу, але зворотня ситуація можлива: єврейський народ до 1948 р., курди – по поточний час.

Варто підкреслити, що владні повноваження держави над населенням носять всезагальний характер. Кожен громадянин держави, а також іноземні громадяни зобов'язані підкорятися єдиній державній владі. У той же час населення держави, як правило, не є єдиним в економічному, політичному, соціальному, національному, культурному відношенні. Тому держава повинна проводити вірно збалансовану політику в інтересах усього населення, боротися з сепаратизмом, не допускати спроб розколу країн. Цілісність держави і взаємозв'язок всіх її членів забезпечує інститут громадянства або підданства. Таким чином, населення в державі має статус підданих або її громадян.

Громадянство – це нормативно-правовий інститут, що встановлюється з метою упорядкування стосунків особи і суспільства, надання їм законодавчо-юридичних форм, а також для захисту інтересів особи.

Громадянство – це приналежність особи до певної держави, що тягне за собою розповсюдження на неї прав і обов’язків, встановлених законодавством держави. У державах з монархічною формою правління термін „громадянство” замінюється терміном „підданство”. Сучасне міжнародне право також визнає статус людей без громадянства – апатридів.

Політична влада – відносини панування й підкорення, що існують між „організованою меншістю” – політичною елітою й основною частиною населення виступають третім *системотворюючим елементом держави*.

Саме наявність політичної влади як верховної державної влади надає території і населенню, що проживає на ній характер тої чи іншої держави. Політична еліта, використовуючи певні ресурси, нав’язує більшості - населенню країни свою волю і спрямовує його поведінку у визначеному напрямі.

Державна влада – це політичний інститут, якому притаманний стійкий, сталий характер. Це означає, що не варто змішувати осіб, що тимчасово здійснюють цю владу із самою державною владою. Особи, що відносяться до владних структур, часто замінюються іншими особами, але самі владні структури тривалий час (іноді цілі століття і навіть тисячоліття) залишаються незмінними.

Суб’єктом державної влади є суспільство загалом, бо влада – то інституційне вираження певної загальної, спільної для всіх людей волі, інтегруючого й узгоджуючого начала, яке скріплює суперечливі фрагменти соціуму у сталу цілісність. Саме слугуванням потребам, які є нестановими, позакласовими, позапартійними, загальними, верховними, визначається одна з найважливіших ознак державної політичної влади – імперативність її настанов.

Варто зауважити, що політична державна влада повинна бути суверенною, ефективною, організаційно оформленою, здатною успішно розв'язувати завдання, що стоять перед державою.

ОСНОВНІ ОЗНАКИ ДЕРЖАВИ

Аналіз держави з точки зору компонентів, що її складають не вбачає розділ держави та суспільства. Суспільство і держава, з точки зору такого підходу, складає єдине ціле. Однак, держава є не лише територіально-національним утворенням, але й головним політичним інститутом суспільства, особливою формою організації політичної влади у суспільстві. З цієї позиції варто виокремити характерні риси – *ознаки держави*, що відрізняють її від інших політичних та суспільних організацій.

1. *Національне самовизначення*. Держава об'єднує все населення, що проживає на даній території. Субстанціональним елементом державності виступає нація, що політично самовизначилась. Держава не може виникнути, поки в нації не з'явилося усвідомлення необхідності верховної влади і не має її конкретних носіїв та виразників. Лише тоді, коли в суспільстві створені передумови для національного самовизначення, стає можливим формування державності. Верховна влада консолідує навколо себе націю і керує нею, насамперед у спільних інтересах.

2. *Наявність публічної влади*, що стоїть над суспільством і управляє ним – особливої управляючої системи (механізму) керівництва основними сферами суспільного життя. У разі потреби ця система може застосувати *примус*. Ніхто не може довільно приймати рішення про своє існування в суспільстві поза державою, або про непідкорення державній владі, оскільки приналежність до неї є суспільною необхідністю, вимушеною й такою, що регулюється державним і міжнародним правом.

3. Провідне місце в системі публічної влади належить *державному апарату*. Державний апарат – це прошарок політичної еліти, „корпорація”, яка практично здійснює владу в державі, „рухаючи” всю велику й складну

„державну машину”. Державний апарат складається з державної бюрократії (чиновників різних рангів). Таким чином, публічна влада в державі може трактуватись як сукупність взаємозв’язаних інститутів сформованих на їх основі закладів: а) інститути та заклади законодавчої, виконавчої й судової влади; б) наглядово-контролюючі інститути і заклади; в) органи охорони громадського порядку; г) органи державної безпеки; д) збройні сили.

4. *Монопольне право на використання насилля* тими, хто володіє владою. Тільки держава має право на використання насилля (у тому числі й фізичного) по відношенню до своїх громадян у ситуаціях, встановлених законом. Держава має первинне, вище у порівнянні з іншими організаціями право застосовувати насилля у межах держави. Для цього вона має й організаційні можливості у вигляді апарату примусу.

5. *Суверенітет* – тобто незалежність і верховенство у внутрішніх справах. Суверенітет має внутрішній й зовнішній виміри. Це означає, що держава розпоряджається вищою й необмеженою владою по відношенню до внутрішніх суб’єктів, існуючих на його території (громадяни, організації), а інші держави зобов’язані поважати цей принцип.

Політичний зміст державного суверенітету можна визначити як здатність суб’єктів, що діють через державу і в його кордонах, гарантувати суспільству самостійність та незалежне існування та розвиток.

6. *Юридичний порядок* (наявність права), тобто обов’язкових правил поведінки, встановлених й санкціонованих публічною владою. Тільки держава має право на регулювання суспільного життя за допомогою права, законів. Держава виступає не лише творцем, але й охоронцем, наглядачем встановленого нею правового порядку на всій своїй території. За допомогою права держава як політичний інститут закріплює визначений порядок суспільних відносин й норм, а також структуру й порядок діяльності державного апарату.

7. *Податки* – обов’язкові платежі громадян, державних та приватних установ та підприємств, які може встановлювати та збирати лише держава. Податки складають основне джерело надходжень коштів у державний бюджет для покриття видатків держави при здійсненні нею своїх функцій. Податки створюють умови економічної самостійності держави. Мудра податкова політика сприяє зростанню добробуту населення і підйому виробництва.

8. *Відносна сталість* – це одна характеристика держави, що відбиває її просторово-часовий характер, дію юридичного порядку певної політичної еліти на конкретній території у конкретний час. Так, характеристика держави Україна у 1917-1918 рр. XX ст. буде відрізнятися від подібної характеристики України на початку XXI ст.

На основі вищевказаного можна дати таке визначення держави. *Держава – це багатоаспектний політичний інститут суспільства, що виступає, з одного боку, як особливий апарат управління, а, з іншого боку, як асоціація усіх членів суспільства (громадян, підданих), розташованого на визначеній території на основі права.*

ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

Держава виконує ряд функцій, які відрізняють її від інших політичних інститутів. Функції держави – це головні напрямки її діяльності, через які реалізуються її соціальна сутність і призначення. Традиційно функції держави поділяються на *внутрішні і зовнішні*.

Внутрішні функції держави:

Політична функція виражається у забезпеченні політичної стабільності, здійсненні владних повноважень, виробленні політичного курсу, що відповідає потребам та очікуванням широких мас населення або підтримує політичне панування класу – власника.

Економічна функція полягає в організації, координації, регулюванні економічних процесів за допомогою податкової і кредитної політики,

створення стимулів економічного зростання або здійснення санкцій, використання системи планування і т. ін.

Організаторська функція полягає в здійсненні владних повноважень по реалізації виробленої політики: виконання рішень, формування і використання державного апарату (управлінців), здійснення контролю виконання законів, рішень, здійснення заходів координації діяльності різних суб'єктів політичної системи і т. ін.

Правова функція забезпечує правопорядок, встановлення правових норм, які регулюють суспільні відносини і поведінку громадян, охорону суспільного ладу від руйнівних дій екстремістів.

Соціальна функція полягає у задоволенні життєво важливих потреб людей у роботі, житлі, підтриманні здоров'я, наданні соціальних гарантій пенсіонерам, інвалідам, безробітним, молоді, багатодітним сім'ям, сиротам, страхуванні життя й здоров'я, власності.

Культурно-виховна функція спрямована на створення умов для задоволення культурних потреб людей, ознайомлення їх з досягненнями вітчизняної та світової художньої культури, створення умов для самореалізації у творчості, виховання моральності, громадянськості й патріотизму.

Серед зовнішніх функцій варто виділити дві:

Функція оборони країни, яка заключається у забезпеченні цілісності, безпеки і суверенітету держави.

Функція взаємовигідного співробітництва в економічній, технологічній, торгівельній, культурній та інших сферах з іншими країнами.

Для виконання внутрішніх та зовнішніх функцій держава має у своєму розпорядженні спеціальний механізм, що представляє собою комплекс органів. Це: законодавчі, виконавчі та розпорядчі органи, контролюючі, правоохоронні органи, збройні сили, дипломатичні установи.

ФОРМИ ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ ТА УСТРОЮ

В процесі становлення та розвитку держави складається не лише її сутність, природа, зміст, але й форма, тобто певна система, що включає в себе *форму правління* і *форму державного устрою*.

ФОРМИ ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ

Держава як форма політичної організації суспільства, як носій й чинник суспільної влади розкриває сутність цього через форми державного правління.

Форма державного правління є однією з суттєвих характеристик форми держави і залежить від способу організації верховної влади в державі, у першу чергу від того, що заведено визнавати її формальним джерелом, яким є порядок утворення й оновлення органів державної влади (вибори чи престолонаслідування), принципи взаємодії органів влади між собою та з населення.

Джерелом влади може бути визнана воля однієї людини, воля усього народу. Залежно від цього заведено розрізняти **монархічну** та **республіканську** форми державного правління.

Монархія (від грец. monarchia – одновладдя; monos – один і archea – влада) – *форма правління, за якої верховна влада в державі цілком або частково здійснюється однією особою, що належить до царюючої династії. Влада монарха є спадковою і довічною.* Вона переходить від одного представника царствующого дому, династії до іншого у строго встановленому порядку. Разом з тим в історії відомі випадки, коли монарха обирали – Польському королівстві, в Німеччині до 1806 р., зараз у Малайській Федерації.

Монархії були найбільш розповсюдженою формою державного правління у Стародавньому світі.

У XV–XVI ст. у західноєвропейських країнах склався ще один різновид монархії – **абсолютна**, або необмежена (від лат. absolutus –

безумовний, необмежений). Відбувається максимальна централізація управління суспільством, вся верховна влада (законодавча, виконавча, судова) цілком зосереджується в руках монарха.

Абсолютизм – це не просто держава, в якій цілком відсутній поділ влади. Це ще й відповідний спосіб мислення, підґрунтям якого є ідея про те, що найголовніше в суспільстві – це король і держава, усе ж решта – особа, громада, народ є другорядними. Держава сприймається як велика вотчина із благодійним паном на чолі, який постає опікуном і пастирем народу. Звідси випливає ще одна ознака абсолютизму – відсутність видимої і легальної політичної боротьби. Змагання за владу тут відбувається закулісно, переважно у вигляді інтриги, а коли й відкрито, то вже як заколот, повстання чи війна.

Конституційна монархія. Внаслідок буржуазних революцій в Європі XVII –XVIII ст. у багатьох країнах вдається якщо не скасувати монархію, то істотно обмежити її, визначивши її існування нормами і вимогами конституції, організувавши її співіснування з виборним представницьким органом – парламентом. Така форма монархії отримала назву конституційної, обмеженої.

У сучасних конституційних (парламентарських) монархіях роль монарха багато в чому є суто номінальною. Монарх тут може мати право радити, заохочувати, попереджати, або право вето. Він є главою держави символічним уособленням єдності нації, призначає главу уряду та міністрів, проте робить це відповідно до пропозицій лідерів партійних фракцій, які здобули більшість у парламенті. Взагалі уряд у конституційних монархіях формується парламентським шляхом.

Державне управління здійснюється від імені монарха. Як суб'єкт влади в державі, монарх може виступати джерелом права (видавати або затверджувати закони), очолювати виконавчу владу, його іменем чиниться правосуддя, він репрезентує державу у міжнародних взаєминах.

У сучасному світі монархічний лад утримується в 11 розвинених країнах і 23 країнах, що звільнилися від колоніальної залежності. Серед них є монархії абсолютні або необмежені (Катар, Бахрейн, Оман, Об'єднанні Арабські Емірати), конституційні або парламентарні (Бельгія, Великобританія, Данія, Іспанія, Нідерланди, Норвегія, Швеція, Японія та ін.), теократичні, тобто такі, де світська влада зосереджена в руках духовенства (Ватикан, Саудівська Аравія), виборні (Федерація Малайзії, Бутан).

Республіка – форма державного правління, яка ґрунтується на виборності органів влади, що обираються усім населенням на визначений термін.

Республіканською є така форма правління, в якій глава держави й усі органи влади є виборними й замінюваними, а виконавча влада є похідною від представницького органу або виборців. Її органи обираються на певний строк усім населенням або формуються загальнонаціональною представницькою установою, а громадяни повною мірою володіють відповідними правами й свободами, мають можливість впливати на владу та її рішення.

Правління державою на принципах республіканізму є найбільш поширеним у сучасному світі.

Розрізняють два головних типи республіканської форми правління – президентську і парламентську республіки.

Президентська республіка – характеризується значною роллю президента в системі органів державного управління. Обирається він незалежно від парламенту: або особливою колегією виборщиків, які у свою чергу обираються всім населенням (США), або на прямих і загальних виборах (Мексика, Колумбія, Венесуела). Президент одночасно є главою держави і главою уряду, посада прем'єр-міністра при цьому, як правило відсутня. Уряд у таких республіках формується позапарламентським

шляхом – через призначення його членів президентом незалежно від партійного складу парламенту (останній може тільки затверджувати склад уряду); міністри зобов'язані проводити політику, яка визначена президентом і несуть відповідальність за її виконання в першу чергу перед ним. Парламент не в змозі оголосити вотум (від лат. votum – бажання, рішення, думка, позиція, яка виражена у формі голосування) недовіри уряду, президент не має права достроково розпустити парламент.

До цього додається ще й те, що в структуру президентської республіки закладена можливість невідповідності партійного складу уряду і парламентської більшості, яка може належати іншій партії, ніж партія президента. Такий стан справ може бути засадою політичного балансу й суспільної стабільності. За дотримання конституції парламент здатний врівноважувати широко повноважну президентську владу, не дати їй перерости в авторитарну диктатуру. Так, наприклад, розбіжності між парламентом і президентом з приводу прийнятих законів президент має право відкладного вето. Але вето може бути подолано парламентом, якщо, як це має місце в США, при повторному його розгляді за нього проголосує 2/3 членів Конгресу. Президент може бути усунений від посади у випадку, коли нижня палата (Палата представників) виразить йому недовіру (імпічмент), яка буде підтверджена верхньою палатою (Сенатом). (Більшість країн з даною формою правління – країни Латинської Америки).

Парламентська республіка – характерною ознакою є формування уряду на парламентських засадах, коли він складається з представників однієї або кількох партій, які мають більшість у парламенті. Такий уряд є відповідальним перед парламентом і може бути відправлений ним у відставку. Парламент тут не тільки творить закони і приймає бюджет, а й спрямовує та контролює діяльність уряду.

Формування уряду на парламентських засадах полягає в тому, що персональний склад виконавчої влади певною мірою відбиває партійну структуру парламенту – до уряду входять представники партій, або партій парламентської більшості, які, керуючись вимогами партійної дисципліни, здійснюють волю своєї фракції. Вотум недовіри уряду з боку парламенту спричиняє або відставку уряду, або розпуск парламенту й проведення дострокових виборів. При цьому урядова та парламентська кризи в парламентській республіці можливі й у випадку парламентської рівноваги.

Спираючись на парламентську більшість, уряд у парламентській республіці здатен справляти значний зворотній вплив на законодавчий орган, на управління справами в країні, а його глава (прем'єр-міністр, канцлер) часто постає як перша керівна особа у державі.

У парламентській республіці може бути президент, як приміром, у Німеччині, Італії, Австрії. Президент тут є главою держави, вважається гарантом державної єдності й незалежності. Проте фактичні його прерогативи (від лат. prerogative – перевага, виключне право, компетенція) тут є обмеженими й часто-густо зводяться до суто представницьких: він може репрезентувати країну у міжнародних відносинах, звертатися з посланнями до народу, закріплювати своїм підписом закони, користуватися правом відкладного вето, призначати прем'єр-міністра і за його поданням формувати уряд. При цьому вищим органом виконавчої влади залишається кабінет міністрів.

Змішані форми державного правління поєднують у собі ознаки президентської і парламентської республік. Найбільш типовим прикладом є Франція. Тут спостерігаються риси президентської республіки (президент обирається без участі парламенту) і парламентської республіки (існує пост глави уряду); уряд несе подвійну відповідальність: перед президентом й перед нижчою палатою парламенту. Франція стала країною з режимом сильної особистої влади президента. Він має право розпустити

парламент й призначити при цьому обов'язково час позачергових парламентських виборів. Такого права у президента США, наприклад, немає. Президент без погодження із парламентом, але з урахуванням у ньому розкладу політичних сил, призначає голову уряду й разом з ним формує кабінет міністрів, завдяки чому і він, а не прем'єр, здійснює верховне керівництво урядом.

Президент є головою держави і верховним головнокомандуючим. Він репрезентує країну у міжнародних відносинах, має право відкладного вето на рішення парламенту, а також право вводу надзвичайного стану у країні. Але разом з тим акти президента Франції, за виключенням деяких, підлягають контрасигнації прем'єром, а у випадку необхідності – відповідальними міністрами. Сьогодні спостерігаються авторитарні тенденції у французькому суспільстві, а не навпаки. (Польща, Болгарія, Росія, Україна перелік яких у різних авторів різний – є приклади подібної ситуації).

Держава – територіальна організація влади.

ФОРМИ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ

Територіально-організаційна структура держави представлена формою її устрою.

Територіально-організаційна структура держави, яка визначає порядок ділення країни на складові частини (штати, провінції, землі, кантони, області тощо), їх правовий статус, порядок відносин центральних і периферійних органів влади, називається формою державного устрою.

У політології прийнято характеризувати такі відомі історії форми державного устрою: проста – унітарна держава, складні – федерація, конфедерація, імперія.

Унітарна держава. Такій формі державного устрою притаманна єдина територія, єдина конституція, централізована судова система, єдина

система вищих органів державної влади, єдине громадянство. Така держава – *єдина, складає ціле по всій своїй території*. У такій державі немає внутрішніх державних утворень (на кшталт штатів, республік). Унітарна держава складається з адміністративно-територіальних одиниць (області, райони, губернії, провінції), які не є політично самостійними. Унітарними державами є : Франція, Данія, Англія, Польща, Японія, Фінляндія та ін. Деякі унітарні держави (Україна, Італія, Португалія та ін.) включають автономні утворення.

Федерація (від лат. foederatio – об'єднання, союз) є союзною державою, що складається з державних утворень, які наділені певним суверенітетом на своїх територіях. Такими відносно самостійними суб'єктами федерації можуть бути землі (наприклад, ФРН), штати (Бразилія, США, Індія), провінції (Канада), республіки (Росія) та кантони (Швейцарія) та інші регіони. Ці регіональні одиниці федерації можуть мати власну конституцію, внутрішній адміністративно-територіальний розподіл, власні органи влади і управління, власну правову і судову системи, своє громадянство. Між вищою державною владою і суб'єктами федерації, як правило, здійснюється розмежування повноважень. Скажімо, питання зовнішньої політики, оборони, грошового обігу та ряд інших рішення на федеральному рівні; внутрішньо регіональні, місцеві – на рівні кожного суб'єкта федерації. У федеративних державах існують єдині соціально-економічний простір, грошова система, конституція, громадянство, територія, кордони, вища влада (федеральний уряд). Суб'єкти федерації, як правило, не мають права виходу із союзної держави.

Першим в історії федеральною державою стали США (по Конституції 1787 р.). Сьогодні в світі багато таких держав: Австралія, Австрія, Аргентина, Венесуела, Пакистан, Індія, РФ, Канада, Мексика, Швейцарія та ін.

Особлива державна форма конфедерація (від лат. confoederatio – об'єднання, союз). Конфедерацією називається постійний союз незалежних суверенних держав, створений задля досягнення певних спільних цілей – зовнішньополітичних, оборонних, економічних. Конфедеративний союз – це добровільне об'єднання держав, у якому кожна з них делегує центральному координаційному владному органу чітко обмежене коло повноважень. Спільні рішення, що стосуються цієї конфедерації, приймаються тільки при наявності згоди представників всіх держав, що входять до її складу і набувають чинності лише після затвердження національними органами кожної держави.

Історичний досвід державного будівництва доводить, що конфедерації не є сталими, міцними утвореннями. Як правило, з часом вони переходять у федерації або розпадаються. Розпалися, наприклад, конфедерація Норвегії та Швеції у 1905 р. після майже столітнього союзу, або як конфедерація Сенегамбія у 1989 р., яка об'єднала дві західноафриканських держави Сенегал і Гамбію у 1982 р. Конфедерації існували у Німеччині (1815-1867 рр.), Конфедеративні штати Америки об'єднали у 1864-1865 рр. 11 мятежних штатів рабовласницького півдня США. Ці конфедерації згодом трансформувалися у федерації. Найбільш довго конфедерація існувала у Швейцарській Конфедерації з XIII ст. по 1848 р.

Зростаюча глобалізація сучасного життя народжує *нові форми об'єднань, альянсів, співдружностей* держав. Найбільш вражаючий прогрес у міждержавному об'єднанні демонструє Європейський Союз (ЄС). З шести „першопроходців” у 1957 р. ЄС об'єднує на 1 січня 2007 р. 27 європейських країн. ЄС – це спільний ринок товарів, послуг, капіталів, робочої сили. ЄС – це спільний Європарламент (з прямими і всезагальними виборами його депутатів), Євро суд і спільні фінансові заклади, узгоджена зовнішня політика, вільне пересування громадян по

території більшості країн-членів ЄС, єдина валюта, екологічне, культурне співробітництво.

Існують також об'єднання держав, центром яких є колишні колоніальні метрополії, наприклад, Британська співдружність націй, через колишні метрополії намагаються тримати у зоні свого впливу колишні колоніальні країни.

Тема 12. ПРАВОВА ДЕРЖАВА І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Весь простір різноманітної життєдіяльності людини умовно можна поділити на дві великі соціальні сфери: Сфера державно-політичних відносин Сфера приватно-громадянського життя.

Сфери держави і громадянського суспільства в соціумі.

Перша складає зону *державно-політичних відносин*, в якій соціальні зв'язки між індивідами повністю регламентуються державою. Сюди, наприклад, можна віднести дії і взаємовідносини людей, зв'язані з їх роботою в урядових структурах; з отриманням громадянами паспортів, водійських прав, реєстрацій, різних ліцензій, дозволів; з сплатою ними податків й проходженням митного догляду; з участю у виборах і т.ін. Усі подібні процеси детально регламентуються законами та іншими державними постановами і тому відносяться до соціального сектора держави.

Друга соціальна сфера – це сфера *приватно-громадського життя людей*, зона вільної діяльності та взаємовідносин індивідів, що відповідають їх особистим інтересам, цілям і бажанням. Вона й створює сферу громадянського суспільства.

Таким чином, громадянське суспільство – це та *сфера соціального життя, де люди взаємодіють добровільно, самостійно й вільно, виходячи з своїх індивідуальних цілей та інтересів*, це сфера самодіяльності, самоорганізації і самоуправління людей. У цій сфері громадян об'єднує не сила закону і приписів держави, а взаємний інтерес, однакові потреби, взаємна вигода, добровільні зв'язки, необхідність консолідовано виступати проти можливого свавілля з боку держави.

Зауважимо, що не можна змішувати або ототожнювати „суспільство” як людську спорідненість з категорією „громадянського суспільства” як

історичним феноменом, що виникає на певному етапі розвитку людського суспільства. Громадянське суспільство якісно відрізняється від того, що прийнято називати людським суспільством взагалі. Якщо „суспільство” характеризує спільність життєдіяльності людей, то громадянське суспільство – це така система зв’язків та інтересів, що забезпечує вільну реалізацію кожною людиною своїх природних прав – права на життя і гідне існування, працю, свободу робити все, що не шкодить іншим; власність, рівність перед законом і т.ін.

Структура громадянського суспільства складається з двох головних підсистем. По-перше, всю сукупність *вільних добровільних взаємовідносин людей*, що розвиваються без втручання держави. Це можуть бути: а) спільна підприємницька діяльність або колективні наукові дослідження людей; б) їх заняття в клубах по інтересах (театральні студії, літературні гуртки, спортивні секції тощо); в) взаємовідносини людей у сім’ї; г) їх діяльність у політичних партіях, громадських організаціях, рухах (у тому числі релігійних); д) міжнародні контакти людей на приватному рівні (родинні обміни, гастролі артистів, участь у ділових зустрічах, у роботі міжнародних організацій, симпозіумах, конференціях, змаганнях, конкурсах і т.ін.)

По-друге, в структуру громадянського суспільства входять й ті *соціальні інститути*, які породжуються вільними відносинами людей (сім’я, приватна власність, домашнє господарство, підприємництво, художня самодіяльність, різні асоціації, кооперативи, комуни, церкви, жіночі, молодіжні, партійні, екологічні та інші організації як всередині країни, так і на міжнародному рівні).

Разом з тим межі сфер громадянського суспільства і держави важко чітко визначити. Ці сфери взаємопов’язані, тісно переплітаються, в них діють одні й ті ж люди. Наприклад, робочі контакти двох народних депутатів у Верховній Раді відбуваються у державній сфері, а їх

взаємостосунки, скажімо, у тенісному клубі, де вони займаються у вільний від роботи час – вже у сфері громадянського суспільства.

Важливими *передумовами розвитку громадянського суспільства* є:

а) приватна власність (матеріальна основа самостійності і незалежності громадян від держави);

б) закріплення в країні економічних, а також громадянських і політичних прав та свобод особистості;

в) співдія держави розвитку демократії і самоврядування в суспільстві;

г) громадянська зрілість людей (законослухняність, навички користування правами, не забуваючи про обов'язки; небайдужість до долі співвітчизників, суспільства в цілому і до всього, що відбувається на Землі; готовність активно співробітничати з іншими людьми і т.д.).

В свою чергу розвинуте громадянське суспільство має для суспільства в цілому велике значення, оскільки, по-перше, воно створює *умови для вільної самореалізації індивідів та їх різних об'єднань і груп*, а по-друге, воно *стримує державу від надмірного утискування індивідів і суспільства*, роблячи державу більш демократичною і правовою.

Варто зазначити, громадянське суспільство зароджувалось і розвивалось поступово – це історичне явище. В традиційних (феодальних) станово-ієрархічних суспільствах відносини між людьми жорстко регламентувались державою й „колективами” (кастами, станами, „вищим світом”, церквою, селянською общиною і т.ін.). В індустріальних (капіталістичних) суспільствах люди ставали більш самостійними, незалежними і вільними. При цьому на різних історичних етапах і в різних країнах *співвідношення між громадянським суспільством і державою міняється*: то розширюється сфера і посилюється вплив першого, то домінує держава. На те, яка ситуація складалась у певній державі у певний період безпосередній вплив мали політичний режим, традиції, ситуація в

світі, оточення країни, рівень політичної культури суспільства та інші чинники.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ

Громадянське суспільство як теоретична категорія використовується для аналізу і пояснення явищ соціальної реальності в різних її аспектах.

Громадянське суспільство – суспільство громадян із високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних рис, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини; суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага.

На сучасному етапі поняття отримало багатифункціональність застосування. Якщо раніше його використовували для аналізу стабілізаційних процесів у західному суспільстві, то тепер використовують при поясненні трансформацій у східних країнах, де відбувається дещо відмінне від становлення інститутів громадянського суспільства в західних країнах.

Історично ідея «громадянського суспільства» походить з античних часів. У працях Цицерона і Арістотеля знаходимо уявлення про нього як про сукупність громадян, які проживають у граді або полісі. Тобто таке розуміння фактично ототожнювало державу і громадянське суспільство. У працях Н.Макіавеллі громадянське суспільство активно протиставляється державі, як структурі, що прагне підім'яти під себе життя суспільства. Із середніх віків поняття «громадянське суспільство» вирізняється крайньою неоднозначністю і різноманітністю тлумачень.

Д. Локк розглядав громадянське суспільство як форму державності, що володіє визначеним соціально-економічним і духовним змістом. У Т. Гоббса громадянське суспільство — це «союз індивідуальностей», у якому його

члени набувають високих людських якостей. Ж. Руссо називав громадянським суспільство, в якому громадяни користуються своїми правами безпосередньо, а не через представницькі інститути. Т. Пейн визначав його як галузь самореалізації приватних інтересів громадян. Для Г. Гегеля громадянське суспільство є проміжною між сім'єю і державою формою людської спільноти, яка забезпечує життєздатність суспільства і реалізацію громадянських прав. К.Маркс вбачав у ньому сукупність соціально-економічних відносин. У А.Токвіля громадянське суспільство — це позадержавна сфера соціуму. І.Фергюсон ототожнював його з усім суспільством у цілому.

Немає однаковості в тлумаченні громадянського суспільства і серед сучасних західних дослідників. Д.Хелд зараховує до громадянського суспільства поза державні сфери особистого, сімейного і ділового життя. У Е.Коєна — це сфера виключно соціальних відносин у вузькому їх розумінні, неекономічних і недержавних. Р.Дарендорф розглядає громадянське суспільство як сферу соціуму, яка відповідає вимогам сучасної цивілізації, має певний рівень цивілізованості; К. Поппер — як відкрите суспільство; В. Гавел і В. Клаус ототожнюють його з демократичним товариством.

Різноманітність поглядів на громадянське суспільство є результатом не тільки складності гносеологічного характеру, а й своєрідним відбиттям різного історичного досвіду, різних культурних традицій, у яких відбувалося становлення громадянського суспільства, а також незавершеності і продовження процесів його формування в глобальному масштабі.

Громадянське суспільство не просто сукупність ізольованих громадян. Громадянським робить його не їх сукупність, а така інтегральна якісна визначеність, як громадянство. Остання є однією з фундаментальних категорій концепції громадянського суспільства і означає наділення і забезпечення громадян відповідними правами та умовами існування. Ознаками громадянина є легальний статус його як повноправного члена

суспільства і володіння ним сукупністю громадянських прав і свобод, належність яких власне і робить особу громадянином.

Громадянство постає у відносинах між громадянами і являє собою соціальний статус індивіда як агента публічної діяльності, фіксуючи його зв'язок з державою, який виявляється у їх взаємних правах і обов'язках. Саме завдяки громадянству громадянське суспільство певною мірою дистанціюється від держави і соціуму в цілому, набуваючи характеру автономної сфери суспільного життя. Однак щоб повністю з'ясувати природу громадянського суспільства, однієї вказівки на громадянство ще недостатньо. Громадянство є лише формальною характеристикою соціальної діяльності і не враховує конкретної активності індивіда та її спрямованості. Щоб глибше проникнути в сутність громадянського суспільства, варто поставити поняття громадянства в залежність від реальних запитів людей, їх потреб, інтересів, цінностей.

У такому разі метою громадянської активності виступатиме реалізація громадянами своїх матеріальних і духовних інтересів, а напрямом її розгортання буде їх прагнення розширення доступу до матеріальних і культурних благ суспільства. З огляду на це, громадянське суспільство постає як системне об'єднання громадян, у якому вони забезпечують свої власні інтереси. Задоволення інтересів громадян у громадянському суспільстві здійснюється ними власноручно, шляхом їх самоорганізації.

Самоорганізація громадян— найважливіша передумова формування і ознака сформованості громадянського суспільства. Оскільки самоорганізація є головним засобом реалізації інтересів громадян, то від того, як вона забезпечується з боку суспільства і держави, залежить їх активність у процесі побудови громадянського суспільства, а також темпи його формування, сила і міць у стосунках з державою. Адже саме завдяки самоорганізації громадян утворюється несуча конструкція громадянського суспільства у вигляді його інститутів і організацій, яка робить його усталеною і стійкою системою.

У процесі реалізації своїх інтересів, задоволення матеріальних і духовних потреб громадяни вступають у різного роду соціальні зв'язки, відносини і взаємодії. Для громадянського суспільства характерне переважання горизонтальних зв'язків. Вони досить різноманітні і утворюють кілька шарів. Фундамент громадянського суспільства складають відносини, пов'язані із забезпеченням його життєдіяльності, адже головна функція соціальною організацією полягає насамперед у створенні умов для задоволення базових людських потреб у їжі, одягу, житлі тощо. Другий, шар становлять соціокультурні відносини, що містять у собі сімейно-родинні, етнічні, релігійні та інші усталені зв'язки. Нарешті, третій і верхній шар утворюють відносини, пов'язані з індивідуальним вибором, політичними і культурними перевагами, ціннісними орієнтаціями громадян. На ґрунті соціальних зв'язків, відносин і взаємодії громадян відбувається структуризація їх інтересів, що є основою для соціальної стратифікації суспільства. Структуризація інтересів здійснюється на основі визнання певним колом громадян спільних для себе інтересів, згуртування навколо них і виокремлення в певну соціальну цілісність. Стратифікація розвиває структуризацію суспільства, розшаровуючи і поділяючи соціальну структуру на великі і малі соціальні групи. Вона є найважливішою передумовою формування і функціонування громадянського суспільства.

У громадянському суспільстві різні великі і малі соціальні групи проявляють себе як групи інтересів громадян, які існують і функціонують тому, що всі його члени поділяють загальноприйняті усіма цілі, установки, цінності, а це передбачає взаємозалежність членів груп інтересів у справі реалізації спільних інтересів і цілей. Групи інтересів є ключовим елементом громадянського суспільства. Вони виступають єдиною ланкою між суспільством і державою. Вони представляють у відносинах між ними приватні і колективні інтереси громадян і домагаються від них створення відповідних умов для їх реалізації.

Для реалізації своїх інтересів окремі громадяни та їх групи утворюють різного роду інститути, які знаходяться в певній автономії від держави. Ці інститути виконують як специфічні, так і загальні функції. Вони сприяють відтворенню і соціалізації громадян як суб'єктів спеціалізованої діяльності і формуванню несучої конструкції і середовища громадянського суспільства.

Через різного роду організації груп інтересів громадянське суспільство вступає в особливі стосунки з державою. З одного боку, громадянське суспільство бере участь у формуванні і функціонуванні держави відповідно до своїх інтересів і цінностей, утворюючи її природний соціальний фундамент, певним чином утримуючи і здійснюючи контроль над нею. З другого боку, держава бере участь у формуванні і функціонуванні громадянського суспільства, впливаючи на структурування відносин у ньому, здійснюючи регулювання і контроль, захищаючи інтереси громадянського суспільства в цілому і його суб'єктів зокрема — від елементів і структур, що мають антигромадянську спрямованість або які через свою недосконалість можуть хибити на крайнощі. Внаслідок такої взаємодії відбувається взаємопроникнення держави і громадянського суспільства.

Покликанням громадянського суспільства стає відстоювання перед державою безпосередніх інтересів громадян та їх груп, а також права на їх самоорганізацію. За державою закріплюється роль гаранта захисту загальносуспільного інтересу від егоїзму приватних і групових інтересів, стихійних, спонтанних процесів самоорганізації, обстоювання прав громадян. Між ними встановлюються відносини клієнта і обслуги (схема 2).

В Україні тривають дискусії про вплив держави та про баланс сил державної влади й суспільства. Значна частина населення вбачає в державі чужу, корумповану силу, не довіряє державній владі, хоч і дотримується утопічного погляду, ніби винятково державними засобами можна створити

нове громадянське суспільство. Між іншим, це типова утопія, поєднана з надією на мудрого вождя, авторитетного правителя, який, прийшовши до влади, владнає все справедливо й демократично.

Державна влада дійсно може сприяти встановленню громадянського суспільства, але її можливості обмежені без ініціативи народу - "знизу".

Особливістю і суперечливістю трансформаційного етапу в Україні, є те, що складнощі перехідних процесів зумовлюють зміцнення регулюючої ролі держави, а, з іншого боку — розбудова громадянського суспільства передбачає роздержавлення суспільних інститутів, зменшення державного впливу на них. Ця обставина підкреслює необхідність наукових розробок ролі держави в перехідному суспільстві, розробки механізмів впливу на соціальні процеси, визначення шляхів перетворення держави на правову, а перехідного суспільства — на громадянське.

Треба відзначити, що у нинішній Конституції і згадки немає про громадянське суспільство, на формування якого зрештою має бути спрямований весь державно-правовий механізм. Цей недолік Конституції негативно відбиватиметься на процесі формування громадянського суспільства, серцевини правової держави. Проголошуючи своє прагнення досягти ідеалів правової держави, не пов'язавши це на конституційному рівні з формуванням громадянського суспільства, є стратегічно неприпустимим. Адже неможливо донести до людей сутність переваг правової держави, не пов'язуючи це з громадянським суспільством, яке є гарантом захисту його членів від втручання державних інститутів у їх приватне і особисте життя, особливо в тих випадках, коли ці інститути за певних обставин перетворюються на самодостатні і діють для самих себе, а нерідко й проти суспільства. Однією з перших змін до Конституції України має бути доповнення її новим розділом про громадянське суспільство.

Трансформаційне суспільство, яким є сучасна Україна, має певні характеристики: усі сфери життєдіяльності охоплені системною кризою,

особливо вражені економіка і соціальна сфера; на рівні керівництва державою відсутнє цілісне уявлення про шляхи виходу з кризи.

На сьогодні основними шляхами побудови громадянського суспільства в Україні є: розширення масової бази влади, підвищення політичної культури населення, створення нових можливостей участі громадян в управлінні державними і суспільними справами; активізація процесу роздержавлення усіх сфер суспільного життя, формування справжніх інститутів громадянського суспільства як ринкового, так і неринкового характеру, розвиток різних форм громадського самоврядування і самодіяльності; постійне удосконалення контрольних механізмів, тобто механізмів зворотного зв'язку від суспільства до держави; максимальне розширення сфери судового захисту прав і свобод людини, формування поваги до права і до закону; виховання природного патріотизму — національного і державного — на основі поваги до національної історико-культурної спадщини; зміцнення свободи інформації, відкритості суспільства на основі зв'язків із зарубіжним світом; піднесення рівня суспільної свідомості, подолання явищ соціальної пасивності, удосконалення політичної системи відповідно зі зміною конкретно-історичних умов.

Таким чином, має відбутися максимальне роздержавлення усіх сфер суспільного життя. Проте це роздержавлення зовсім не означає повної відмови від державного в межах закону регулювання соціального життя.

Основні поняття та категорії

Громадянське суспільство — це суспільство громадян з високим рівнем економічної, соціальної, політичної культури і моральної властивостей, яке спільно з державою утворює розвинуті правові відносини; суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага.

Економічна сфера громадянського суспільства. Громадянське суспільство має під собою економічну основу. Його формування

супроводиться появою різноманітних форм власності та перевагою приватного капіталу. У розвинутому суспільстві діє розгалужена ринкова інфраструктура, що підлягає регулюванню. Названі фактори спричиняють ділову активність, заповзятливість людей, створюють передумови плідної роботи.

Політична сфера громадянського суспільства. У політичній сфері громадянське суспільство забезпечує усім своїм громадянам вільну участь у державних і громадських справах. Держава і громадянин при наявності закону і рівності всіх перед ним мають інтерес і реалізують його. У такій державі виключається дискримінація за національними, етнічними, політичними, релігійними, статеві-віковими ознаками, забезпечується надійний законодавчий захист особистості й гідності громадянина. Головним суб'єктом такого суспільства виступає людина.

Інститути громадянського суспільства. З початком процесу демократичної перебудови світового співтовариства зріс інтерес до проблематики громадянського суспільства. Його наукове дослідження проводиться у невід'ємному зв'язку з проблематикою правової держави. Західні й вітчизняні політологи знайшли принципово нові підходи щодо аналізу названих понять, внаслідок чого політико-правова теорія збагатилася новими положеннями, а саме: громадянське суспільство є основою держави, його становлення відбувається в тісному взаємозв'язку із становленням правової держави; для цивілізованого розвитку обох феноменів необхідно створювати надійний механізм взаємодії та взаємозбагачення; не лише держава, а й Інститути самого громадянського суспільства можуть негативно впливати на інші його складові; формування громадянського суспільства є передумовою становлення політичної демократії, обмеження всеохоплюючої ролі держави. Певні інститути і феномени водночас належать до громадянського суспільства і до правової держави. Вони виконують роль

необхідної «зв'язки» між ними і мають вирішальне значення щодо функціонування громадянського суспільства. До таких структур та інститутів можна віднести політичні партії, об'єднання, клуби, засоби масової інформації, механізми виборчого процесу, політичну культуру, представництво тощо.

Соціальна сфера громадянського суспільства. Громадянське суспільство — це соціальне організована структура, що складається за межами політичних структур, але охоплює й їх, оскільки вони також є його частиною і утворені громадянами. Такі елементи, як демократичне законодавство, поділ влади, наявність легальної опозиції, цілого ряду політичних партій тощо. Не являють самі собою безпосередню структуру громадянського суспільства, але вони становлять певні форми закріплення його впливу в політичні організації суспільства.

Сфера приватного життя громадянського суспільства. Сфера приватного життя має бути закритою для будь-якого політичного, владного втручання. Це найважливіший показник існування громадянського суспільства.

Громадянські права і свободи — основа конституційно-правового статусу громадянина певної держави, яка визначає можливості його участі в політичному, соціальному і культурному житті суспільства.

ПРАВОВА ДЕРЖАВА: ТЕОРІЇ І ПРИНЦИПИ

Вважається, що для країн з перехідною економікою, а саме такою країною є Україна, формування громадянського суспільства являє собою необхідну умову їх переходу до ринку і правової державності.

Ідея *правової держави* зародилася у глибокій давнині і має давні ідейно-теоретичні витоки. Ще в працях давньогрецьких філософів стверджувалось, що громадянин є особою політичною, членом суспільства й тому зобов'язаний виконувати закони цього суспільства. У суспільстві (державі) людина має свої права і обов'язки. Однак, підкорення людини

суспільству не повинно доводити до утиску його особистості. Але цілісна концепція правової держави сформувалась у період становлення буржуазного суспільства у Європі в XVII-XIX ст. У цей період в історично прогресивних теоріях здійснювалась всебічна критика феодального свавілля і беззаконня, абсолютистських режимів, стверджувались ідеї свободи і рівності усіх людей, не відчуженість прав людини, відкидалися узурпація публічної політичної влади, її безвідповідальність перед людьми і суспільством. В працях філософів-просвітників Дж.Локка, Ш.-Л.Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та інших підкреслювалось, що в природі і суспільстві діють природні закони. Люди приходять до необхідності створення правової держави у результаті суспільного договору, делегуючи частину своїх прав і свобод державній владі. А влада встановлює закони, що регулюють відносини між людьми, народами і правителями і ніхто не може бути вище закону.

Розвиваючи ідею про правову державу, німецький філософ І.Кант зауважував, що всі люди народжуються вільними, але кожна людина повинна узгоджувати свою свободу із свободою своїх співгромадян. Держава об'єднує людей у правових рамках законів і забезпечує виконання їх усіма підданими, реалізуючи на практиці свободу громадян. Кант передбачав, що людство у своєму розвитку буде постійно розширяти практичне застосування принципів свободи і соціальної справедливості, керуючись законами. Інший німецький мислитель К.Маркс вважав необхідним, щоб держава гарантувала народові його свободи законодавчим шляхом і в подальшому перехід держави у підкорення суспільству.

Таким чином, у працях відомих філософів ідея правової держави була всебічно обґрунтована. Змістовно ця ідея полягає в утвердженні суверенності народу як джерела влади, гарантуванні державою його прав і свобод, підкоренні держави інтересам суспільства.

Самий термін „правова держава” з’явився у німецькій юридичній літературі у передовій половині XIX ст. у працях К.Велькера, Р. фон Моля та ін.

Існують різні визначення правової держави. У загальному вигляді можна сказати, що **правова держава** – *це держава, де на практиці забезпечено верховенство закону, норм права, де влада заснована на праві, їм обмежується і через нього реалізується.*

Правовою також можна назвати державу, в якій все життя суспільства підкорено закону, а закон направлений на забезпечення всезагального рівноправ’я і соціальної справедливості.

ДО ОСНОВНИХ ПРИНЦИПІВ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ НАЛЕЖАТЬ:

1. Верховенство і всезагальність закону в суспільстві. Це означає, по-перше, що лише закон (а ні окремі особи, ні відомі приписи та інструкції) регулює життя суспільства та всіх його галузей. А по-друге, що закони країни є обов’язковими для всіх: не лише для громадян, підданих, а й для самої держави, усіх її органів і посадових осіб.

2. Правовий характер самих законів, тобто їх висока правова якість. Це означає, що закони країни повинні відповідати міжнародним правовим стандартам, бути гуманними і справедливими, повинні відображати волю народу і прийматися також у законному порядку (через референдуми, парламент, а не розпорядженням окремих посадових осіб). Правові норми повинні бути простими і не занадто багаточисельними, щоб не обмежувати свободу людей. А покарання, що присуджується судом повинні відповідати складу та тяжкості скоєного злочину.

Досвід багатьох країн, України зокрема, переконує, що чим більше в суспільстві заборон і несвободи, тим більше в ньому поширюються корупція і злочинність. Тому важливо також, щоб у суспільстві діяв

принцип „дозволено все, що не заборонено законом” (а не навпаки: „заборонено все, що не дозволено законом”).

3. Пріоритет прав і свобод людини. Цей принцип означає, що головним у діяльності держави є забезпечення й охорона основних прав і свобод особи в суспільстві. При цьому, однак, рівність громадян вбачає, що свобода кожного не може бути абсолютною, тобто має певні межі. Кожен може бути вільним настільки, наскільки це не заважає бути вільними іншим. Право однієї людини не може стати його однобічними привілеєм.

4. Взаємовідповідальність держави і особистості. Права людини стають реальністю лише тоді, коли вони нерозривно пов'язані з обов'язками і відповідальністю людей. Права і обов'язки, як дві сторони однієї медалі, взаємообумовлюють існування один одного. Наприклад, право однієї людини (скажімо, на приватну власність) означає обов'язок інших людей не чіпати цієї власності. Звідси зрозуміло, чому громадяни зобов'язані дотримуватись законів, поважати права і свободи інших осіб, зберігати природу, сплачувати податки, служити у війську і т.д. Ті ж, хто не виконує своїх обов'язків, справедливо підлягають примусу і покаранню.

Держава також відповідальна перед собою і суспільством за належне виконання своїх функцій. Форми цієї відповідальності різні: достовірна інформація для громадян (наприклад, про масштаби і причини загибелі солдат строкової служби; про екологічні порушення в країні; про помилки у політичному курсі керівництва держави і т.д.); звіти органів влади; опитування й референдуми, що оцінюють роботу уряду; судовий розгляд злочинних дій посадових осіб та ін.

5. Легітимність влади, тобто її законність. Легітимною вважається насамперед влада, сформована шляхом демократичних виборів. Необхідно, щоб ця влада також була ефективною, забезпечувала стабільність і

порядок в суспільстві і, нарешті, визнавалась як всередині країни, так й на міжнародному рівні.

6. Розподіл влад. Цей принцип передбачає чіткий розподіл сфер діяльності і владних повноважень між трьома гілками державної влади – законодавчою, виконавчою і судовою. Таке розмежування функцій виключає монополію будь-якого органу на владу. Таке розмежування гарантує права громадян, оскільки людині протистоїть не монолітний й всесильний державний апарат, що узурпував усю владу в одних руках, а внутрішньо розділена система взаємоконтролюючих один одного органів. В структурі державної влади верховний характер формально має законодавча влада. Парламент й органи самоврядування приймають законодавчі акти відповідно до норм права і Конституції. Виконавча влада управляє суспільством, спираючись на прийняті закони. Судова влада забезпечує виконання законів в суспільстві і системі державної влади. Така система стримань і противаг утримує чиновників від можливих зловживань і забезпечує демократичність й стабільність політичного ладу.

7. Ефективні форми контролю і нагляду за здійсненням закону. Конкретне здійснення цього принципу покладено державою і суспільством на органи суду, прокуратури, арбітраж, податкову службу, правозахисні організації. Для ефективності контролю необхідно створення умов для порівняння, як повинно бути у відповідності з правом, й що є у дійсності. Це досягається за допомогою повідомлення громадян про застосування закону у реальності і про положення державних справ. Особлива роль у здійсненні контролю за правомірністю дій владних структур відводиться громадській думці.

Правовій державі також притаманні наступні риси:

1) Виключення диктатури, від кого б вона не походила, захист будь-якої людини від свавілля з боку чиновників, державних органів.

2) Участь громадян у державних справах, гарантія кожній людині реалізації її прав і свобод, створення можливостей для її всебічного розвитку.

3) Незалежність судів та їх особлива роль у рішенні всіх спірних питань. Підконтрольність та обов'язковість рішень суду як для органів влади, так і для громадян.

4) Добровільне самообмеження громадян у своїх правах і свободах на користь закону.

Такою є ідеальна модель правової держави. Втілення цієї моделі у політичне життя різних країн може мати багато суттєвих відтінків. Сучасна Україна знаходиться лише на початковому етапі побудови правової держави.

Задачі держави України в перехідних умовах

У перехідних умовах створення ринкової економіки, формування середнього класу, демократизації суспільства роль держави доволі суперечлива.

Українська держава, насамперед, повинна забезпечувати політичну стабільність суспільства, виявляти й попереджати зіткнення різних соціальних груп, що мають різні інтереси, досягати гармонії і узгодження цих інтересів. У задачі держави входить також захист прав і свобод громадян, їх безпека, забезпечення правопорядку, а також охорона кордонів країни.

В економічній сфері держава, з одного боку, повинна зменшити свій тиск на економіку, позбавляючи її зайвого контролю і регулювання. А з іншого боку, в умовах, коли в країні не було взагалі ринкового механізму й, відповідно, досвіду його використання, держава повинна активізувати свою роль у його створенні.

В сучасних умовах держава в Україні спрямовує свою політику на досягнення економічної і політичної стабільності. Це неможливо без

вирішення соціальних проблем – освіти, охорони здоров'я, розвитку науки, культури екології. Актуальною проблемою для держави залишається проблема бідності, у тому числі населення, що працює; створення системи соціального захисту найбільш вразливої і незахищеної частини народу – пенсіонерів, інвалідів, сиріт.

Усі ці гострі проблеми вкрай важко вирішувати в умовах так званого бюрократично-олігархічного капіталізму. Так званий *бюрократичний капіталізм* (або державний) вбачає, що економікою та іншими сферами суспільного життя розпоряджається держава, тобто її бюрократичний апарат, багаточисельна армія чиновників. Характерними рисами такого капіталізму є висока криміналізація суспільства, низький рівень життя більшості населення на тлі надбагатства корумпованого чиновництва й верхівки бізнесу.

А коли економіка і влада концентруються в руках вузької групи так званих „олігархів” – великих банкірів, трейдерських спекулянтів, промислових, торгових, газетно-телевізійних магнатів ситуація в країні ще більше ускладнюється. При цьому вищі керівники державного апарату, політичних партій, засобів масової інформації (ЗМІ) можуть бути куплені олігархами і працюють на них. Від криміналізованих верхів злочинність колами розходиться у суспільстві, а більшість населення не піднімається вище рівня бідності.

Зрозуміло, що політична система не є утворенням, що застигло. Вона постійно розвивається, відповідно вдосконалюється й держава як політичний інститут. І сьогодні провідною тенденцією у розвитку багатьох держав, у тому числі і України, слід вважати *тенденцію до створення дійсно демократичної правової держави*.

Тема 13. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ І РУХИ.

Політичні партії на громадські об'єднання займають важливе місце в політичній системі сучасного суспільства. Вони активно впливають на діяльність органів державної влади, економіку, соціальні процеси, міждержавні відносини. Їхнє значення в Україні зумовлене потребами вдосконалення новітньої державності та формування громадського суспільства. Право на свободу, об'єднання громадян у політичні партії та громадські організації здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення своїх інтересів закріплене в новій Конституції України.

Політичні партії пройшли тривалий шлях формування і розвитку. Вони є продуктом соціально-економічних і соціально-політичних процесів. Зародки політичних партій у вигляді станових угруповань, які виражали інтереси різних груп пануючого класу і боролися між собою за володіння державною владою або за вплив на неї, склалися ще в рабовласницькому і феодальному суспільстві.

Слово "*партія*" латинського походження воно означає частини більшої спільноти або цілісності. Існує думка, що партії виникли тоді, коли з'явилася політика, тобто в рабовласницькому суспільстві.

Формування політичних партій у сучасному розумінні відбувається наприкінці XVIII - XIX ст. , з виникненням і в результаті буржуазних революцій в Європі та Америці парламентів і парламентаризму як форми і принципу організації та здійснення державної влади.

Масові партії виникають у другій половині XIX ст. Виникнення масових партій сприяли два основних чинники: розширення виборчих прав і розвиток робітничого руху. Останнім часом з'явилися *універсальні партії*, які найбільш динамічно зростали і стали перспективними у Європі і Америці. Наприкінці XIX ст. сталися великі зміни в соціальному і

політичному житті суспільства в суспільній орієнтації людей. Партії почали звертатися до всіх груп населення.

У 80 - ті роки стали з'являтися партії *"рухівського" типу*. Вони взяли за взірець організаційну структуру і діяльність соціальних рухів. Наприклад партія "Зелених" ФРН, яка виникла на базі екологічного руху, характеризуються повною відкритістю і власністю внутріпартійного життя, скорочення до мінімуму партійного апарату, відсутність постійного членства. Така полегшена не заформалізована структура, що розрахована на оперативну гнучку роботу з виборцями, має свої переваги і нерідко дає позитивний результат.

Робітничий клас створював політичні партії для захисту своїх корінних інтересів. До кінця XIX століття масові партії виникли в Англії (ліберали й консерватори), а також на Заході континентальної частини Європи (соціал-демократи). Першою масовою партією вважається засноване в 1861 році Ліберальне товариство реєстрації виборів в Англії. В 1863 році виникла перша масова робітнича партія – Всезагальна німецька робітнича спілка (нині Соціал-демократична партія Німеччини).

У виникненні політичних партій залежно від їхньої ідейної орієнтації є певна хронологічна послідовність. Лібералізм і ліберальні партії сформувались у боротьбі проти феодальних режимів. Консервативні партії постали як протиположна ліберальним партіям. Робітничі партії виникли в боротьбі з капіталістичною системою, а комуністичні партії – в боротьбі проти соціал-демократії.

Нині в політичній науці остаточно утвердилася думка, що *без наявності сильних політичних партій, альтернативних політичних рухів демократична природа влади неможлива*.

Причинами виникнення партій є необхідність захисту соціально класових, національних, релігійних, регіональних інтересів, потреба ведення виборчої боротьби.

Політичні партії утворюються:

внаслідок об'єднання гуртків і груп одного ідейно - політичного спрямування, які виникли та існували розрізнено в різних місцях країни; через розкол однієї партії на дві та більше, чи об'єднання двох чи більше партій в одну; в надрах масових рухів; під впливом міжнародної партійної системи; як своєрідне відродження партії, які існували раніше, що підвищує їхню легітимацію; як наслідок діяльності лідерів, які організували партії "під себе"; на базі регіональних організацій партій; ініціативи профспілок.

Політична партія - це найбільш активна та організована частина населення, якогось класу, класів, соціальної верстви, верств, яка виражає їхні інтереси.

Найважливіші риси, що характеризують суть партії виділив американський політолог Дж. Ла Паломбара. Будь - яка партія, вважає він, *по - перше*, є носієм ідеології або принаймні відбиває конкретну орієнтацію, бачення світу і людини, *по - друге*, є організацією, тобто відносна тривалим у часі об'єднань людей, *по - третє*, ставить за мету завоювання влади, *по - четверте*, прагне забезпечити собі підтримку народу.

Політичні партії забезпечують необхідний зв'язок між народом і представницьким механізмом правління. Саме через партії уряд може практично звернутися до мас за підтримкою, а маси через партії можуть критикувати керівництво і висувати вимоги до нього. Партії виступають динамічною силою розвитку політичної системи.

Цивілізоване людство поки що не придумало нічого розумнішого та оперативнішого ніж політична гра партій, у перебігу якої виробляються

досяжні орієнтири суспільного розвитку і реалізуються національні інтереси держав.

У сучасних суспільствах політичні партії виконують важливі соціально значущі функції:

1. виявлення, формування та обґрунтування інтересів суспільних груп;
2. активізація та об'єднання великих суспільних груп;
3. формування ідеології та політичних доктрин;
4. участь у формуванні політичних систем, їхніх суспільних принципів, компонентів;
5. участь у боротьбі за владу в державі формування програм її діяльності;
6. участь у здійсненні державної влади;
7. формування громадської думки;
8. політичне виховання всього суспільства або його частини;
9. рекрутування й соціалізація нових членів партії;
10. підготовка й висунення кадрів для апарату держави професійних спілок.

Давно помічено, що політичним партіям властиві й істотно негативні риси; вони можуть спричиняти деструктивний вплив на суспільство.

До негативних рис політичної партії належить, за визначенням одного із засновників теорій політичних партій – Р. Міхельса, тенденція до олігархізації її структури й діяльності. Суть її полягає в тому, що в партії, як і в будь-якій іншій великій організації, влада поступово зосереджується в руках керівників, утворюється розрив і протиставлення інтересів керівників і рядових членів, відбувається зосередження зусиль на реалізації проміжних, а не кінцевих цілей.

Найбільш ефективним і плідним є комплексний аналіз політичної партії як соціально-політичного феномена та інституту у вигляді такої теоретичної моделі:

- наявність соціальної бази;

- оснащеність ідеологією (ідеологія, доктрина, концепція розвитку суспільства на певному етапі);
- організаційна структура;
- конституційний статус;
- соціальна роль;
- політична традиція;
- технологія політичної дії;
- соціальний вік; функції посередника між громадянським суспільством і політичною сферою (державою).

Ефективність впливу партій на суспільство і масштаби представництва соціальних груп у політичній сфері обумовлені об'єктивними характеристиками партій. До них у першу чергу слід віднести певні показники. По-перше, наявність теоретично несуперечливої моделі соціального розвитку, тобто наявність антикризової програми дій на найближчий період. По-друге, відчутний прогресивний рух у соціально-економічній політиці. По-третє, узгодження політичних інтересів різних соціальних груп, політична культура консенсусу, компромісу, консолідації. По-четверте, вміння використовувати потенціал масових політичних рухів і організацій. По-п'яте, постійна інноваційна творчість, урахування соціальної динаміки і зростання соціальних потреб.

У демократичному суспільстві роль партії визначається її впливом і популярністю серед населення. Потенція партії залежить не лише від уміння залучати на свій бік традиційно «свій» електорат, але й здатністю рекрутувати своїх прибічників з числа виборців, які раніше надавали перевагу іншим партіям. Для будь-якої сучасної партії зовсім не погано звучить ленінська рекомендація про необхідність тримати руку на пульсі народних мас.

Типологія політичних партій.

Для всіх партій існують ознаки які визначають їхню сутність і відбиваються у відрізняються за своєю соціальною основою, організаційною побудовою, характером членства, ідеологією, місцем у системі влади, цілями. Методами й засобами діяльності тощо. Типологія політичних партій за цими та іншими ознаками є одним з найважливіших питань політології. Вона допомагає глибше розкрити сутність і структуру партії, їхнє місце в політичній системі суспільства.

Існує кілька класифікацій політичних партій, а оскільки в сучасному світі діє велика кількість різноманітних партій, та й класифікувати їх можна за різними підставами.

Традиційно поділяють на *лівих* і *правих*. Такий поділ започатковано в часи Французької революції 1789 р., коли на засіданнях Національної асамблеї праворуч від спікера розташувались консерватори, які виступали за збереження монархії, а ліворуч - радикали, котрі обстоювали ідеї загальної рівності, помірковані ж займали місця в центрі залу. Після цього правими стали називати послідовників збереження існуючого ладу, а лівими - прихильників радикальних змін.

За класовою визначеністю:

- ✓ буржуазні; селянські; робітничі; зокрема комуністичні; соціалістичні; соціал - демократичні.

За ставленням до суспільного прогресу:

- ✓ радикальні; реформіські; консервативні; реакційні; контрреволюційні.

За ставленням до влади:

- ✓ правлячі; опозиційні; нейтральні або центристські.

За формами методами правління:

- ✓ ліберальні; демократичні; диктаторські.

За принципом організації та членства:

- ✓ кадрові; масові.

За місцем у системі влади:

- ✓ моральні; неморальні.

За ідеологічним спрямуванням:

- ✓ комуністичні; соціалістичні; фашистські; неофашистські;
- ✓ ліберально – демократичні; націоналістичні; анархістські.

За віросповіданням:

- ✓ християнські; мусульманські.

За певними критеріями можна класифікувати і *політичні партії в Україні*. Такими критеріями можуть бути:

- ставлення до державного суверенітету;
- соціально - економічні пріоритети;
- і ідейно - політичні засади.

За *ідейно - політичним* спрямуванням в Україні можна вирізнити такі *типи партій*:

- національно - радикальні;
- національно - демократичні;
- загально - демократичні;
- соціалістичного спрямування;
- національних меншин.

СУТНІСТЬ ТА ТИПИ ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ

Залежно від багатьох обставин, а надто від характеру наявного політичного режиму, в кожній країні складається певна партійна система.

Партійна система — це сукупність партій (правлячих та опозиційних), які тісно пов'язані між собою та з державою і які беруть участь у здійсненні державної влади. Під терміном «партійна система» розуміють:

- право партій на формування власної системи правління;
- сукупність політичних сил, представлених у парламенті, або таких, що прагнуть до представництва в ньому;

- сукупність відносин між легальне діючими політичними партіями, що виявляються у суспільній боротьбі або суперництві за владу в суспільстві;

- сукупність політичних партій, що існують у країні незалежно від форм діяльності та ступеня інституціоналізації, згідно з чинним законодавством.

Найбільш поширена типологія партійних систем ґрунтується на кількісному критерії — кількості партій, які реально борються за владу або здійснюють вплив на неї. Відповідно вирізняють: однопартійну, двопартійну та багатопартійну системи. Ця типологія належить М. Дюверже, який виокремлює також «систему двох з половиною партій» — проміжний варіант між двопартійною та багатопартійною системами, коли сили двох партій врівноважуються.

Типологія партійних систем Дж. Сарторі базується на якісних критеріях і охоплює:

1.Однопартійну систему, що має такі ознаки:

- існування тільки однієї легальної партії та заборона утворення інших;
- зрощення партійного апарату з державним;
- тоталітарний політичний режим.

2.Систему з гегемоністською партією — існує декілька партій, але одна є постійним політичним гегемоном.

3.Систему домінуючої партії — домінуюча партія демократично співіснує з іншими партіями.

4.Двопартійну систему, яка характеризується такими рисами:

- наявністю кількох політичних партій;
- існуванням двох партій, значно пріоритетніших за інші;
- формуванням складу уряду однією з двох партій, яка перемогла на виборах;
- впливовою опозиційною партією, яка програла вибори;
- демократичним політичним режимом.

5.Систему поміркованого (обмеженого) плюралізму:

- наявність у країні багатьох політичних партій;
- репрезентація в парламенті лише кількох партій;
- репрезентація в уряді деяких із представлених у парламенті партій;
- відсутність позасистемної опозиції;
- демократичний політичний устрій.

Залежно від механізму формування уряду вирізняють декілька варіантів системи обмеженого плюралізму:

- однопартійне правління — уряд формується партією, яка дістала абсолютну більшість голосів на парламентських виборах;
- двоблокова коаліція — уряд формується одним із двох блоків, що перемогли на виборах;
- мультипартійна коаліція — уряд формується з представників декількох партій на основі їх пропорційного представництва в парламенті за результатами виборів.

6. Систему крайнього (поляризованого) плюралізму:

- наявність багатьох політичних партій;
- гострота ідеологічного розмежування між ними;
- присутність серед опозиційних партій позасистемних;
- формування уряду партіями центру;
- наявність двосторонньої деструктивної опозиції;
- демократичний політичний режим.

7. Атомізовану партійну систему:

- наявність і незначна впливовість усіх партій;
- присутність серед опозиційних партій позасистемних;
- формування уряду на позапартійній основі або на основі широкої коаліції;
- демократичний або авторитарний політичний режим.

Існують два різновиди атомізованої системи:

- система крайнього плюралізму — уряд формується або на широкій коаліційній основі, або за позапартійними критеріями;
- авторитарна псевдопартійність — багато партій ведуть боротьбу, але реальна влада і контроль над ситуацією в країні перебуває в руках військової верхівки.

Громадсько-політичні організації та рухи

Громадсько-політичні організації та рухи - це добровільні об'єднання громадян, які виникають згідно з видами діяльності, соціальної активності й самодіяльності для задоволення і захисту їхніх багатограних інтересів і запитів, діють відповідно до завдань і цілей, закріплених у їхніх статутах.

Суспільні рухи і громадські організації не ставлять перед собою мету завоювати державну владу. На відміну від політичних партій вони ніякими своїми структурами не входять до державних інститутів, проте, будучи частиною політичної системи суспільства, можуть здійснювати істотний вплив на неї, зокрема в разі зміни правлячих сил і навіть характеру влади.

Громадські організації та суспільні рухи об'єднують людей різної партійної приналежності, різних ідеологічних переконань для досягнення певних цілей. У цьому полягає ще одна відмінність їх від політичних партій, що об'єднують людей лише певної ідеологічної орієнтації і виключають їх членство в інших партіях.

Останнім часом значно активізувався процес утворення масових організацій і рухів, пожвавилась і їх діяльність. Причини активності зумовлені такими обставинами:

- наростання явищ і процесів у різних сферах людського життя;
- загрозою війни з застосуванням зброї масового знищення;
- дедалі більшим руйнуванням життєвого середовища людини - виникнення екологічної катастрофи;

- реакцією - відповіддю на наступ консервативних сил у різних країнах сучасного світу;
- актуалізацією гуманістичних цінностей та ідеалів у суспільній свідомості й боротьбою за їхнє практичне втілення в життя;
- зростаючим культурним рівнем широких верств населення;
- стрімким розвитком усіх видів комунікацій, які полегшують спілкування людей та сприяють їхньому об'єднанню.

Громадські організації та рухи виникають із природної потреби сучасної людини бути співучасником у справах суспільства. Оскільки в повсякденному житті людина не може займатися справами суспільства, це за неї роблять громадські об'єднання. Вони звільняють людину від необхідності бути постійним учасником суспільно - політичного життя, самостійно вирішувати безліч проблем. Ціна яку платить людина за краще відображення й задоволення власних проблем та інтересів організацією, полягає в обов'язку коритися встановленим в ній правилам. В такий спосіб обмежується довільний характер поведінки людини.

Відзначають, що громадські об'єднання виникають здебільшого знизу, але іноді за ініціативою згори, створюються для реалізації різних потреб і суспільних інтересів та діють в інтересах своїх членів.

Свідченням колективістського характеру діяльності громадських організацій та рухів є їхня масовість, характер внутрішньої структури. Громадські організації та рухи надають широкі можливості для суспільної ініціативи мас, виявлення їхнього самоврядування, завдяки демократичним принципам їхнього устрою.

Громадські об'єднання, найчастіше, реалізують себе у вигляді формальних і неформальних організацій і громадських рухів.

Громадські організації і рухи мають різноманітні функції. Їх можна поділити на дві групи:

- ✓ **функції**, що їх громадські організації і рухи виконують відносно системи влади в державі;
- ✓ **функції**, виконувані щодо інтересів членів цих організацій та рухів.

У першій групі можна відокремити дві основні функції: опозиційну і творчу. Із другої групи функцій можна відокремити захисну і допоміжну.

Щоб розібратися в широкому спектрі громадських об'єднань, треба зупинитись на їхній типології. Насамперед можна їх поділити на традиційні і нові. До традиційних громадських організацій і рухів відносять: профспілкові, жіночі, молодіжні, економічні, освіти й культури, наукові й науково - технічні, творчі, оборонні, спортивні, туристські та інші. До нових соціальних організацій та рухів належить: екологічні, альтернативні, громадської ініціативи, національні.

Громадські організації та рухи можна класифікувати за інтересами чи діяльністю:

- за економічними інтересами - кооперативні, споживчі спілки та інші;
- за суспільно - політичними інтересами розрізняють організації культурного, гуманітарного релігійного напрямів;
- за методами діяльності та правового статусу: легальні та офіційні, напівлегальні та неформальні (наприклад мосонська ложа);
- за місцем діяльності, за місцем докладання сил у структурі політичної влади: любі самоврядні організації, які добиваються урядових дотацій;
- за видами діяльності: економічні, освіти і культури, опікунські, охорони здоров'я, природи конфесійні, оборонні, спортивні, туристські.

Громадські організації та рухи виконують важливу роль у політичній системі, в суспільно - політичному житті в цілому. Вони є своєрідною з'єднувальною ланкою між функціонуванням державних органів і відповідними діями населення країни. Громадські об'єднання надають велику допомогу владним структурам у виконанні функцій управління. Громадські організації та рухи привертають увагу широких мас населення до гострих проблем, пропонують способи вирішення проблем, вимагають від держави їх вирішення. Громадські об'єднання часто є здоровою альтернативою негативним процесам, виступають за вирішення соціальних, гуманітарних, національних, екологічних проблем, розгортають рух за здоровий спосіб життя. Вони, виконуючи свої функції, сприяють розвитку активності та ініціативи широких верств населення.

Тема 14. ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ І ЛІДЕРСТВО

Сутність і типи політичних еліт.

- Феномен політичного лідерства та його типологія.
- Політична еліта і лідерство в Україні.

Терміном "еліта" називають провідні верстви суспільства, які здійснюють керівництво або досягли визначних успіхів у певних галузях суспільного життя, а також мають інтелектуальні чи моральні переваги над іншими соціальними групами. Залежно від того, які функції здійснює еліта у суспільстві, її поділяють на господарську, духовно-інтелектуальну і політичну. До господарської еліти належать визначні підприємці і менеджери, до духовно-інтелектуальної — провідні вчені, діячі мистецтва і священнослужителі, до політичної — державні і політичні діячі.

Політична еліта — це організована група, яка здійснює владу в суспільстві (правляча еліта) або перебуває в опозиції до правлячої верхівки (контреліта). Політична еліта бере участь безпосередньо або опосередковано у прийнятті й організації виконання політичних рішень.

Щоб зрозуміти природу і місце політичної еліти у суспільстві, потрібно ознайомитися з основними положеннями елітарних концепцій, серед яких вирізняються моністична і плюралістична. **Моністична концепція еліти** сформульована у працях В. Парето, Р. Мілса, П. Бірнбаума. Так, В. Парето вказує на такі основні риси еліти. По-перше, еліта є однорідною (так звана теорія трьох С). Вона усвідомлює, що є прошарком, відокремленим від суспільства, об'єднана спільністю соціального походження та досвіду, відзначається солідарністю при захисті власних інтересів. По-друге, еліта має зверхність над масами, що виявляється у

таких елітарних психологічних якостях, як енергійність, мужність, доброчесність. Втрата елітою цих якостей призводить до її занепаду. По-третє, всередині еліти відбуваються зміни (так звана циркуляція еліт), під час яких вона допускає у свої ряди нових членів і тим самим зберігає панування або чинить опір структурному і кадровому оновленню, що призводить до революції.

Р. Міллс, характеризуючи американську політичну еліту, яка, на його думку, складається з трьох верхівок — політичної (президент, його радники, вища адміністрація), економічної (керівники транснаціональних корпорацій), військової (командування та стратега Пентагону), — вказує на такі основні риси еліти: спільність шляхів досягнення соціального статусу, яка виявляється у тому, що вищі верстви американського суспільства мають кращі стартові умови, ніж інші соціальні групи, для здобуття елітарної освіти та власного збереження й відтворення через потомство; взаємозамінність, суть якої полягає в тому, що будь-який член економічної верхівки може перейти до політичної верхівки, і навпаки.

П. Бірнбаум поширює теорію еліти Р. Міллса на французьке суспільство. На його думку, еліта є закритою соціальною групою, яка передає своє становище із покоління до покоління через механізм соціалізації — сімейне виховання та систему освіти. Крім цього, П. Бірнбаум зазначає, що переміщення еліти відбувається з апарату державного управління не тільки у державний, а й у приватний сектор економіки.

Прихильники плюралістичної теорії еліти критично ставляться до розуміння керівної еліти як однорідного прошарку якому властиве самовідтворення. Вони вважають, що у суспільстві існує багато політичних еліт, які змагаються між собою за владу. Найвідомішими представниками цієї концепції є Р. Даль та Р. Арон. Прихильники

плюралістичного погляду вказують на те, що демократичні механізми влади забезпечують конкуренцію і тим самим доступ до неї представників інших соціальних верств. Така конкуренція між елітами, на думку плюралістів, дає змогу різним соціальним групам впливати на процес прийняття політичних рішень, оскільки вони можуть вибрати ту еліту, яка краще врахує їхні інтереси.

Аналізуючи еліти, слід враховувати конкретно-історичні етапи суспільного розвитку. Кожний тип суспільства залежно від історичної епохи має свої критерії оцінки еліт. Так, у Стародавньому Сході, а також у часи Середньовіччя належність до еліти зумовлювалася соціальним становищем: сам факт народження людини у знатній сім'ї надавав їй привілеї. Така еліта була замкненою групою і не піддавалася зовнішнім впливам. У буржуазному суспільстві, в якому були скасовані феодальні привілеї, на місці родових еліт з'явилися фінансово-промислові олігархії. У сучасному суспільстві до еліти належать люди, які володіють не тільки багатством, а й високим інтелектом. Правила жорсткої конкуренції передбачають вступ або вихід з еліти залежно від успіху або поразки кожного, незважаючи на його соціальне походження чи матеріальну забезпеченість. У конкуренції зростає попит на людей, які мають перевагу над іншими у професіоналізмі, інтелекті, моральних чеснотах, соціальній активності, а соціальне походження в сучасних умовах лише забезпечує сприятливі стартові умови для набуття елітарних рис, необхідних для досягнення успіху в конкурентній боротьбі.

Аналізуючи поняття "еліта", зупинимося на понятті "квазіеліта". Її ще називають псевдоелітою, антиелітою, охлократичною елітою. Квазіеліта — це група людей, яка займає провідні позиції в політичній системі, але не відповідає сучасній моделі елітарних рис, не здатна виконувати належним чином свої функції. Така еліта компенсує свою професійну

неспроможність, інтелектуальну вбогість активною демагогічною діяльністю, вміло використовуючи інстинкти і стереотипи натовпу у власних інтересах.

На основі певних елітарних рис у контексті конкретного історичного суспільства і політичного режиму еліти поділяють на такі типи: відкриті і закриті, легітимні і нелегітимні, а також фрагментарні, нормативно та ідеологічно інтегровані. До відкритого типу належать еліти, які мають високу горизонтальну і вертикальну мобільність, тобто здатність поповнюватися за рахунок вихідців як з різних елітних груп, так і з соціальних низів. Сходження на вищий щабель елітної ієрархії тут забезпечується високими професійними і моральними якостями.

У закритих елітах поповнення рядів відбувається повільно, доступ до них заформалізований та ускладнений. У таких елітах при доборі кадрів акцент зміщується не стільки на професійні якості претендентів, скільки на їхню відданість системі чи вождю.

Легітимними вважаються ті еліти, які отримали владу при добровільній підтримці широких верств і користуються їхньою довірою, а **нелегітимними** — ті, що панують над більшістю за допомогою примусу, насильства й ідеології.

Якщо поділ еліт на відкриті і закриті, легітимні і нелегітимні розкриває спосіб їх формування, зв'язок з іншими соціальними групами, то поділ на еліти фрагментарні, нормативно й ідеологічно інтегровані розкриває їхню роль в інтеграції суспільства. Еліти фрагментарні, маючи низький рівень структурної інтеграції, невелику здатність до консенсусу з приводу вибору та збереження основних суспільних цінностей і норм, не забезпечують стабільності суспільства. Нормативно інтегровані еліти характеризуються високим рівнем консенсусу в основних правилах політичної і суспільної

діяльності і забезпечують високий рівень стабільності суспільства. Ідеологічно інтегровані еліти також забезпечують стабільність суспільства завдяки жорсткому партійному і поліційному контролю за їх дотриманням.

За ідеологічними цінностями еліти бувають демократичні, ліберальні, тоталітарні й авторитарні.

За видами політичної діяльності еліти поділяються на державні, регіональні, місцеві і партійні.

Політичний лідер — це особа, яка займає перші позиції у політичних структурах: державній владі, органах місцевого самоврядування, політичних партіях, групах тиску тощо. Феномен політичного лідерства завжди привертав увагу представників світової політичної думки. Н. Макіавеллі розглядав політичного лідера як володаря, здатного використати всі доступні засоби для збереження влади, наведення порядку. Т. Карлейль і Р. Бмерсон вважали лідера творцем історії, наділеним особливим талантом. Ідею політичного лідера як надлюдини сформулював Ф. Ніцше. На його думку, політичний лідер — це завжди сильна особистість, наділена всіма можливими достоїнствами, яка здатна нав'язати свою волю широким верствам. Г. Тард розглядав феномен лідерства, виходячи з теорії наслідування. За Г. Тардом, люди схильні діяти, наслідуючи поведінку яскравої особистості, якою є лідер. Марксисти розглядають політичне лідерство у контексті історичної необхідності і класових інтересів. У такому розумінні лідер обслуговує інтереси класу, що висунув його на політичну арену.

Стосовно типології лідерства, то тут також є різні підходи. Одним із перших, хто запропонував типологізувати політичне лідерство, був М. Вебер. Виходячи з трьох типів легітимного панування, він виділив три типи лідерства: традиційне, раціонально-легальне і харизматичне.

Сучасна політична наука намагається типологізувати політичних лідерів за їхніми професійними і соціальними рисами, груповими функціями у контексті політичних ситуацій. Теорія рис наголошує на тому, що лідер повинен бути наділений сукупністю визначних рис. Представник цієї теорії Е. Богардус стверджує, що лідер виділяється з оточення енергією, розумом і характером. Р. Стогділл доповнює цю теорію, розкриваючи феномен лідерства через риси особистості лідера, відносини між ним і його послідовниками, рівень влади та масштаб завдань, які він виконує. Вчений виділяє такі стилі керівництва, як авторитарний, переконуючий, демократичний, інтелектуальний, виконавчий. Г. Лассуел виокремив за стилем політичної діяльності лідерів-адміністраторів, агітаторів і теоретиків. Перші — це лідери, здатні приймати політичні рішення, готові до компромісів, другі — лідери харизматичного типу, схильні виступати перед публікою, завойовувати авторитет, треті — лідери, які схильні розробляти програми, проекти, але не бажають займатися практичною політикою.

Представник функціонального підходу до типології політичних лідерів М. Херман виділив критерії, за якими характеризують політичних лідерів: наявність твердих політичних переконань; індивідуальність політичного стилю; мотиви політичної поведінки; реакція на тиск і стрес, тобто поведінка лідера в дискомфортній ситуації (зокрема, збереження витримки і самовладання); обставини, за яких потенційний лідер став керівником, відповідальним за прийняття політичних рішень; попередній політичний досвід; політичний клімат і ситуація в країні у період становлення політичного лідера. Цей підхід наголошує не тільки на характеристиці якостей політичного лідера, а й на обставинах, за яких відбулося його становлення. У політології також розглядається феномен лідерства як репрезентатора групи, котра має певний політичний інтерес. Деякі

дослідники (Т. Парсонс, Ю. Дженінгс) вважають, що можливості політичного лідера, його успіх чітко зумовлені інтересами корпорації, до якої він належить. У зв'язку з цим виділяють неформального і формального лідерів. Неформальний лідер впливає на групу завдяки певним лідерським рисам і може стати формальним лідером. Проте часто формальним лідером стає ординарна особа, без особливих задатків.

Становлення особи як політичного лідера залежить від способу формування лідерства: бюрократичного і антрепренерського. Бюрократичний спосіб передбачає формування лідера вузьким колом осіб за певними, чітко заданими критеріями (партійність, відданість системі, вождю). За антрепренерським способом лідер формується у публічній конкурентній боротьбі, де вирішальним чинником є імідж самої особи, яка змагається за лідерство.

Залежно від політичного режиму виділяють два типи лідерства: авторитарне та демократичне. Авторитарне лідерство передбачає одноособову політичну владу, монополізм у прийнятті політичних рішень. Це лідерство пройшло кілька етапів, на кожному з яких був характерним свій тип лідера: тиран, абсолютний монарх, диктатор у тоталітарному й авторитарному режимах. **Авторитарний лідер** — це переважно інтроверт, сенсорик, етик, ірраціоналіст.

Тип демократичного лідерства почав формуватися ще в часи античної демократії і функціонує в сучасних демократичних державах. Демократичний лідер формується в умовах конкурентної політичної боротьби, яка передбачає високі професійні, інтелектуальні й моральні якості. Він, як правило, екстраверт, інтуїтивний логік, раціоналіст.

Лідерів можна типологізувати за їхнім ставленням до перспективи суспільного розвитку. За цим критерієм виділяються такі типи

лідерства: **консерватор** — намагається зберегти давні цінності, адаптувати їх до нових умов; **реформатор** — прагне змінити суспільні структури, норми, що віджили, надати суспільному розвиткові динамізму, скерувати його у прогресивне русло; **революціонер** — відкидаючи повністю існуючі цінності, намагається радикально змінити суспільний лад відповідно до власних переконань, які ґрунтуються на абстрактних, здебільшого утопічних, ідеологічних схемах.

Типологізуючи лідерство, застосовують ще такі поняття, як вождь і керівник. **Лідер вождистського типу** — це особа, для якої популізм є основним засобом досягнення мети. Щоб підтримати власну популярність, лідер-вождь апелює до найнижчих пристрастей широких верств (страху, ненависті, ворожнечі). Поняття "керівник" використовують, як правило, для позначення особи, призначеної "зверху", а також лідера загальнонаціонального масштабу.

Отже, феномен політичного лідера розкривається через особисті риси політика, рівень його команди" тип політичного режиму і характер політичної ситуації.

В Україні завжди існувала проблема національної політичної еліти, здатної розв'язувати складні державотворчі завдання у конкретній історичній ситуації. Такі визначні постаті української політичної думки, як В. Липинський, В. Кучабський, Д. Донцов, пояснювали причини поразок українських національно-визвольних змагань відсутністю національної політичної еліти. Це твердження справедливе, якщо брати до уваги те, що політична еліта може сформуватися в умовах національної держави, коли політика є важливою сферою суспільного життя. Короткочасний період боротьби за Українську державу іще менш тривале існування цієї держави в історичному сенсі були недостатніми, щоб визріла повноцінна

національна політична еліта. Комуністичний режим знищив не тільки національні прошарки, а й соціальний ґрунт для відтворення національної еліти, здатної по-сучасному мислити і діяти. Роль еліти в тоталітарному суспільстві виконувала номенклатура. Домінантними рисами номенклатури був сервілізм чиновників нижчих рангів перед вищими, конформізм і безініціативність, "потрійна мораль" (думати одне, говорити друге, а робити третє), кастовий характер відтворення і поповнення рядів, орієнтація на інтернаціональні, а не національні цінності, глибока відчуженість від інших соціальних верств.

На початку державного відродження України правляча еліта в основному формувалася з різних прошарків колишньої номенклатури, та частково — з націонал-демократичної опозиції. Одна частина номенклатурної еліти стала на шлях зміцнення державної незалежності України, але стосовно політичних та економічних реформ зайняла половинчасту, вичікувальну позицію, а інша — відстоювала збереження колишнього ладу і повернення до "оновленого" СРСР.

Правляча еліта в Україні на цьому етапі суспільного і державного розвитку виявилася неспроможною до швидких комплексних реформ. Часткові реформи у сфері фінансової стабілізації, приватизації та лібералізації зовнішньої торгівлі, проведені цією елітою, не могли забезпечити вихід України на рівень країн з ринковою економікою. Тому Україна розвивалася в рамках "третього шляху" — шляху олігархічного капіталізму.

Розвиток олігархічного капіталізму призвів до різкого майнового розшарування суспільства, де на одному полюсі концентрувалися влада і багатство, а на іншому — бідність. У таких умовах не могла зародитися сучасна політична еліта і сучасний тип політичного лідера.

Загальнонаціональним лідером в Україні вважається Президент як найвища посадова особа в державі. Але на сучасному етапі на лідерські загальнонаціональні позиції висувається прем'єр-міністр і лідер парламентської опозиції, а також лідери впливових парламентських партій.

Загалом процес формування національної еліти й лідерів сучасного парламентського тилу тільки розпочинається. Він вимагає передусім створення рівних правових умов для політичної конкуренції, вияву різних групових інтересів на державному рівні. Ця проблема може бути успішно розв'язана завдяки створенню збалансованої моделі державної влади з ефективними механізмами стримувань і противаг; скасуванню широких привілеїв і пільг для політиків і чиновників; відокремленню бізнесу і політики; розмежуванню політики й адміністративної діяльності; запровадженню інституту громадського телебачення і радіомовлення; узаконенню пропорційної преференційної виборчої системи з використанням регіональних списків; перехід ВНЗ на засади Болонської декларації.

Тема 15. ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ І КРИЗИ, ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Поняття „*конфлікт*” перекладається, як „*зіткнення*”. Сучасні політологи відзначають конфлікт, як крайнє загострення суперечностей сторін, пов’язане з відмінностями їхнього становища в суспільстві й пов’язаної з цим реальної чи надуманої суперечності інтересів, цілей і цінностей; зіткнення та протиборство певних систем, політичних партій, громадських організацій, етнічних груп, держав та їх органів, окремих осіб.

Будь-які конфлікти зумовлені як об’єктивними, так і суб’єктивними факторами, а саме: нерівністю людей, соціальних і національних спільнот; несумісністю суспільних та індивідуальних цінностей; невідповідністю між сподіваннями та дійсністю; відмінністю у політичній культурі, типах лідерства; відсутністю достовірної оперативної інформації; прагненням завоювати та утримати владу.

Універсальною причиною конфлікту є соціальний інтерес. „Найближчий розгляд історії, - писав відомий німецький філософ Гегель, - переконує нас у тому, що дії людей впливають з їхніх потреб, пристрастей, їхніх інтересів ... і лише вони відіграють головну роль”.

Говорячи про природу політичних конфліктів, відомий російський політолог Г.Шахназаров у своїй книзі „С вождами и без них” розповідає, що коли молодий Фідель Кастро з групою сміливців у 1959 р. вступив у Гавану, він не був марксистом і збирався налагодити нормальні стосунки зі США. Кубинська сторона декілька разів пропонувала провести його зустріч з президентом Джоном Кеннеді, але американці відмовились. Ф.Кастро не залишалось нічого іншого, як звернутися до Москви, яка негайно надала кубинцям необхідну допомогу. Фідель Кастро і його однодумці невдовзі стали марксистами, а політичний конфлікт між обома

країнами, що виник через необачну непоступливість американців, триває і до цього часу.

В політичній науці не вироблено універсальної типології конфлікту. Найпоширенішим є їх поділ на конфлікти *цінностей, інтересів та ідентифікацій*.

Конфлікт цінностей постає як зіткнення різних ідеологічних концепцій, розбіжності між якими і виступають передумовами конфлікту (ліві - праві, ліберали - консерватори).

Конфлікт інтересів пов'язаний із зіткненням політичних та соціально-економічних інтересів, які, зрештою, призводять до конфлікту між владною верхівкою та широкими верствами населення.

Конфлікт ідентифікації виникає на ґрунті визначення громадянином своєї етнічної та громадянської належності. Сутність конфлікту полягає в тому, що частина населення ототожнює себе лише з окремою етнічною, релігійною, мовною групою, а не із суспільством загалом. Вона не бажає визнавати себе громадянами тієї держави, де в даний час проживає.

За іншими критеріями конфлікти поділяються на *глобальні, регіональні, міждержавні, внутрідержавні, місцеві, міжпартійні та внутріпартійні, міжособистісні*.

Ряд вчених поділяють конфлікти на *антагоністичні* (непримиренні) та *неантагоністичні* (примиренні), *відкриті та закриті* (латентні, коли має місце невидима) боротьба для досягнення бажаного результату.

Підходи до місця і ролі конфліктів у суспільно-політичному житті.

Панує думка, що конфлікти, в основному, мають негативні функції. Дійсно, вони створюють загрозу політичній системі, негативно впливають на авторитет і функціонування влади, є життєво небезпечними для

учасників конфлікту; виникнення конфліктів у сфері науки, освіти, культури вносить елемент духовної деградації.

Проте конфлікти виконують і позитивні функції. Вони дають можливість природним шляхом підтримувати динаміку суспільно-політичного життя, що призводить до поновлення і творчої модернізації політичної системи; допомагають зняти напругу в суспільстві, досягти внутрішньо-групової згуртованості; знайти союзників, які здатні підтримати і посилити конфліктуєчу сторону; стимулювати свою активність, творчість, домогтися соціальних змін.

З погляду на вищесказане, слід зазначити, що твердження окремих політологів про існування суспільства або цілком безконфліктного, або з незначними локальними конфліктами виявились науково-неспроможними. Як зазначав французький політолог Б.Гурней *„У світі існує лише одне місце, де немає конфліктів -кладовище”*.

Проблематика визначення сутності та змісту конфліктів має давні традиції в історії політичної думки. Так, американський соціолог Т.Парсонс вважає, що суспільство є відносно стійкою й стабільною культурою. Кожний елемент такого суспільства робить свій вклад для підтримки політичної системи; кожне суспільство є добре інтегрованою структурою, опертою на ціннісний консенсус його членів. Основним методом забезпечення стабільності та інтеграції такого суспільства є активна співпраця всіх суб'єктів.

Німецький політолог Р.Дарендорф, навпаки, стверджує, що конфлікт у політиці є звичайним явищем. На його думку, відсутність конфлікту в суспільстві є чимось ненормальним. Адже кожне суспільство не є незмінним, тут немає нічого постійного, воно пронизане всілякими розбіжностями та конфліктами. Головне для кожного суспільства – відшукати належні форми і методи розв'язання конфліктів. *„Той, хто вміє справлятися з конфліктами, - писав він, - той бере під свій контроль ритм*

історії. Той, хто втрачає таку можливість, дістає цей ритм собі у супротивники”.

Основоположниками теорії *політичного конфлікту* вважають Карла Маркса і А. де Токвіля. Підходячи до суспільних процесів із різних методологічних позицій, обидва вчені підкреслювали неминучість консолідації у соціальних групах і конфліктів між ними. Однак згідно з поглядами К.Маркса такі соціальні групи – це класи, а згідно з поглядами А. де Токвіля – територіальні спільноти й добровільні асоціації – елементи громадянського суспільства. Відмінним було й те, що К.Маркс розглядав конфлікт і консенсус як альтернативні способи поведінки, абсолютизуючи роль політичних конфліктів у минулому та мріючи про безконфліктне майбутнє, а Токвіль стверджував, що демократія створює умови для досягнення балансу між силами конфлікту та консенсусу.

Політичний конфлікт - це протиборство різних соціально-політичних сил, суб’єктів політики в їх прагненні реалізувати свої інтереси і цілі, пов’язані, насамперед, із боротьбою за здобуття влади, її перерозподіл, зміну свого політичного статусу, а також з політичними перспективами дальшого розвитку суспільства.

Суб’єктами політичних конфліктів виступають індивіди, малі й великі соціальні групи, організовані в соціально-політичні організації та рухи. Особливо гострих форм політичні конфлікти набувають у кризові й перехідні періоди розвитку суспільства та людства.

В основі політичних конфліктів лежать глибокі розходження між різними політичними системами, державами, партіями, політичними лідерами, основу яких складає відмінність, неспівпадання, а часом і непримиренність різних політичних орієнтацій. Вони виникають за умов, коли відсутні або блокуються можливості послаблення політичного напруження. Причиною ж їх виникнення можуть бути будь-які вчинки чи прийняті рішення протидіючих сторін.

1. Конфлікти міжсистемного характеру – це суперечливі відносини між різними соціально-економічними, суспільно-політичними формаціями, системами розвитку суспільства, зокрема, між *капіталістичною* та *соціалістичною*. Яскравим прикладом такого конфлікту була холодна війна (1945 - 1990) між цими політичними системами в економічній, військово-політичній, ідеологічній та інших сферах. Небезпека таких конфліктів полягає в тому, що вони можуть призвести до загальної катастрофи на планеті.

2. Регіональні конфлікти - протиріччя політичного, економічного, ідеологічного характеру між окремими групами держав. Їх небезпека полягає в тому, що вони можуть призвести до нестабільності міжнародної ситуації, навіть до виникнення світових воєн. Це трапляється тому, що у їх розв'язання, як правило, втручаються *«треті сторони»*.

3. Міждержавні конфлікти можуть виникнути як на воєнній, так і на іншій основі (*«митні війни»*, *«фінансові війни»*, *зовнішньополітичні акції та демарши*) Причинами їх виникнення є порушення тих чи інших державних інтересів кожної зі сторін, що базуються на загальнонаціональній основі, а також інтересів правлячих кіл цих держав. Вони найчастіше проявляються у локальних війнах: арабо-ізраїльський військовий конфлікт, агресія Іраку проти Кувейту, війна США проти Іраку та ін.

4. Внутрішньодержавні конфлікти зумовлені різними інтересами своїх суб'єктів. Політичні конфлікти всередині держави поділяться на міжкласові, міжпартійні, внутріпартійні, міжнаціональні, міжконфесійні, міжособистісні.

Міжкласові конфлікти виявляються в різних формах класової боротьби, яка за визначенням французьких вчених періоду Реставрації О.Тьєррі, Ф.Гізо, Ф.Мін'є та німецьких – К.Маркса і Ф.Енгельса, є основним змістом історії. Ця боротьба призводить до її найвищого прояву

- соціальної революції, в результаті чого здійснюється перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої, більш прогресивної.

Як свідчить досвід розвитку міжкласових стосунків, у XX ст., особливо у другій його половині, класова боротьба є рушійною силою історії, головним чином на доіндустріальних етапах суспільного розвитку. В сучасному індустріальному суспільстві соціально-економічне становище робітничого класу істотно поліпшилось, що дозволяє уникати найгостріших форм прояву й розв'язання міжкласових конфліктів – *повстань, громадянських воєн, революцій*. Тут на перший план висуваються завдання досягнення в суспільстві соціальної злагоди, пошук компромісних форм і засобів розв'язання міжкласових суперечностей за допомогою політики соціального партнерства.

Проте це не означає, що в суспільстві з ринковою економікою зникли міжкласові суперечності, а класова боротьба залишилася даниною історії. Наявність у суспільстві класів власників виробництва і найманих працівників, зайнятих на підприємствах, що є приватною власністю, означає існування суперечностей які, внаслідок певних обставин, можуть розв'язуватись у вигляді *революцій, повстань, страйків, путчів, переворотів, актів громадянської непокор*.

а) *Революція* (від лат. revolution – поворот, переворот) – одна з моделей кризового розвитку політичних конфліктів. Революція - це докорінні якісні зміни у розвитку суспільства, засобів виробництва, різних галузей знань. Революції виникають і здійснюються як результат накопичення суперечностей у процесі еволюційного розвитку, котрі розв'язуються переворотом, стрибком, різкими змінами.

Політична революція – це суспільний рух і переворот, що ставлять за мету повалення старого режиму шляхом насильницького завоювання політичної влади і різкої зміни політичного життя суспільства. Всі політичні революції (а вони бувають антиімперіалістичні, буржуазні,

буржуазно-демократичні, народні, соціалістичні) в процесі їх підготовки та здійснення ставлять за мету утвердження влади народу.

б) *Повстання* – масовий відкритий збройний виступ певного класу або соціальної групи проти існуючої влади, панівних класів і груп, національного і релігійного гноблення. Найбільш гостра форма повстання – *збройне повстання*. Повстання характеризується тим, що панівні класи не віддають владу без опору, вдаються до насильства.

в) *Політичний страйк* є найвищою формою страйкового руху. Він виявляється у колективній відмові продовжувати роботу аж до задоволення висунутих страйкарями політичних вимог. Політичний страйк може супроводжуватись демонстраціями, сутичками з урядовими військами, поліцією чи міліцією. Страйки бувають локальними і загальними, національними і міжнародними.

г) *Путч* – це специфічна форма збройної боротьби за владу, що спирається на військових, частину армії, які виступають безпосереднім інструментом захоплення влади або засобом тиску на уряд на підтримку вимог його відставки і передачі влади військовим. Характерним для путчу є прагнення поставити армію у привілейоване становище в суспільстві і забезпечити тим її лояльність до нової влади.

д) *Переворот* – це насильницький перехід політичного управління до рук представників армії. Характер перевороту, його спрямованість залежить від того, які сили – прогресивні чи реакційні -- і з якою метою його здійснюють, інтереси якого саме класу виражають.

ж) *Громадянська непокора* – насильницький виступ певної соціальної групи або партії проти суспільно-політичного порядку. Громадянська непокора дістає свій вияв у мітингах, демонстраціях, політичних страйках, перекритті доріг, залізничних колій тощо.

Досвід суспільних перетворень у колишніх соціалістичних країнах свідчить, що руйнівними за своїми соціально-економічними наслідками

можуть бути й, так звані *радикальні реформи*, якщо вони здійснюються без наукового обґрунтування, у формі соціальних експериментів, методом проб і помилок на догоду лише певним соціальним і політичним силам і не мають загальної підтримки в суспільстві.

Широкої гостроти в сучасному світі набувають міжетнічні конфлікти. Їх причини слід шукати в історії етнічних спільнот та відносин між ними, в національній свідомості, традиціях, ідеологічних стереотипах, що переходять з покоління в покоління. Найчастіше етнонаціональні конфлікти проявляються в тенденції до суверенізації великих і малих етнічних спільнот з метою створення незалежної держави.

Досить поширеними є міжпартійні та внутріпартійні конфлікти, оскільки багатопартійність як явище внутріполітичного життя суспільства і як прояв політичного плюралізму не тільки не виключає, а навіть передбачає їх імовірність. Найчастіше такі конфлікти проявляються у період проведення виборчих компаній.

Міжособистісні конфлікти мають місце як між представниками різних політичних течій, так і між членами однієї і тієї ж політичної партії, основою яких є зіткнення власних амбіцій та політичного безкультур'я. З міжособистісних вони можуть швидко перетворитися у міжгрупові, втягуючи в свою орбіту значні маси людей.

Найвищим ступенем конфліктних ситуацій є „криза” – різкий, крутий перелом.

Є різні види криз: *політичні, урядові, парламентські, внутріпартійні,* сутність яких полягає у наступному:

Політична криза – це такий стан політичної системи суспільства, коли тимчасово призупиняється або взагалі припиняється функціонування окремих елементів або інститутів політичної системи; коли втрачено довіру до своїх політичних і державних лідерів, які надалі неспроможні вирішувати існуючі в державі проблеми, пов'язані з далішим розвитком

економіки, соціальної сфери та культури. У виникненні політичної кризи неабияку роль відіграє відчуження народних мас від держави, органів державної влади, місцевого самоврядування.

Політичні кризи проходять ряд етапів: *а) передкризовий стан* суспільства або його політичної системи, який полягає у розвитку конфліктних ситуацій до такого ступеню, коли вони вже не можуть бути розв'язані шляхом досягнення політичного компромісу; *б) виникнення кризи*, що виражається в неспроможності владних структур вирішувати існуючі в суспільстві проблеми політичними методами, що характерно для нормального функціонування політичної системи; *в) розвиток і загострення кризи*, ознакою чого є повний розпад відповідних політичних структур, посилення їх недієздатності, що призводить до повного безвладдя та безгосподарності.

Політичні кризи набувають різних форм: відставка уряду, розпуск парламенту, розпуск політичних партій, запровадження надзвичайного стану.

Урядова криза визначається ситуацією, коли уряд надалі неспроможний вирішувати поставлені перед ним питання. В такому випадку - шляхом вотуму недовіри з боку парламенту або за власною ініціативою його членів (в залежності від конституційних норм країни) він подає у відставку.

Парламентська криза виникає в результаті розпуску або саморозпуску парламенту за умов, передбачених Конституцією.

Визначальним для криз політичних партій є створення ситуації, коли політична партія (як правляча, так і опозиційна) втрачає свої соціально-політичні ідеали, програмні цілі, орієнтири, авторитет і вплив серед мас. Криза настає за наявності відриву партійних лідерів від життя та інтересів мас; при порушенні єдності членів партії з основних світоглядних питань,

при відсутності партійної дисципліни, а також при компрометації, моральних принципів партійними лідерами.

Катастрофа політична – *екстремальна форма стану політичного життя суспільства, що є результатом різкого загострення політичної та економічної кризи, краху існуючих владних структур.*

Соціально-політична катастрофа тягне за собою вкрай важкі наслідки не тільки для політичного життя, але й для самого існування тієї чи іншої політичної системи. Причинами соціально-політичних катастроф є провали в політиці правлячих кіл, серйозні помилки політиків, допущені в процесі керівництва державою і суспільством; конфліктні і кризові ситуації в усьому суспільстві, викликані розвалом економіки, міжнаціональними конфліктами, масовим ростом злочинності, правовим нігілізмом, соціальною беззахисністю громадян.

При такій ситуації, як правило, правомірним є введення *надзвичайного стану*, головною метою якого є забезпечення громадського порядку і безпеки громадян шляхом посилення діяльності органів влади та громадськості задля збереження законності й уникнення масових заворушень і актів насильства.

2. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ В УКРАЇНІ, ЇХ ПРИРОДА ТА ХАРАКТЕРИСТИКА.

Нинішній етап розвитку України супроводжується постійними конфліктами між виконавчою та законодавчою владою, партіями і рухами, окремими політичними лідерами, фракціями в парламенті, апаратом президента і апаратом уряду, між місцевою і центральною владою, а також владою і різними прошарками населення тощо.

1. Одним із найскладніших політичних конфліктів у нашому суспільстві є *суперечність між двома соціальними групами, які можна*

умовно визначити поняттям „реформатори” та „консерватори”. Останні хто ідеалізують наше минуле і критикують сьогодення. Шлях до розв’язання цього конфлікту лежить у дальшій стабілізації, демократизації та гармонізації суспільства, створенні правової держави, підвищенні матеріального та духовного рівня життя широких верств населення.

2. Загальною загрозою політичній стабільності залишається складна ситуація в економіці України. Стагнація виробництва, зростання тіньової економіки, корупції, підвищення цін на промислові та продовольчі товари, зниження купівельної спроможності населення, зростання бідності, неприхована заклопотаність багатьох „публічних політиків” власним облаштуванням, призводять до нагромадження нерозв’язаних проблем і викликають незадоволення народних мас політикою владних структур.

Все це спричиняє конфлікти, перш за все, у виробничій сфері: з питань заробітної плати, техніки безпеки, соціальних послуг, недемократичності управління. Такі конфлікти породжують мітинги, пікети, страйки, випуск продукції без її відвантаження замовникам.

3. Значними чинниками дестабілізаційних процесів в Україні є напружені відносини між Президентом, Урядом і Верховною Радою, більшістю та опозицією в парламенті, політичне протистояння між «лівими» та «правими», головною причиною якого є розмаїтість політичних та ідеологічних симпатій електоральних груп.

Особливу увагу слід звернути на політичний конфлікт в українському суспільстві, який виник у результаті підготовки та проведення президентських виборів – 2004 р., внаслідок чого (хоча нам не хотілося б це визнавати) Україна, по суті, поділена на „Схід” і „Захід” – прихильників В.Ющенка і В.Януковича. Порушення виборчого законодавства, фальшування виборів призвели до зростання політичної напруги в суспільстві, проведення третього туру президентських виборів, створення

такої політичної ситуації в державі, яка породила серйозні конфлікти та нестабільність у країні.

З повною силою вони проявилися у зв'язку із прийняттям Президентом України В.Ющенком кількох указів про розпуск парламенту та проведення у вересні 2007 р. дострокових парламентських виборів.

4. Неабияким фактором конфліктогенної ситуації в Україні є також напруга між елементами ланцюга „*region -- центр -- region*”, тобто конкуренція між регіональними, політичними і фінансово-промисловими елітами за здійснення впливу на прийняття рішень центром. Головні причини виникнення напруги між ними пов'язані з розподілом фінансових і матеріальних ресурсів, рівнем впливу тіньової економіки й криміналітету на прийняття політичних рішень.

5. На шляху відродження України серйозні перешкоди становлять *міжконфесійні конфлікти*. Така бажана для нашого суспільства внутрішня стабільність порушується ворожнечею між церквами, ієрархами, священиками, віруючими. Спектр їх протистояння досить високий: боротьба за храми, майно, лідерство, сфери впливу.

6. *Серед політичних конфліктів важливу роль відіграють суперечності на національній основі*. За оцінками міжнародних та вітчизняних експертів, національна політика України протягом останніх років була привабливою для багатьох, зокрема сусідніх країн як така, що забезпечувала належний спокій в державі, хоча нерозв'язаних питань залишилося чимало. Найбільш конфліктогенною ситуацією на національній основі в Україні є кримськотатарська. Вона породжує цілий „букет” невирішених проблем.

7. Важливими чинниками, що впливають на збереження конфліктогенності у політичній сфері, є *мовні проблеми*.

3. ОСНОВНІ ПІДХОДИ І МЕТОДИ ВРЕГУЛЮВАННЯ КОНФЛІКТІВ

Для того, щоб уникнути появи і розвитку конфліктно-кризових ситуацій, дуже важливо вчасно знаходити шляхи до їх запобігання та розв'язання. У зв'язку з цим, варто, в першу чергу, подбати про підготовку компетентних спеціалістів, здатних виконувати завдання з врегулювання конфліктів та запобігання соціальних катастроф, передусім, політичними методами. Тут на перше місце висувається вміння аналізувати політичні події, виявляти протидіючі сторони; володіти необхідними статистичними даними та даними соціологічних досліджень; уміти аналізувати телепередачі, періодичну пресу, листівки, лозунги, які виражають інтереси протидіючих сторін.

З метою врегулювання конфліктів дуже важливо вдало вибрати *способи і стиль* поведінки учасників їх розв'язання. Зупинимось на характеристиці чотирьох основних таких підходів: 1) *морально-правовий*; 2) *примусово-переговорний*; 3) *силовий*; 4) *ідеалістичний*:

В основі морально-правового (нормативного підходу) – лежить принцип врегулювання будь-якого конфлікту з допомогою легітимних, чинних правових і моральних норм;

примусово-переговорного (реалістичного підходу) – при використанні головною діючою особою виступає сильніша (панівна) сторона, тут відбувається торг, який довготривалої стабільності не приносить, а результати переговорів є тимчасовими;

силовий підхід передбачає насильницький спосіб вирішення конфліктів. Така перемога має тимчасовий характер. А, розв'язання конфліктів викликає опір і осуд широкого загалу суспільства;

ідеалістичний підхід має місце, коли зацікавлені сторони встановлюють прийнятні для всіх взаємовідносини, домагаючись при

цьому порозуміння зі своїми політичними противниками шляхом взаємних поступок. В політологічній науці такий метод визначається терміном „*компроміс*” (від лат. *compromissum* – угода, згода) і вважається найкращим способом розв’язання конфліктів.

Досить поширеним методом до розв’язання конфліктів є пошук *консенсусу* (від лат. *consensus* – одностайність), що означає згоду між суб’єктами політики з певних питань на основі базових цінностей і норм, спільних для всіх соціальних та політичних груп суспільства; прийняття рішень без голосування за виявленням всезагальної згоди.

Особливої уваги при розв’язанні конфліктних ситуацій заслуговують питання вибору стилю поведінки сторін. Їх, безперечно, є чимало, однак звернімо нашу увагу лише на декілька типів, а саме: *ухилення, пристосування, співробітництво*.

а) *Ухилення* - це заперечення наявності конфлікту, відмова брати на себе відповідальність за прийняття будь-яких рішень; спроби вийти з ситуації, нічим не поступаючись і не відстоюючи своїх інтересів; утримання від суперечок, дискусій, заперечень опоненту.

б) *Пристосування* - цей тип поведінки можна назвати жертовністю і готовністю до вчинків усупереч власним інтересам; коли одна сторона, бажаючи уникнути обговорення спірних питань, погоджується з вимогами, претензіями свого партнера, замовчує розбіжності.

в) *Співробітництво* – означає пошук альтернативи, яка повністю задовольняє інтереси обох сторін; характеризується спільним і відвертим аналізом розбіжностей. Відповідальність і виконання прийнятих рішень розподіляються за взаємною згодою.

Існує чимало форм і методів подолання конфліктів, серед яких найбільш поширеними є: *відкладання, посередництво та переговори*.

Метод відкладання використовується на початковому, передконфліктному етапі, коли конфліктна ситуація лише назріває. Цей

метод є досить поширеним, однак малоефективним, оскільки новий конфлікт може спалахнути в будь-який час з новою силою.

Метод посередництва застосовується на будь-якому етапі конфліктної ситуації, особливо на етапі її загострення. У ролі посередників можуть виступати особи, яким певна організація доручила ввійти у контакт з конфліктуючими сторонами; установа, яка за родом своєї діяльності покликана розв'язувати конфліктні ситуації (арбітраж); держава, що має найбільше можливостей (закони, матеріальну базу, авторитет) для вирішення наявних суперечностей.

Метод переговорів – є найбільш результативним та надійним порівняно з іншими, оскільки він може використовуватись на всіх етапах розвитку конфлікту і завершується, як правило, прийняттям рішень, що влаштовують обидві конфліктуючі сторони.

Заслуговує на увагу проблема вибору оптимальної процедури для вирішення конфліктів та криз. Зауважимо, що для цього існують спеціальні конфліктологічні процедури: *парламентські дебати, узгоджувальні комісії, громадські суди, різноманітне судочинство.*

Окремо варто сказати про тероризм, як один із найбільш нецивілізованих методів розв'язання конфліктів.

Поняття *тероризм* походить від слова терор (лат. terror – страх, жах, жахіття). Саме ця обставина і визначає терор як особливу форму політичного насильства, один із найменш ефективних методів розв'язання конфліктів.

Тероризм як явище людського життя відомий давно. Ще в I ст. нашої ери в Іудеї діяла секта сикарійів (сика – кинджал або короткий меч), що знищувала представників єврейської знаті, які співпрацювали з римлянами. В середні віки представники мусульманської секти оссошафінів убивали префектів і халіфів. У ці часи політичний терор практикували таємні товариства в Індії та Китаї.

У 1848 р. німецький радикал Карл Гейнцен, якого вважають основоположником теорії сучасного тероризму, доводив, що застосування вбивства не заборонено в політичній боротьбі, і що фізична ліквідація тисяч людей може бути виправдана, виходячи з „вищих інтересів” людства.

Нічого не змінилося в природі тероризму і в ХХІ столітті. Більше того, відбувається перенесення тероризму на державний рівень, чого людство раніше не знало. Крім державного, тероризм може бути опозиційним, консервативним, революційним, релігійним, націоналістичним. Однак у переважній більшості він є малоефективним методом розв’язання конфліктних політичних ситуацій та криз і вимагає якнайшвидшого засудження людством.

Тема 16. ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ І ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

Політична свідомість є своєрідним різновидом суспільної свідомості, що відображає політичне буття суспільства в усій його різноманітності. Оскільки політика є доцільною діяльністю, то вона потребує формування в громадян відповідних уявлень і знань про політичну дійсність, усвідомлення своїх домагань, визначення цілей і завдань, а також засобів і методів досягання їх.

Об'єктом дослідження (відображення) політичної свідомості є політичні відносини й процеси, діяльність різноманітних суб'єктів політики, політичні явища, політичне життя суспільства в цілому. Але ключовою проблемою політики, а відповідно й політичної свідомості, є проблема політичної влади. Саме навколо цієї проблеми в усі часи розгорталася боротьба, точилися й тривають нині гострі дискусії різних політичних сил і лідерів.

У політологічній літературі можна знайти різні підходи до означення політичної свідомості. Так, у «Політологічному енциклопедичному словнику» політична свідомість характеризується як опосередковане відображення політичного життя суспільства, суттю якого є проблема влади, формування й задоволення інтересів і потреб суб'єктів політики. Вказується також, що це — сукупність поглядів, оцінок і установок, які відображають політико - владні відносини.

Важливий аспект політичної свідомості констатує В.А. Ребкало, розглядаючи політичну свідомість як засіб специфічного відображення людиною, групою, суспільством всезагального процесу саморегулювання суспільного життя, який матеріалізується в політичній системі завдяки феноменові влади і владно-політичних відносин. Конструктивним тут є прагнення поєднати духовний і практичний компоненти політичної свідомості.

Отже, політична свідомість — явище складне й багатогранне. **Сутність політичної свідомості полягає в тому, що вона опосередковано відображає політичне життя суспільства у формі певних почуттів і настроїв, поглядів, знань та ідей, які характеризують політико-владні відносини, політичні інтереси суб'єктів, які матеріалізуються у функціонуванні політичної системи.**

Політична свідомість охоплює широкий комплекс питань духовного осмислювання політичних реалій, ключовою серед яких є політична влада, а також питання практичної реалізації інтересів і потреб суб'єктів політики, соціально-політичного розвитку в цілому.

Історія світового розвитку засвідчує, що політичне життя суспільства є сферою постійного змагання, боротьби інтересів різних соціальних верств, класів і політичних сил. Саме політичні інтереси є спонукальними мотивами й рушійними силами діяльності громадян і їхніх об'єднань. Прагнення реалізувати свої інтереси й потреби визначає ставлення громадян до влади й політичних інституцій, які здійснюють управління суспільними процесами.

Важливим тут є й те, що через виконання управлінських функцій, які здійснюють інститути політичної системи, політичні відносини так чи інакше впливають на всі сфери суспільного буття і, відповідно, все це є об'єктом політичної свідомості.

Політична свідомість за своїм змістом охоплює різноманітні уявлення людей, що опосередковують об'єктивні зв'язки як з інститутами влади, так і між собою з приводу участі в управлінні справами держави й суспільства.

Політична свідомість складається з різноманітних уявлень людей про політику і політичні відносини, вона відображає інтереси і потреби суб'єктів політики, різних соціальних груп та індивідів. У політичній свідомості представлені породжені історичними і соціальними умовами стереотипи, міфи, традиції і звичаї, а також наукові і повсякденні уявлення про політичну дійсність.

Отже, зміст політичної свідомості становлять як наукові, так і повсякденні уявлення людей про політичну сферу суспільства.

Формування політичної свідомості відбувається під впливом різноманітних об'єктивних і суб'єктивних чинників.

До об'єктивних чинників відносяться реальні умови життєдіяльності людей, які складаються на основі економічних, політичних, культурних відносин, матеріальних умов людського існування, функціонування політичних інституцій тощо.

Суб'єктивні чинники політичної свідомості включають у себе потреби, інтереси, духовні цінності й політичні пріоритети, індивідуальні соціально-психологічні особливості людини тощо.

Формування політичної свідомості громадян значно зумовлюється процесом політичної соціалізації.

Політична соціалізація— це процес засвоєння індивідом політичних знань, норм і цінностей суспільства, формування політичного досвіду загалом, що здійснюється протягом усього життя людини.

Як феномен, який відображає широкий спектр політико-владних відносин, політична свідомість диференціюється за її носіями, тобто суб'єктами політики. З цього погляду виділяють масову політичну свідомість, політичну свідомість нації, класу, певної верстви, індивідуальну (особисту) політичну свідомість, а також громадську думку. Усі вони взаємопов'язані і здійснюють взаємовплив одна на одну.

Якщо витоками й матеріальною основою політичної свідомості є реальні політичні відносини, то політична свідомість нації, масова політична свідомість є основою формування індивідуальної політичної свідомості.

Важливість формування політичної свідомості громадян для будь-якого суспільства полягає в тому, що вирішення цього завдання є необхідною умовою функціонування політичної системи, забезпечення її легітимності.

Формування політичної свідомості — процес складний і суперечливий, оскільки суперечливими є соціальні інтереси різних груп і верств, а узгодження приватних і загальнодержавних, загальнолюдських інтересів є однією з найактуальніших проблем політики.

Аналіз структури політичної свідомості дає можливість виділити її складові і з'ясувати механізм формування їх. Дослідники звертають увагу на складність структури політичної свідомості, багатоманітність складових елементів і багатоваріантність їхніх функційних зв'язків. *Традиційно структурування політичної свідомості здійснювалося за такими складовими:*

- **політична психологія** (емпірична й буденна політична свідомість) і політична ідеологія (теоретична й наукова політична свідомість);

- **політична самосвідомість**, політичні знання й оцінки суб'єктом політичної діяльності потреб та інтересів різних суспільних груп;

- **спеціалізована свідомість** (передусім партій) і масова політична свідомість, політична свідомість окремих верств і груп суспільства.

У політичному енциклопедичному словнику пропонується трохи інший підхід. Згідно з *функціональним принципом тут виділяються такі аспекти:*

- **політико-психологічний** (почуття, настрої, наміри, мотиви, установки, переконання, воля тощо);

- **політико-ідеологічний** (цінності, ідеали, ідеї, доктрини, концепції, погляди й теорії;

- **політико-дійовий** (свідомість консервативна, ліберальна, реформістська, радикальна та ін.)

Різноманітність підходів до структурування політичної свідомості є свідченням складності самого феномену політичної свідомості, прагненням знайти найвідповіднішу модель, яка відтворювала б реальний стан політичної свідомості.

Оскільки політична свідомість формується і функціонує в процесі життєдіяльності суспільства, його політичних інститутів і суб'єктів політики, то вона тісно пов'язана з реальними потребами й інтересами громадян, а тому досить динамічна, залежна від впливу різноманітних факторів — як позитивних, так і негативних.

Реальні політичні відносини є першоджерелом формування й функціонування політичної свідомості. Тому першим рівнем духовного відображення політичного життя є **емпірична політична свідомість**, яка базується на безпосередньому практичному досвіді суб'єкта, її нерідко ототожнюють з буденною, хоч між ними й існують певні відмінності. Як і емпірична, **буденна політична свідомість** є сукупністю ідей і поглядів, які виникають безпосередньо з практики суб'єкта, але, крім цього, в буденну політичну свідомість входять ще ідеологічні й теоретичні елементи, що характеризують осмислення та узагальнення буденних стосунків, які значно можуть доповнювати безпосередній досвід людини.

Емпірична й буденна політична свідомість, як правило, відображають лише поверхневі процеси, не проникаючи в їхні сутнісні характеристики. І разом з тим вони є важливими для безпосередньої орієнтації людини і можуть бути джерелами теоретичної й ідеологічної свідомості.

Особливостями емпіричної й буденної політичної свідомості є її суспільно-психологічна враженість через почуття, настрої, емоції, імпульсивність, гостроту сприймання політичних процесів і подій тощо.

Цей рівень відображення політичних реалій ще називають політичною психологією, до якої відносять сукупність почуттів, настроїв, емоцій, знань, соціально-психологічних особливостей характеру індивідів і соціальних спільностей, що виражають їх ставлення до політики, влади, політичних інституцій.

Важливу роль у функціонуванні політичної системи суспільства відіграє **політико-теоретична свідомість**, яка є вищим рівнем політичної

свідомості. До її складу входять ідеї та погляди, що формуються на підставі наукових досліджень політичних реалій і дають можливість пізнавати глибинні взаємозв'язки й закономірності розвитку суспільства. Завдяки цьому теоретична свідомість стає стрижнем політичної ідеології, що в систематизованій, цілісно-концептуальній формі відображає основні інтереси певного класу, нації чи соціальної групи, їхнє ставлення до влади.

Між теоретичним та ідеологічним рівнями політичної свідомості є свої відмінності, суть яких полягає в тому, що наука об'єктивно в процесі дослідження політичної сфери суспільства виробляє об'єктивні знання про суспільні процеси, а політична ідеологія ще й відображає ставлення до цих знань, яке, в свою чергу, зумовлюється соціальними інтересами суб'єктів політики. Ці соціальні інтереси впливають на формування упередженого ставлення до наукового знання, на об'єктивне трактування й використання їх у політичному житті.

Ідеологія, на відміну від науки, завжди упереджена. Наука не має права підлаштовуватися під чийсь смаки та настрої.

Політична ідеологія — це система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, яка відображає інтереси, світогляд, ідеали соціальних класів, націй, різних суб'єктів політики. Структурними елементами політичної ідеології є політичні теорії та ідеї, концепції політичного розвитку, соціально-політичні ідеали, цінності, політичні програми, символи тощо.

Різноманітністю соціальних інтересів обумовлюються відмінності політичних ідеологій, які прагнуть реалізувати суб'єкти політики.

За суб'єктом політичну свідомість класифікують на політичну свідомість суспільства, нації, класу і групи, на особисту і масову політичну свідомість, виділяють також громадську думку.

У сучасній політології використовується й таке поняття як «спеціалізована свідомість», яку характеризують як ідеологічно однорідну, носіями якої виступають політичні партії.

Визначальний вплив на формування як масової, так і індивідуальної політичної свідомості справляє національна політична свідомість. Відображаючи базові національно-етнічні цінності, норми поведінки, звичаї і традиції, вона є основою світосприйняття і життєдіяльності людини.

Складним духовним феноменом є масова політична свідомість, яка фіксує певний соціально-політичний досвід громадян суспільства. Цей вид політичної свідомості досить динамічний, складний за своєю структурою, соціальними інтересами, політичними настроями й орієнтаціями, її формування залежить від багатьох факторів як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, від впливу різних політичних сил і їхніх лідерів.

Масова політична свідомість виявляється в *громадській думці*, що підтримується різними верствами і групами щодо оцінки певних явищ і процесів суспільного життя. Важливість соціальної ролі громадської думки проявляється в її основних функціях, до яких відносять експресивну, контрольну, директивну і консультативну.

Загалом, до найважливіших функцій політичної свідомості відносять пізнавальну, нормативно-регулюючу, інтегративну, репрезентативну прогностичну тощо.

Функціональна роль політичної свідомості проявляється в тому, що вона не лише відображає реальне політичне життя суспільства, а й здатна прогнозувати його розвиток, як, власне, і створювати неадекватне уявлення про політичну сферу суспільства.

Істотні особливості світосприйняття, орієнтацій індивідів, різних соціальних груп і верств на певні політичні цінності й відповідну політичну поведінку є підставами для типології політичної свідомості.

Найпоширенішою є така типологія: за соціальним складом суб'єктів

політики, оскільки політичній свідомості відповідних соціальних груп властиві специфічні риси; за прихильністю людей до певних суспільних ідеалів і цінностей; за характером ставлення різних груп до інститутів державної влади; за схильністю людей до того чи іншого способу діяльності в сфері політики; за особливостями емоційно-психологічних переживань, які пов'язані з динамікою політичних процесів тощо.

Серед найбільш поширених типів політичної свідомості і впливових політичних ідеологій сучасності за прихильністю людей до відповідних політичних цінностей виділяються:

— **ліберальна політична свідомість**, для якої пріоритетами в політиці є принципи свободи індивідів;

— **консервативна політична свідомість**, яка спрямована на збереження традиційних суспільних цінностей;

— **соціалістична політична свідомість**, яка базується на пріоритеті в політиці принципів колективізму, соціальної рівності й справедливості;

— **соціал-демократична**, пріоритетом якої є здійснення ідей демократичного соціалізму в усіх сферах життя суспільства.

За ставленням суб'єктів політики до держави як політичного інституту розрізняють *етатистський тип* політичної свідомості, який спирається на визнанні активної ролі держави в суспільних процесах, і *анархістський тип*, для якого характерна орієнтація на бездержавне регулювання суспільних процесів (насамперед у сфері матеріального виробництва).

За прихильністю до відповідного політичного режиму виділяють демократичний, авторитарний і тоталітарний типи політичної свідомості.

Є й інші критерії типології політичної свідомості, що дає можливість враховувати ці характеристики в політичному житті суспільства.

Значно зростає роль політичної свідомості в умовах трансформації суспільно-політичних відносин, коли відбуваються значні зміни всіх сфер суспільного життя, руйнуються попередні світоглядні стереотипи

сприймання усталених соціальних норм і цінностей, які в нових умовах нездатні виконувати свої світоглядні функції. За таких обставин виникає потреба розробити адекватні новим умовам політико-ідеологічні концепції й теорії, які могли б сприяти формуванню у громадян відповідних моделей світосприймання й життєдіяльності.

Зміст процесу формування політичної свідомості в сучасному українському суспільстві пов'язаний із складними питаннями реформування і трансформації суспільного життя. Тут акумулювалися попередні уявлення і політичні цінності зі своїми орієнтаціями на етатизм, пасивність, індиферентність та інерційність із сучасними суперечливими уявленнями про демократію, ринкові відносини, соціальний захист. Серед найбільш загальних характеристик політичної свідомості громадян сучасного українського суспільства дослідники відзначають амбівалентність (двоїстість, протилежність політичних цінностей), збереження певних стереотипів тоталітарної свідомості, недостатнє розуміння і сприйняття основних принципів демократії, невизначеність з питань соціально-політичного розвитку суспільства значної частини громадян тощо. До того ж суперечливий процес реформ, кризові явища суспільно-економічного життя, вестернізація масової культури значно ускладнюють процеси політичної соціалізації.

Основні поняття та категорії

Політична свідомість— це система теоретичних та буденних знань, оцінок, настроїв і почуттів, за допомогою яких відбувається усвідомлення сфери політики соціальними суб'єктами (індивідами, групами, класами, спільнотами).

Буденна політична свідомість — це сукупність ідей і поглядів, що виникають безпосередньо з повсякденної практики соціальних груп, класів, окремих індивідів.

Теоретична свідомість — систематизоване, цілісне концептуальне відображення корінних інтересів певної нації, соціальної групи, організації, що пов'язані з боротьбою за владу, її утриманням та захистом задля реалізації цих інтересів.

Масова політична свідомість — це опосередковане вираження потреб людей, а також їх знань про суспільно-політичну дійсність, котрі вироблені різними ідеологіями й закріплені в політичній культурі, здобутих практикою масових соціальних груп.

Громадська думка — це сукупність суджень, які поділяють різні спільноти щодо оцінки тих чи інших подій, явищ дійсності.

Політична самосвідомість — процес та результат формування сталої усвідомленої системи уявлень суб'єкта політичних відносин про себе, на яких суб'єкт цілеспрямовано формує свої взаємовідносини з іншими суб'єктами та об'єктами політики в політичній системі та ставиться до самого себе.

Політична психологія — наукова дисципліна, що знаходиться на межі науки про політику та психології, використання психологічних знань для пояснення політики.

Політична антропологія — наука про «людину політичну», про суб'єкт політичної творчості, специфіку впливу на соціальне і духовне середовище.

Політична поведінка — практична взаємодія людини з політичним середовищем, що проявляється в політичній участі.

Політичні цінності — поняття, що використовується для визначення сутності політичне значущих дій, процесів, явищ у відповідності з інтересами суспільства, соціальних груп, людини.

Політична культура

Термін «культура» (з лат. – обробка, вирощування) означає процес набуття знань і досвіду, що включає духовний і практичний аспекти.

Поняття „політична культура” запроваджене мислителем епохи Просвітництва І. Гердером, а перше її наукове потрактування було здійснене В. Липинським. Концептуальне осягнення феномену політичної культури західними суспільствознавцями розпочалося з робіт Г. Алмонда і С. Верби, які, визначили її як сукупність психологічних орієнтацій людей щодо політичних об’єктів. На їх думку, політична культура нації є особливий розподіл зразків орієнтації стосовно політичних об’єктів серед представників певної нації. Коли ми говоримо про політичну культуру суспільства, зазначають

Г. Алмонд і С. Верба, то маємо на увазі політичну систему, інтеріоризовану в знаннях, почуттях і оцінках населення.

У сучасній політологічній літературі можна знайти від сорока до двохсот визначень поняття „політична культура”, іноді подібних, а іноді принципово відмінних за рядом критеріїв, що дозволяє розгалузити їх на декілька підходів:

- 1) *Політичною культурою* вважають систему цінностей соціуму та його громадян, систему політичних інститутів і відповідних способів колективної та індивідуальної політичної діяльності.
- 2) *Політична культура* — це певна сукупність переконань, поглядів, орієнтацій та зразків поведінки.
- 3) *Політична культура* постає як процес формування та реалізації певних сил таких соціальних суб’єктів, як класи, групи, особистості, у процесі їхньої суспільно-політичної діяльності.
- 4) *Політична культура* — об’єктивне відображення і реалізація у процесі протиборства корінних класових інтересів, політичних принципів і

гасел, які проголошуються політичними партіями, окремими політиками, державою.

- 5) *Політична культура* розуміється як система переконань, ідей, уявлень, установок, моделей поведінки, що склалися історично.

Наведемо деякі визначення:

Політична культура — сукупність індивідуальних позицій і орієнтацій учасників системи, політичного процесу; суб'єктивна сфера, що лежить в основі політичних дій і надає їм відповідного значення.

Політична культура — якісний склад політичного життя суспільства, що визначається історичними, соціально-економічними і політичними умовами і відображає рівень засвоєння суб'єктом — суспільством, групою, особою — відповідних політичних відносин, способів діяльності, норм і цінностей, ступінь соціокультурного розвитку людини та ступінь її активності у перетворенні політичної, соціальної дійсності.

Політична культура — система стійких установок, переконань, уявлень, моделей поведінки, які історично склалися, проявляються в діяльності суб'єктів політичного процесу і забезпечують відтворення політичного життя суспільства на основі спадковості.

Елементами поняття «політична культура» виступають думки, почуття, оцінки суб'єктів в їхньому ставленні до держави, гілок і органів влади, тих хто приймає політичні рішення.

Суб'єкти політичної культури — це індивіди; мала, середня, або велика група; регіон; держава; нація; партія; клас тощо.

Об'єкти політичної культури: політична система суспільства та її компоненти (політичний режим, соціальні інститути; організації; об'єднання; політичні партії тощо).

Г. Алмонд і С. Верба виокремили три рівні політичної культури:

- *емоційні орієнтації*, які відображають почуття, що виникають по відношенню до політичної системи, її функцій, учасників, і їх діяльності.
- *пізнавальні орієнтації*, що охоплюють знання про політичну систему, її функціонування; історичні знання;
- *оціночні орієнтації*, що відображають ставлення до політичної системи, її учасників і їх дій, а також міркування з приводу того як повинна здійснюватись влада.

Типи політичної культури:

За ступенем розвитку якостей членів суспільства Г.Алмонд і С.Верба виокремили такі типи:

- ***патріархальний (паройкіальний)***, для якого характерними є відсутність у людей інтересу до політики, індиферентне або негативне ставлення до влади, можливе пов'язання політичних орієнтацій із релігійними нормами, орієнтація членів суспільства на вождів, шаманів;
- ***підданський*** — відзначається певним інтересом соціальних суб'єктів до функціонування політичної системи. Індивіди усвідомлюють себе членами політичного співтовариства, але тільки в ролі підданих. Відповідно вони не проявляють особливої політичної активності, покладаючи свої надії на органи влади та політичних лідерів.
- ***активістський*** — характеризується значним інтересом громадян до політичної системи та наслідків її функціонування, активною орієнтацією на особисту участь у політичному процесі.

Г. Алмонд та С. Верба зазначили, що у реальній політичній практиці поєднуються усі три типи політичної культури, утворюючи нові змішані типи, а саме: *патріархально-підданський*, *піддансько-активістський*, *патріархально-активістський*.

За *комунікативним* критерієм виділяють:

- **замкнений тип** політичної культури, що орієнтуються на власні уявлення про політичне життя, свої національні традиції та звичаї, локальні цінності, норми і правила поведінки. Такий тип політичної культури характерний для патріархальних і тоталітарних суспільств, особливо, країн Сходу;
- **відкритий тип** політичної культури також зберігає свої традиції, цінності, норми, але проявляє інтерес до інших політичних ідей, моделей політичного устрою; спроможний сприймати і враховувати досвід інших країн. Він характерний для демократичних суспільств країн Заходу.

В межах кожної національної політичної культури розрізняють елітарну та масову політичну культуру.

Елітарна — це культура політичної влади, об'єднань громадян, інших активних учасників політичного процесу.

Масова — це культура підданих, рядових громадян держави, виборців.

Орієнтація суспільства на ті чи інші регулятивні механізми в рамках політичної системи породжує відповідні типи політичної культури — **ринковий** або **бюрократичний** (етатистський). Якщо ринкова політична культура зорієнтована на відносини купівлі-продажу, досягнення вигоди як вищої цілі політичної діяльності, на конкурентну боротьбу як універсальний принцип функціонування політичної системи, то бюрократична політична культура — на розв'язання політичних проблем за допомогою механізмів державного регулювання і контролю за політичними процесами, на обмеження і заборону конкурентної боротьби.

За *ідеологічним* критерієм виділяють типи політичної культури:

- буржуазну;
- соціалістичну;
- етнічну;

- конфесійну;
- змішану.

За *формою суспільного управління*:

- президентська;
- парламентська;
- монархічна;
- диктаторська.

За *типом поведінки* в конфліктних ситуаціях:

- конфронтаційна;
- консенсусна;
- компромісна.

Аналізуючи суспільні відносини можна виокремити **види** політичної культури:

- культура депутатської діяльності — професійна, напівпрофесійна та громадська діяльність депутатів усіх рівнів;
- культура діяльності суспільно-політичних організацій, партій, рухів, об'єднань;
- культура електоральної поведінки громадян під час виборів, референдумів, опитувань.

Сутність політичної культури обумовлює її соціальні **функції**:

- **пізнавальна** — вивчає політичні уявлення, знання, міфи, ідеологію;
- **виховна** — сприяє підвищенню політичної свідомості громадян, спонукає брати безпосередню участь у політичному житті чи місцевому самоуправлінні;
- **адаптаційна** — допомагає людині пристосуватися до умов політичного середовища
- **регулююча** — підвищує рівень контролю з боку суспільства за роботою органів влади і управління;

- **комунікативна** — забезпечує зв'язок між учасниками політичного процесу, сприяє передачі політичного досвіду;
- **захисна** — сприяє охороні загальногуманістичних цінностей — прав і свобод громадян;
- **прогностична** — дозволяє передбачити можливі варіанти розвитку подій, поведінку суб'єктів політики в тих чи інших ситуаціях;
- **інтеграційна** — виконання попередніх функцій сприяє співіснуванню і злагоді різних груп в одній політичній системі; забезпечує стабільність і цілісність держави.

У різних історичних умовах деякі функції політичної культури можуть нівелюватися і навіть зникати. Зокрема, може вельми помітно знижуватися комунікативна здатність політичних груп, внаслідок чого політична боротьба між ними може призвести до загострення політичних конфліктів і провокування криз. Крім того, в перехідних суспільствах зростає здатність політичної культури до дезінтеграції системи правління, заснованої на незвичних для населення цінностях.

У культурі будь-якого суспільства внутрішні політичні цінності, настанови, різноманітність інтересів різних спільнот породжує відмінні одну від одної моделі політичних культур — субкультури, які існують у всіх країнах.

Політична субкультура — сукупність особливостей політичної культури певної соціальної групи, які відрізняють цю політичну культуру від культури іншої групи людей.

Відокремлюють найбільш помітні у політології типи культур:

- **регіональні**: виникають через відмінності в окремих регіонах країни, як клімат, наявність природних ресурсів, рівень економічного розвитку;

- **соціально-економічні**: обумовлені існуванням в суспільстві різних груп, верств, класів, які відрізняються за рівнем прибутку, а, відповідно, і за інтересами, в тому числі і політичними;
- **етнолінгвістичні**: пов'язані із мовними і етнічними особливостями;
- **релігійні**: обумовленні приналежністю до різних релігій (мусульмани-християни) або навіть різних конфесій (протестанти-католики);
- **вікові** — обумовлені різними системами цінностей у представників різних вікових груп.

Головним елементом будь-якої субкультури є здібності лідерів і представників еліти виражати інтереси пересічних громадян; їх професійні управлінські якості, а також ті риси, які дозволяють їм придбати і підтримувати авторитет, переконати громадськість в думці, що займане високе місце у владі належить їм по праву.

Політична культура являє собою характеристику всього політичного життя, тому її не можна зводити до окремих, хоча й дуже важливих явищ цієї сфери суспільного життя, наприклад, тільки до політичної свідомості або політичної поведінки.

Звичайно, політична культура включає в себе не всю політичну свідомість і політичну поведінку, а лише те усталене, типове, що характерне для політичного життя суспільства, для політичної свідомості і поведінки основної маси населення, словом, те, що увійшло у звичку.

До неї відносяться: знання про політику; оцінка політичних явищ, оціночна думка того, як повинна здійснюватися влада, емоційний бік політичних позицій — любов до Батьківщини, ненависть до її ворогів тощо; визнання певних взірців поведінки, які діють в суспільстві, намагання їх наслідувати.

Тема 17. ПОЛІТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ. ОСНОВНІ ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНІ ТЕЧІЇ СУЧАСНОСТІ.

Слово «ідеологія» вперше було вживане у 1796 р. французьким філософом і економістом Дестютом де Трасі, який визначив його як нову науку, що вивчає людську свідомість в усіх її аспектах. Найчастіше під цим поняттям розуміється система цінностей чи поглядів, визнаних як факт чи істина окремою групою людей, в яких відображається ставлення людей як один до одного, так і до тієї або іншої дійсності.

Сукупність же політичних інтересів, ідей, програм та політичних відносин певного класу (групи) з іншими соціальними спільнотами дозволяє ввести в ужиток окремо поняття « *політична ідеологія* » .

Політична ідеологія (від грец. *ідея* - поняття і *logos* - вчення) - це система концептуально оформлених політичних, правових, релігійних, філософських уявлень, поглядів та ідей на *політичне життя*, яка відбиває інтереси, світогляд, ідеали, умонастрої людей, класів, націй, суспільства, політичних партій, громадських рухів та інших суб'єктів політики.

Особливістю політичної ідеології є те, що вона створюється діяльністю певних сил - теоретиків, політичних діячів, учених, які представляють інтереси того чи іншого класу або соціальної групи. Народні ж маси участі у цих процесах не беруть, хоча їхні інтереси, уявлення про суспільно-політичне життя є важливим поживним ґрунтом для її формування.

Політична ідеологія, як специфічний вид ідеології має свою внутрішню структуру, що складається з таких елементів: *ідей, гіпотез, концепцій, теорій, ідеалів, гасел, програм політичного розвитку*.

Головним для її збереження структури і забезпечення її дієвості є системність, скоординованість дій, логічна і смислова впорядкованість зв'язків між ними, політична стабільність.

Первинним, вихідним елементом політичної ідеології є **політична ідея**. Вона розуміється як форма відображення політичної дійсності, як результат осягнення предмету пізнання - політичного процесу. Вона виступає своєрідним «містком» переходу від думки до дії, від свідомості до практики.

Важливим етапом для політичної ідеї є її поступовий перехід у **політичну гіпотезу**. Цей етап є надзвичайно складним, оскільки факти, які слугують відправним моментом при формуванні гіпотези, не будучи оформлені в цілісну систему знання, продовжують залишатись лише матеріалом для її вироблення. Наукова гіпотеза опирається на результати спостереження та експерименту. Розробники намагаються узгодити її не лише з відомими фактами суспільного розвитку, а й перевіреними теоретичними принципами. Однак є чимало гіпотез, які неправильно, часом однобоко тлумачать відомі факти і штовхають до помилкових висновків. Кожна наукова гіпотеза не має самодостатнього значення, а тому прагне перетворитись у політичну концепцію.

Політична концепція - це форма знання, яка цілісно відображає об'єкт пізнання. Вона включає в себе відповідну методологічну і логічну базу, поняття, що розкривають шляхи застосування політичного знання до політичної дійсності. Це ще не до кінця достовірна теорія, в ній відбувається лише суттєве поглиблення знань, в тому числі і у вигляді здогадів та помилкових узагальнень.

Найважливішим системотворчим елементом політичної ідеології є **політична теорія** - логічно струнка систему взаємопов'язаних принципів, закономірностей політичного розвитку і методів, способів доведення істинності знання, за допомогою якої описуються сутнісні

характеристики ідеалізованих об'єктів, та дослідницьких моделей, об'єктивної реальності - суспільств, держав, соціальних груп, партій, громадських організацій, політичних поглядів і дій.

До структури політичних ідеологій невід'ємною частиною входять також *політичні ідеали та політичні гасла*.

Політичні ідеали - це уявлення політичного суб'єкта про дальшу досконалість політичного устрою суспільства. Найважливішими їх характеристиками є: 1) випереджальне відображення дійсності на основі передбачення, прогнозу; 2) активний вплив на розвиток суспільних відносин, світогляд людей; виконання ролі критерію оцінки їх політичної діяльності.

Політичні гасла - заклики, відображення в короткій формі керівних ідей, завдань, вимог політичних перетворень. На всіх етапах політичного розвитку політичні гасла покликані відповідати реальності, вони не можуть «застигнути», оскільки в іншому випадку перестають бути привабливими.

Найбільш вагомим елементом політичної ідеології, засобом її матеріалізації є *програма політичного розвитку*, яка включає в себе всі вище названі елементи: ідею, гіпотезу, концепцію, теорію, ідеал, гасло.

Політична програма - це пропонований план діяльності класу, соціальної групи, партії щодо реалізації їх політичної ідеології. У ній в упорядкованій формі теоретично обґрунтовуються основні позиції в політичній сфері, викладається послідовність дій в теперішньому і майбутньому залежно від цілей, що стоять перед політичним суб'єктом, обґрунтовуються завдання щодо здобуття або утримання політичної влади, визначаються форми і методи реалізації пропонованих політичних перетворень. Це форма існування теоретичного знання і форма взаємозв'язку теорії та практики політичного розвитку.

В сучасних умовах політична ідеологія не тільки одна з організаційних, регулюючих систем, що корегують, спрямовують життя суспільства й людини, але й безпосередньо зв'язана з політичною системою суспільства, політичним режимом держави, політичною культурою та етикою.

Політична ідеологія набуває особливої актуальності у зв'язку із утвердженням в суспільстві ідейного і політичного *плюралізму*, появою опозиції, що породжує конкуренцію і суперництво різних ідеологій.

Правильно сформульовані політико-ідеологічні доктрини дають змогу розробити адекватні підходи до певних соціальних процесів, проблем внутрішньої і зовнішньої політики, які мають місце у суспільстві. Реалізація ж кожної з них об'єднує прагнення певних суспільних сил до завоювання та вмілого використання влади, підпорядкування собі громадської думки, чітких дій від своїх прихильників.

Політична ідеологія в суспільстві виконує *захисну, пізнавальну та соціально-регулюючу функції*.

Захисна функція, зокрема, передбачає захист інтересів та ідеалів певного класу суспільної верстви. В ній теоретично осмислюються і формулюються становище та потреби цих спільнот, що сприяє втіленню їхніх інтересів у життя, виробленню відповідних їм типів мислення, поведінки і програм політичної діяльності.

Пізнавальна функція допомагає громадянам озброїтись необхідними знаннями про політичну дійсність, сприяє зростанню їхньої політичної культури. Однак політична ідеологія не завжди адекватно відображає реальність, часто виявляє упередженість, дбає про захист інтересів тих, кого захищає, нерідко висвітлює політичні явища і процеси однобічно.

Соціально-регулююча функція сприяє формуванню і координуванню відносин між соціальними спільнотами за певними принципами,

безпосередньо впливає на реалізацію наявних соціально-економічних, політичних та інших програм розвитку суспільства, на політичну активність і соціальний вибір громадян.

У світовій науковій літературі є кілька критеріїв класифікації політичних ідеологій. Так, в залежності від втілення в ідеології реальних соціальних чи політичних інтересів розрізняють *прогресивні, ліберальні, націоналістичні, шовіністичні* та інші ідеології. Марксисты в основу класифікації кладуть класовий критерій, в результаті чого політичні ідеології поділяються на *буржуазні, дрібнобуржуазні і пролетарські*. Розроблена класифікація за світоглядним принципом - *матеріалістичні, ідеалістичні, релігійні, марксистські і немарксистські, консервативні і неоконсервативні та ін..*

Найчастіше сучасні дослідники застосовують шкалу визначень політичних ідеологій за ознаками партійності, а саме: комуністичні, соціал-демократичні, ліберальні, консервативні і фашистські, які і є предметом поглибленого розгляду та аналізу.

Віддаючи перевагу при класифікації політичних ідеологій ознакам партійності, ми керувалися тим, що політичне життя не мислиме без політичних партій, котрі є важливим елементом політичної системи, одним із основних компонентів громадянського суспільства, інструментом змагання політичних курсів, ідей, які виражають інтереси різних суспільних груп.

Визначені для розгляду і аналізу політичні течії (*комуністична, соціал-демократична, консервативна, ліберальна, фашистська*) мають, звичайно, свої особливості та форми вияву в різні епохи і періоди історичного розвитку. Кожній з них відповідає суспільно-політична думка, різноманітна діяльність її носіїв, організаційні структури, через які вони реалізуються, відображають структуру політичних сил того чи іншого суспільства, яке бореться за реалізацію поставленої мети.

Однією із найдавніших політико-ідеологічних доктрин є **комуністична ідеологія** (*комунізм - лат. загальний*), яка передбачає влаштування суспільства на основі принципів колективізму, соціальної рівності та соціальної справедливості. Основні джерела цієї політичної течії виходять від утопічного соціалізму Т.Мора і Т.Кампанелли, а згодом філософів А.Сен-Симона, Ш.Фур'є, Р.Оуена. Визначальний вклад у формування ідеології наукового комунізму було зроблено К. Марксом, Ф. Енгельсом та В.Леніним.

Принципове значення для розвитку наукового комунізму має «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, в якому викладено найважливіші ідеї наукового комунізму — про історичну роль робітничого класу як могильника капіталізму і будівника комунізму, соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату, комуністичну партію як авангард робітничого класу.

Сформульовані К. Марксом і Ф. Енгельсом теоретичні положення про соціалізм і комунізм лягли в основу вчення В.І.Леніна про нове суспільство. Ці положення він розвинув далі, обґрунтувавши ідею гегемонії пролетаріату в буржуазно-демократичній революції і революційному русі в цілому.

Комуністичні революції у XX сторіччі перемогли в Росії, країнах Східної Європи, на Кубі, Китаї, Північній Кореї, деяких країнах Африки і Азії. «У XX столітті, - говорив папа Іоанн Павло II у одному із своїх інтерв'ю, - комунізм мав успіх як реакція на певний тип розгнужданого, дикого капіталізму. Природно виникла реакція, яка поширилася вглиб і вшир і набула великої популярності у народу, причому не тільки серед робітничого класу, а й серед інтелігенції» .

Життя підтвердило однак, що марксизм-ленінізм як політична доктрина не зумів перебороти певних елементів утопізму і ідеологізованості. Не підтвердились, зокрема, прогнози В. Леніна щодо

перемоги світової соціалістичної революції, побудови комунізму в окремо взятій країні. Мала місце нетерпимість до інших політичних думок та позицій. Не досить ефективною виявилася економічна модель соціалізму. Відчутний удар ідеології марксизму-ленінізму було спричинено відсутністю в комуністичному русі належної єдності щодо наявності існуючих проблем та розбіжністю у підходах про шляхи їх вирішення.

Так, у 20-30 роках XX ст. у західній соціально-філософській думці з'явилася така політична ідеологія як неомарксизм, злет якої прийшовся на 60-70 роки (рух « нових лівих»). Обвинувачуючи робітничий клас у втраті революційності, ліворадикальні сили - «нові ліві» проголосили єдиною революційною, силою дрібну буржуазію. Прихильникам цієї ідеології був властивий непомірний нігілізм, політичний екстремізм, критичне ставлення до радянської моделі побудови соціалізму тощо.

У 30-их роках XX ст. Мао Цзе-дун всупереч марксистсько-ленінській ідеології проголосив, що комуністична партія Китаю у боротьбі за владу повинна спиратися не на робітничий клас, а на найбідніше селянство та партизанські методи ведення революційної війни. В кінці 60-их років китайцями був запропонований радикальний курс прискорення модернізації та індустріалізації своєї економіки («великий стрибок» , 1958) та руйнування традицій у духовній сфері («культурна революція» , 1966).

Спроба побудови соціалізму в Китаї форсованими методами повернулася невдачею та глибокою соціально-економічною кризою. Згодом помилки Мао Цзе-дуна були виправлені і економіка країни стала успішно розвиватися, опираючись на власну концепцію побудови соціалізму з китайською специфікою. Нині КНР - ведуча країна світу.

У 40-50 роках XX ст. після розгрому фашистської Німеччини та визволення Югославії, лідер югославських комуністів Й.Б.Тіто запропонував свою теорію побудови соціалізму, ґрунтовану на децентралізації управління, дебіюрократизації та введення робітничого

самоврядування. Альтернативний шлях до соціалізму робив політичну систему в СФРЮ більш демократичною, ніж в інших країнах, хоча бажаних результатів досягнуто не було.

Крайнім проявом у 60-70 роках ХХ ст. немарксистської ідеології стали діяльність «червоних кхмерів» у Кампучії, «червоних бригад» в Італії, інших країнах світу, що і привело рух « нових лівих» до поразки, завівши їх в тупик лівого екстремізму та міжнародного тероризму.

З початку 90-х років лівий радикалізм зазнає істотних змін. Ліві радикали все більше розривають з екстремізмом, ультралівою фразеологією. Розуміння гуманного, справедливого суспільства окремі з них зводять до самовдосконалення особистості, революції в особі, боротьби з гріхом, інші вважають, що одним із шляхів звільнення трудящих можливе завдяки здійсненню «сексуальної революції», в результаті чого гегемоном соціальної революції має бути молодь.

Незважаючи на кризу, яка має місце в сучасному комуністичному русі, ця політична течія не втратила свою актуальність і привабливість. Об'єктивно оцінюючи як її достоїнства (в першу чергу теоретичні концепції), так і її слабкі сторони, заслуговує на увагу висловлювання відомих німецьких вчених Г.Вуте і Х. Юнкер щодо оцінки теоретичної спадщини К.Маркса. «Сутнісні елементи творчості Маркса, - пишуть вони, - входять сьогодні до складу сучасного соціально-наукового знання. Хто намагається пояснити сучасні суспільні явища і суспільство в цілому без Маркса, той невіглас. Хто намагається пояснити суспільство виключно на основі Маркса, той теж є таким ».

Незаперечними є соціально-економічні досягнення соціалізму, які були здобуті на терені колишнього Радянського Союзу, інших країнах під керівництвом партій, які сповідували комуністичну ідеологію. Адже у економічно відсталій аграрній країні, якою була Росія до Жовтневої революції, в обстановці ворожого оточення, у стислі строки було

здійснено індустріалізацію, ліквідовано безробіття і масову неписьменність, запроваджено безплатну освіту, охорону здоров'я, державне забезпечення житлом тощо. Велика робота в цьому напрямку була проведена і в Україні.

Впливовою в сучасному світі є **соціал-демократична ідеологія**, сутністю якої є ідеал устрою, заснованого на суспільній власності, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей залежно від затраченої праці на основі соціально-забезпеченої свободи особистості. У політичній науці існують два найпоширеніші тлумачення соціалізму - з *позиції марксизму і з погляду соціал-демократії*.

Марксистська концепція соціалізму розглядає його як нижчу, незрілу фазу комунізму - суспільно-економічну систему, що йде на зміну капіталізму після завершення революційного перехідного періоду і характеризується ліквідацією приватної власності та експлуаторських класів, утвердженням суспільної власності на засоби виробництва, провідною роллю робітничого класу, здійсненням принципу «від кожного за здібностями, кожному за працею» , відсутністю експлуатації людини людиною, забезпеченням соціальної справедливості.

Соціал-демократія як політична ідеологія активно виступає за здійснення в усіх сферах життя суспільства ідей демократичного соціалізму, ідеологічною основою якого є трансформація капіталізму в соціалізм шляхом перманентних реформ, поглиблення і розвитку демократії, а її базовими цінностями є такі поняття як свобода, демократія, справедливість, рівність та солідарність.

Соціал-демократи надають перевагу еволюційному шляхові розвитку, перетворенню суспільства на краще через реформи, їх економічні засади ґрунтуються на ідеї усупільнення, а не одержавлення засобів виробництва. Своє ставлення до ринку вони визначають формулою: «Конкуренція — наскільки можливо, планування - наскільки

необхідно». Міжнародна діяльність соціал-демократів базується на ідеї миру, міжнародної солідарності, терпимості, ліквідації будь-яких виявів соціальної та національної нерівності й дискримінації людини.

Соціал-демократія як політичний рух виник в останній третині XIX сторіччя у Західній Європі як партія робітничого класу, яка стояла на революційних позиціях. Одним з перших розгорнуте обґрунтування цієї політичної ідеології здійснив німецький теоретик Едуард Бернштейн (1850-1932). До теоретиків, причетних до формування соціал-демократичної ідеології, слід віднести також німецького філософа Еммануїла Канта, «раннього» К. Маркса, елементи вчення П.Прудона і М.Бакуніна, ідеї буржуазного лібералізму.

Спочатку ідеологія соціал-демократії збігалася з ідеологією комунізму, які були тотожні. Однак під час першої світової війни розпочалася ворожнеча між комуністами марксистсько-ленінської течії - прихильниками революційних методів досягнення соціалізму і соціал-демократами - послідовниками реформістських засобів поступового переходу до соціалізму, в результаті чого відбувся розрив зі своїми політичними партнерами.

Ще більш глибока еволюція соціал-демократії почалася з 1951 року, коли Франкфуртський Конгрес Соцінтерну визнав право на приватну власність як необхідну передумову свободи людини. Згодом у 80-і роки соціал-демократичні партії різко повернули у бік класичного лібералізму, до політики більш вільної конкурентної економіки.

Нові теоретичні положення були включені у програму соціал-демократів на Берлінському з'їзді у 1989 році. В ній, зокрема, зафіксовано відмову від прискореного промислового росту, проведення будь-якої господарської діяльності із врахуванням впливу на стан екології, багато уваги приділено рівному з чоловіками становищу в

суспільстві жінок, новими орієнтаціями щодо зовнішньополітичної діяльності.

Координатором діяльності соціал-демократів у світі виступає Соціалістичний Інтернаціонал - об'єднання політичних організацій і партій, мета діяльності яких - демократичний соціалізм, новий світовий економічний порядок на основі рівноправності і партнерства між усіма країнами світу. Нині за партії Соцінтерну в країнах Західної Європи голосують до 40 відсотків виборців. В останні роки їх лави розширились за рахунок трансформації в соціалістичні колишніх комуністичних партій.

Помітною політичною доктриною сучасності виступає **консерватизм** (лат. *consezvaze* - зберігати, охороняти). Вона зорієнтована на збереження і підтримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад. Його політико-ідеологічний світогляд визначається як комплекс життєздатних принципів, головними серед яких є свобода і відповідальність, релігійність, природна нерівність людей та їх скептицизм.

Вперше термін «консерватизм» був ужитий французьким громадсько-політичним діячем Ф. Шатобріаном у 1815 р., як такий, що означав протипагу висунутим європейським Просвітництвом і Великою французькою революцією політичним, економічним та соціальним новаціям.

Родоначальником консерватизму був англійський політичний діяч, філософ і публіцист Едмунд Берк (1729-1797). Його книга «Роздуми про революцію у Франції» (1790) стала своєрідною Біблією консерватизму. головною ідеєю є традиціоналізм її схиляння перед святістю традицій. Втіленням традицій Е. Берк вважав англійську конституцію, в якій склалась ціла система елементів, що взаємно урівноважують одні одних.

Від віддавав перевагу превентивним реформам, які покликані упереджувати революції.

Прибічниками й послідовниками Е. Берка були Жозе де Местр (1753-1821), Джон Адамс (1735-1826), Александер Гамільтон (1757-1804), Луї де Боналд (1754-1840) та інші. Вони, зокрема, стверджували, що збереження минулого здатне зняти всі напруження сьогодення і має розглядатись як моральний обов'язок щодо майбутніх поколінь.

До першочергових цінностей ідеології консерватизму відносять також антиетатизм (тобто відсутність активної участі держави) в економіці при сильному державному контролі над політичною сферою.

Консерватизм відображає ідеї, ідеали, орієнтації, ціннісні норми тих класів, фракцій і соціальних груп, становищу яких загрожують об'єктивні тенденції суспільно-історичного й соціально-економічного розвитку. Часто він виступав захисною реакцією середніх і дрібних підприємців, фермерів, ремісників, які відчують страх перед майбутнім.

В другій половині ХХ ст. традиційний консерватизм вступив у помітну суперечність із тенденціями суспільного розвитку, що зумовило його трансформацію в нову політичну ідеологію - неоконсерватизм, яку всіляко підтримали «стовпи» сучасної політології С. Ліпсет (США), Ф.Гайек (Австрія), Хосе Ортега-і-Гассет (Іспанія).

Неоконсерватизм - політична ідеологія, що пристосовує традиційні цінності консерватизму до реалій постіндустріального суспільства і визначає урядову політику та політичний курс провідних країн світу, які сповідують принцип знаходження «золотої середини» між деструктивністю ринкової стихії і неефективною тотальною державною регламентацією, збереження законності й правопорядку.

Зліт неоконсерватизму пов'язаний з приходом до влади таких відомих політичних лідерів як Рональд Рейган і Джордж Буш - старший у США, Гельмут Коль в Німеччині, Маргарет Тетчер у Великобританії, Жак

Ширак у Франції, Ясухіро Накасоне у Японії, Дж. Андреотті в Італії та інших.

Неоконсерватори прагнуть відродити такі загальнолюдські цінності, як наполеглива праця, висока моральність, релігія; повернення до ринкової саморегуляції; до індивідуалістичного принципу « кожен сам за себе; до соціального захисту державою лише тих, хто не має змоги працювати; - до *пуританської суворості звичаїв*; - концепції «обмеженої демократії». Вони прагнуть відгородити правлячу еліту від взаємодії з широкими народними масами, вбачаючи в цьому гарантію стабільності західних соціально-політичних систем.

Всім різновидам сучасного консерватизму притаманне засудження того політичного курсу, синонімом якого виступає поняття держава загального добробуту. Така держава, на їх думку, завдає шкоди суспільству, оскільки спонукає одних індивідів паразитувати за рахунок інших.

Виразником пом'якшення суспільного примусу індивідів є ліберальна політична ідеологія, яка оголошує всі існуючі форми спадкової влади і станових привілеїв такими, що зазнали поразки і на передній край політичного життя висуває свободу та природні здібності кожної людини.

Лібералізм (лат. *liberalis* - вільний) - політична ідеологія, що об'єднує прихильників парламентського ладу, вільного підприємництва та демократичних свобод і обмежує сфери діяльності держави. До її головних цінностей відносять свободу слова, релігії, приватної власності, право на політичну опозицію, лімітовану участь держави в управлінні суспільством, захищеність від державного втручання в особисте життя людини та інше.

Біля витоків лібералізму стояв Дж. Локк, який обґрунтував ідею суспільного договору та природного права, коли держава є результатом

угоди між людьми. За цією угодою люди передають державі частки своїх прав. Однак є такі права, що не можуть бути відчужені, до яких належать насамперед право на життя, свободу і власність.

Ранній лібералізм епохи буржуазних революцій XVII - XVIII ст.. відігравав прогресивну роль, тому що в ній були сформульовані основні принципи нового суспільного устрою, який прийшов на зміну феодалізму. Його прибічники вимагали обмеження прав монарха, встановлення конституційного ладу, запровадження демократичних свобод, скасування привілеїв дворянства і духовенства.

Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, І. Кант, А. Сміт, Г.Гегель, Є.Бентам, Б. Констан, С. Мілль, Т.Джефферсон, М.Медісон, які є ідеологами класичного лібералізму, вважали, що лібералізм - це заснований на особистій ініціативі і свободі вибору способів дій, готовність до сприйняття нових ідей і разом з тим заперечення диктату ідеологій, політики і влади.

Згідно з ліберальним ідеалом мета створення держави - збереження і захист природних прав людини, відносини між окремою людиною і державою повинні мати договірний характер, а верховенство закону є інструментом соціального контролю. У кожному суспільстві громадянським свободам надається пріоритет над політичними, юридичними та моральними нормами.

В останній третині XIX ст. почав складатися новий тип лібералізму-неолібералізм, або «соціальний» лібералізм. (Дж. Гобсон, Т. Грін, Ф. Науман, Дж. Д'юї, Дж. Джеліотті, Р. Дарендорф, М. Фрідман).

Неолібералізм – сучасна політична течія, різновид традиційної ліберальної ідеології та політики, що сформувався як відображення трансформації буржуазного суспільства від вільного підприємництва до державно-монополістичного регулювання економіки, інституалізації нових форм державного втручання в суспільне життя; «етатистський»

різновид лібералізму зі збереженням принципу демократії, вільної конкуренції, приватного підприємництва.

Неолібералізм передбачає посилення економічної та соціальної ролі держави, виходить із необхідності налагодження ділового партнерства між урядом, бізнесом і працею на всіх рівнях господарського механізму.

Найбільш помітне практичне втілення неолібералізм дістав у політиці «нового курсу» президента США Ф.Рузвельта, особливо в роки другої світової війни та у повоєнні роки, що було зумовлено науково-технічного революцією, яка потребувала значних державних капіталовкладень в основні фонди невиробничої сфери, у розвиток освіти і науки, у підвищення класифікації робочої сили, в охорону здоров'я .

В основу політичної програми неолібералів лягли ідеї: консенсусу між тими, хто управляє, й тими, ким управляють, необхідності участі мас у політичному процесі, демократизації прийняття управлінських рішень.

Неолібералізм є неоднорідною структурою. Так, «праве» крило виступає за «мінімальну» державу, будучи в цьому солідарним з консерваторами; «ліве» крило - заперечує класові суперечності, зводить їх до конфлікту між виробництвом і споживанням. Головною проблемою при цьому вважають не суперечність між багатими та бідними, а між тими, хто хоче рухатися вперед.

Серед теоретиків лівого крила - Джеймс Гелбрейт, відомий як автор теорії *конвергенції*, згідно з якою інтернаціоналізація економічної, політичної та культурної діяльності веде до політичного і соціального зближення різних політичних систем. Представником цього напрямку є також Даніел Белл, автор основних засад концепції «постіндустріального» суспільства, яка є продовженням концепції «індустріального суспільства» та «стадій економічного росту» .

Різновидом ліберальної теорії постіндустріального суспільства є концепція інформаційного суспільства З.Бжезінського і О. Тофлера, в якій інформація, її виробництво, поширення і використання розглядаються як головна сфера діяльності людства.

Починаючи з 80-х років XX ст., теорію неолібералізму за її часткову придатність різко критикують окремі американські і західноєвропейські політологи, які є представниками «неоконсервативної хвилі» (Т.Дей, Х. Цайглер, У.Домхофф). На їх думку, злагода і партнерство, до яких закликають сучасні неоліберали, уже ніколи не подолають соціальних та етнічних конфліктів. Оскільки суспільного багатства на всіх не вистачає, то лєвова частка його має дістатися групі (класовій, національній), котра за своїми чеснотами найбільше заслуговує на добробут.

Таким чином, у сучасному світі існують два напрями лібералізму: соціальний і консервативний. Головна відмінність між ними полягає в тому, що перший визнає необхідність державного регулювання соціально економічних процесів, а другий, навпаки, прагне до всілякого обмеження втручання держави в суспільне життя.

Ідеологія більшості сучасних ліберальних партій поєднує елементи обох напрямів лібералізму, але в різних пропорціях, що залежить від особливостей конкретних країн, уміння партій своєчасно відгукуватися на назрілі суспільні потреби.

Слід окремо сказати про політичну доктрину фашизму, яка історично виникла на ідеях расової та національної винятковості, антисемітизму.

Фашизм (лат. fascio- жмут, в'язка) - ідейно-політична течія, що сформувалася на основі синтезу сутності нації як вічної та найвищої реальності і догматизованого принципу соціальної справедливості.

Першу фашистську організацію під назвою „Фашіо ді комбаттіменто» („Союз боротьби») створив у 1919 р. лідер італійських фашистів Беніто

Муссоліні (1883-1945). Від назви цієї організації і пішла назва „фашист» , яка швидко поширилась в усьому світі. Серед світоглядно-філософських авторитетів фашизму імена Артура Шопенгауера (1788-1860), Фрідріха Ніцше (1844-1900), Карла-Густава Юнга (1875-1961), а також теоретиків соціального дарвінізму Франца Опенгеймера, Людвіга Гумпловича.

Ідеологія фашизму — це войовничий антидемократизм і антикомунізм, расизм і шовінізм. Особливе місце в ідеології фашизму посідає концепція історичної нації як вищої і вічної реальності, заснованої на спільності крові. У сфері зовнішньої політики ця теорія расової зверхності слугувала обґрунтуванням політики імперіалістичних загарбань і поневолення «неісторичних» народів.

Найповніше фашизм реалізовувався в Італії за часів правління Б. Муссоліні (1883-1945) та Німеччині за режиму А. Гітлера (1889-1945), а також в Іспанії, Угорщині, Хорватії, Румунії, Словаччині та інших країнах.

Після закінчення другої світової війни фашистські режими впали, а їх ідеологія була заборонена. Однак фашизм повністю не зник, а пристосовувавшись до нових історичних умов, трансформувався в нову політичну течію - неофашизм.

Неофашизм - різноманітні варіанти модифікації відтворення елементів ідеології і політичної практики фашизму, соціальну базу яких в основному становлять маргінальні верстви населення. Ідеологи неофашизму звертаються до витоків фашистської доктрини, намагаються виступати під гаслом відродження «справжнього», «первісного», «чистого» фашизму. Вони прагнуть переглянути кордони, обмежити імміграцію, реабілітувати гітлерівських злочинців. З куряви століть неофашисти витягують приклади жорстокості Атілли, Чингісхана, Тимура, звірства прадавніх володарів.

Сьогодні фашистські організації функціонують в усіх країнах Європи, Америки, більшості країн Азії, в Австралії, Азії, а також країнах пострадянського простору. За всю свою історію людство виробило певні важелі для боротьби з насиллям, має в цьому певний досвід, проте неофашизм як реакційна політична ідеологія останнім часом значно активізував свою діяльність.

Завершуючи, висловимо сподівання, що розвиток людства шляхом утвердження свободи, демократії та гуманізму призведе до відмови від конфронтаційних політичних ідеологій.

Сучасні політичні ідеології

Ідеологія	Базові цінності	Політичні пріоритети	Політичні пріоритети
Комунізм	— рівність — народо-владдя	- суспільна власність — інтернаціоналізм — тотальне державне регулювання економіки - «експорт ідеології» за межі країни	- КПРС (1917-1991), компартії Куби, Китаю, В'єтнаму, Італійська компартія (1946-1992), Компартія Російської Федерації (з 1990 р.), Компартія України (з 1991) та ін.
Соціал-демократія	- свобода - справедливність - солідарність	— рівність усіх форм власності — захист прав та інтересів меншин — значна роль державного	- Соціал-демократичні партії Німеччини, Італії, Швеції, Данії, України - Соціалістичні партії Франції, Іспанії,

		регулювання економіки: підвищення податків з високих доходів, розширення соціальних програм, націоналізація	України - Демократична партія праці Литви та ін.
Лібералізм	- свобода	- приватна власність - захист прав та інтересів меншин - мінімізація державного регулювання економіки: зменшення податків, скорочення соціальних програм, приватизація	- «Фідес» Угорщини, «Унія Вольності» Польщі, Ліберальна партія Великобританії, Демократична партія США, Ліберально-демократична партія України
Консерватизм	— сім'я — релігія — мораль	- приватна власність - мінімізація втручання держави в економіку - підвищена увага до армії, готовність відстоювати національні інтереси силовими методами	- Християнсько-демократична партія ЦСЗ, Об'єднання на підтримку республіки Франції, Консервативна партія Великобританії, Ліберально-демократична партія Японії, Республіканська

			партія США, Християнсько-демо- кратична партія України
Націоналізм	— нація — релігія — мораль	- приватна власність, сприяння розвиткові інших форм власності - захист прав та інтересів меншин - помірковані, толерантні відносини з іншими країнами	— Національно- демократичні партії та угруповання (Франція, Польща, Україна та ін.)
Фашизм (крайній націоналізм)	- раса	— приватна власність — расизм — вимоги виселення емігрантів — силова експансія у зовнішній політиці — пріоритет військово- промислового комплексу	- Національний фронт Франції, Італійський соціальний рух та ін.

Тема 18. ПРИКЛАДНА ПОЛІТОЛОГІЯ

В політичному житті людства виокремлюють два основні шляхи приходу до влади: насильницький – через диктатуру і тиранію і демократичний – через вибори. Іноді ці шляхи поєднуються або взаємодоповнюються. Відповідно, суб'єкт політичного процесу для досягнення успіху на виборах повинен володіти не лише особистими якостями, а й використовувати механізми впливу на громадян — потенційних виборців і конкурентів. Ці механізми отримали загальну назву — політичні технології.

Суттєвим і обов'язковим атрибутом, власне – механізмом, інструментом використання політичної технології є *політична дія*. При цьому виокремлюють психологічну установку (схильність до сприйняття тієї чи іншої ситуації, а вже потім – відповідної дії) і психологічну готовність до дії, досягнення очікуваного, прогнозованого результату. Під політичною дією розуміють процес, під час якого елементи структури, послідовно розвиваючись, передають нагромаджену інформацію та вироблені команди один одному з метою досягнення переваг у боротьбі за владу, її утримання, розширення та зміцнення.

Технологія *прийняття політичних рішень*— сукупність методів і послідовних дій різноманітних суб'єктів щодо свідомої постановки та досягнення цілей у сфері політичної влади. Розрізняють три основних етапи: підготовчий, етап постановки цілей та етап їх реалізації, який набирає форми політичного рішення. Технології *прийняття політичних рішень* є видом політичних технологій, складовою технології політики та системи політичного управління. Відтак ці технології можна розглядати як мистецтво політичної діяльності в умовах прийняття політичних рішень.

Процес прийняття політичного рішення має кілька етапів:

- а) підготовчий (відбір і аналіз інформації);
- б) розробки проекту рішення (проекту програми);

- в) затвердження і прийняття до виконання рішення;
- г) реалізації прийнятого рішення;
- д) автономне існування результатів реалізованого рішення, поширення його наслідків.

Дотримання вимог усіх етапів може забезпечити прийнятому рішенню адекватність щодо ситуації. Це ще залежить і від компетентності тих, хто готує його, і ступеня врахування громадської думки, знання суспільно-політичної ситуації. Технології прийняття політичних рішень великою мірою зумовлені характером політичного режиму. За авторитаризму, тоталітаризму рішення приймають здебільшого в закритому, таємному режимі вузьким колом людей, не беручи до уваги точки зору опозиції. За демократичних режимів дбають про чіткість процедури прийняття політичних рішень, використовуючи компроміс, консенсус. Це сприяє уникненню соціальних, політичних конфліктів, забезпечує стабільний розвиток суспільства.

Головною метою політичної діяльності, політичної участі є здобуття, утримання і використання влади. В демократичних країнах політики змагаються на регулярно здійснюваних всенародні вибори. Залежно від того, яка виборча система (мажоритарна, пропорційна, змішана, куріальна) використовується в державі, суб'єкти політики обирають певні виборчі технології. Спробуємо дати визначення цьому поняттю, оскільки останнім часом воно широко використовується в лексиконі політиків, політтехнологів і журналістів, однак не існує єдиного погляду на його сутність та зміст.

Виборчі технології – система (сукупність) заздалегідь продуманих, намічених, тих, які використовуються (а також які вводяться інтуїтивно, спонтанно) заходів, кроків, планів, засобів, процедур, технічних, інформаційних засобів для успішного висунення кандидатів та їх обрання.

Виборча технологія – це сукупність засобів, методів і прийомів спеціально формалізованого й організованого впливу на електорат, що уможлиблюють вплив на його електоральну поведінку і спонукають віддати голоси за певного кандидата чи партію.

Політична діяльність на виборах здебільшого починається з формування команди кандидата або іншого суб'єкта політичного процесу. Команда кандидата на виборах — це групи політичного аналізу, по роботі із засобами масової інформації, підготовки і поширення матеріалів, організації масових заходів, “швидкого реагування”. Починають передвиборчу кампанію з ґрунтовного аналізу політичної ситуації як у конкретному виборчому окрузі, регіоні, так і в країні. Аналізу підлягають історичні й географічні особливості, соціально-демографічний портрет; соціально-економічна ситуація; політичні сили та політичні орієнтації громадян (виборців); результати попередніх виборів (розстановка політичних сил); наявність впливових політиків, громадських діячів, неформальних лідерів; особливості засобів масової інформації; інформація про головних конкурентів тощо. Відтак виробляють відповідну стратегію виборчої кампанії, беручи до уваги сильні й слабкі сторони суперників, ситуацію у виборчому окрузі, проблеми, які передусім турбують виборців, головні принципи, засоби проведення виборчої кампанії, створення іміджу кандидата тощо. Найчастіше стратегію виборчої кампанії вибудовують так, щоб підтвердити причетність кандидата до політичної сили, партії, блоку, владної структури, авторитетного лідера; створити певний ідеологічний контраст з іншими кандидатами, сформувати його позитивний імідж на тлі конкурентів, зробити ставку на відповідні суспільно-політичні структури, засоби масової інформації.

Політичний маркетинг.

Виборчі технології неможливо розглядати, не визначивши поняття

політичний маркетинг. Існують люди, які мають товар, і люди, які мають гроші, і щоб отримати взаємне задоволення, вони мають зустрітися, а маркетинг сприяє тому, щоб між цими двома фігурами відбувся обмін товару на гроші.

Маркетинг (від англ. market – ринок, збут) – це система заходів по управлінню операціями збуту і торгівлі, регулюванню ринкових процесів та вивчення кон'єктури і закономірностей функціонування ринку.

Класичний маркетинг виріс з об'єктивної потреби бізнесу контактувати з своїми споживачами, а маркетинг політичний обумовлений природною необхідністю спілкування влади і народу, держави і суспільства. А тому їх зустріч була неминучою. В політичному житті товаром вважають політичні партії, програми, думки, позиції; виборці виступають споживачами; політичні партії та лідери — підприємцями, що вивчають попит і задовольняють його, використовуючи для просування товарів і послуг спеціально.

Політичний маркетинг – сукупність форм, методів і технологій дослідження, проектування, регулювання та впровадження в суспільно - політичну практику певних настанов суспільної свідомості з метою завоювання та утримання контролю за ринком влади.

Предметом досліджень політичного маркетингу виступають виборчі кампанії, організація масових політичних та освітніх кампаній; діяльність ЗМІ; організація пропагандистської роботи; організація процесів лобіювання; робота із політичними партіями і громадськими організаціями.

Функції політичного маркетингу:

- формування інформаційного банку, що охоплює дані статистики, різноманітної урядової та неурядової звітності, результати досліджень економіки, політики, психології, демографії тощо;

- вироблення методів аналізу та обробки даних інформаційного банку, виокремлення ключових показників, що найповніше характеризують об'єкти та суб'єкти політики;
- оцінювання і аналіз умов політичного ринку, маркетингового середовища;
- аналіз ринкових можливостей певних партій, суспільних інституцій, ідей, особистостей;
- розробка оціночних і прогностичних моделей політичного попиту, життєвого циклу об'єктів і суб'єктів політики (партій, програм, ідей, лідерів), а також політичної поведінки суб'єктів політики;
- аналіз ефективності політичного маркетингу й коригування обраних форм і методів політичної діяльності тощо.

Виборча інженерія

Невід'ємною складовою політичного маркетингу є виборча інженерія, яка застосовується під час політичної боротьби за голоси виборців.

Виборча інженерія – пристосування виборчих процедур до реалізації інтересів правлячої та політичної еліт щодо завоювання і збереження влади в державі, регіоні, місті тощо.

Основними методами виборчої інженерії являються:

- **зміна виборчих процедур** – знаходиться в юрисдикції Верховної Ради України. При повторному голосуванні на президентських виборах у грудні 2004 року аби унеможливити масові фальсифікації був прийнятий закон „Про особливості застосування Закону України „Про вибори Президента України ” (реєстраційний № 6372);
- **маніпулювання межами виборчих округів** – знаючи прогнози щодо голосування у виборчих регіонах, правляча еліта об'єднує райони де мешкають прихильники „свого” кандидата в округи для гарантованої

його перемоги; можливий поділ районів, що підтримує опонента, на округи, де їхні голоси розчиняються в більшості „своїх” голосів;

- **вибір відповідного часу для проведення виборів** – при перемозі партії чи виборчого блоку на президентських виборах, як найшвидші парламентські вибори збільшують їхні шанси на повторну перемогу;
- **добір лояльного до правлячої еліти складу виборчих комісій** – певна частина успіху на виборчій ділянці залежить і від членів виборчих комісій. Особливо їхній вплив зростає при голосуванні у сільській місцевості або коли ділянка розташована на підприємствах, в лікарняних установах і т. ін;
- **стимулювання і переміщення виборців з одних виборчих округів до інших** – “каруселі”, або голосування людей за відкріпними талонами на кількох ділянках. А згідно з даними ЦВК на президентських виборах 2004 року, у п’яти регіонах було видано меншу кількість бюлетенів, ніж проголосувало людей. Йдеться про Крим, Дніпропетровську, Донецьку, Черкаську та Чернігівську області. Так, у Донецьку та області таких виявилось більше 26 тисяч. Також можливе застосування адміністративного ресурсу на більш закритих ділянках (армія, виправні установи тощо).

Взагалі, **адміністративний ресурс** - це застосування владних повноважень для досягнення певного результату в політиці, що не передбачені законом. Найчастіше використовується виконавчою владою, на підприємствах, установах з метою впливу на волевиявлення громадян, аби ті підтримали існуючу владу.

Залежно від відношення до закону адміністративний ресурс можна назвати м’яким і прямим. Про **м’який адмінресурс** говоримо тоді, коли владні повноваження чи владний вплив застосовуються без чіткої суперечності із законом: це може бути чи опосередкований вплив (скажімо, висловлення керівниками різних рівнів симпатій під час виборів

може мати своїм ефектом відповідну позицію або навіть дії підлеглих), це може бути також виконання владних функцій відповідно до закону, але з чітким розрахунком впливу на осіб чи соціальні групи, щоб досягнути не передбачених владними повноваженнями функцій (наприклад, здійснення соціальних виплат перед виборами з метою здобути прихильність електорату).

Натомість, *жорсткий адмінресурс* - це використання владних повноважень для досягнення цілей, непередбачених законом із порушенням законодавства. Жорсткий адміністративний ресурс виявляється у формі впливу на підлеглих, виборців, інших членів учасників політичного процесу з боку владних осіб за допомогою примусу чи переконання у формі винагороди (підвищення в кар'єрі, надання пільг, грошова винагорода тощо) або покарання (звільнення з роботи, перевірки контрольних органів тощо). Жорсткий адміністративний ресурс в Україні найбільше виявився стосовно управлінського апарату, працівників бюджетної сфери, бізнесових структур, засобів масової інформації, політичних конкурентів, членів виборчих комісій, судів тощо.

Політична реклама .

Політична реклама — комунікація за допомогою засобів масової інформації та інших засобів зв'язку з метою вплинути на установки людей щодо суб'єктів і об'єктів політики.

Політична реклама — це розповсюджувана суб'єктом проведення політичної агітації інформація про кандидата, оплачена за його рахунок з метою оформлення його політичного іміджу, створення позитивної громадської думки про нього та бажаного впливу на подальшу поведінку учасників виборчого процесу.

Суб'єктами політичної реклами виступають: кандидати на виборах, діячі політики, партії, державні структури. Об'єктами є програми, політичні події, документи, бюджет.

В політичній рекламі і антирекламі є обов'язковим використання політичної символіки. Наведемо її різновиди:

- **політико-музична символіка** (гімни, революційні і народні пісні). Яскравий приклад – пісня гурту Гринджоли – „Разом нас багато”, як гімн Помаранчевої революції;
- **люди – політичні символи** (політичні лідери – Ленін, Сталін; легендарні герої – Ілля Муромець, Робін Гуд). В своїй президентській кампанії Кучма проти Симоненка використовував в рекламних роликах кадри концтаборів, розстрілів, голодомору, порожніх полиць в магазинах, пов'язуючи їх з комунізмом і теперішнім лідером компартії України ;
- **умовно-графічні символи** (зірка, троянда, хрест, свастика, леви, ведмеді тощо);
- **наглядно-агітаційна символіка** (гасла, плакати, передвиборчі листівки, спалювання опудал і прапорів, портрети, карикатури тощо);

Етапи політичного рекламування:

1. Дослідження характеристик ідеального іміджу;
2. Дослідження характеристик реального іміджу;
3. „Упаковка” (проектування) іміджу, що планується на „продаж”;
4. Розробка форм, методів, засобів „упакованого” іміджу на політичний ринок;
5. „Продаж” створеного через засоби політичної комунікації, аналіз ефективності рекламної кампанії та коригування запланованих дій.

Види політичної реклами (за носіями) : усна політична реклама; політична радіореклама; політична карикатура; фотографія; політичний плакат; листівка; телевізійна реклама; мультиплікація; сувенірна продукція із символікою.

Комунікативні функції реклами:

- привернення уваги до повідомлення;

- інформаційна функція – створення у адресата образу стосовно об'єкта реклами;
- переконуюча функція – за допомогою логічних схем, малюнків переконує людину, в тому, що цей об'єкт може задовольнити його потреби;
- спонукальна функція – зміна поведінки у відношенні до суб'єкта.

На відміну від реклами комерційної, політична часто містить неприємну критику опонента чи відверте „закидання багном” з метою створення різко негативного образу. Використання антиреклами є невід'ємною складовою політичного маніпулювання.

Політичне маніпулювання.

Політичне маніпулювання — приховане управління політичною свідомістю і поведінкою людей, щоб примусити їх діяти (або не діяти) всупереч власним інтересам. Маніпулювання ґрунтується на неправді й ошуканстві. Причому це — не «брехня в ім'я порятунку», а корисливі дії. Без належної боротьби з маніпулюванням вона може стати головною функцією ЗМІ і звести нанівець офіційно проголошені державою демократичні принципи.

Вимагаючи більшої гнучкості в політиці, маніпулювання як спосіб соціального управління має для його суб'єктів ряд переваг порівняно із силовими й економічними методами панування. Воно здійснюється непомітно для керованих, не спричинює прямих жертв і крові і не потребує великих матеріальних витрат, необхідних для підкупу чи заспокоєння численних політичних супротивників.

Способи маніпулювання.

Ефект первинності. При надходженні суперечливої інформації (перевірити яку неможливо) люди віддають перевагу тій, що надійшла першою. Цей ефект враховується при „зливі компромату”. Винен завжди той, кого облили брудом — йому потрібно відмитися.

Інформаційна блокада . Головне завдання позбавити конкурента можливості публічно відстоювати свою позицію. Влада може блокувати інформацію по якійсь проблемі, а потім видає вигідну для себе точку зору. Оскільки люди до цього часу дуже зацікавлені в тому, що трапилось, то єдина доступна інформація розповсюджується швидко і стає головною версією того, що сталося.

Повторення. Постійне повторення одних і тих же тверджень, щоб до них звикли і стали розуміти не розумом, а на віру. Людині завжди здається переконливим те, що вона запам'ятала.

Констатація факту. Бажане становище речей подається як факт, що відбувся. Розрахунок простий – більшість людей переконані, що „димущ без вогню не буває”. Така пропаганда подається під видом новин чи як результат соціологічних опитувань про рейтинги кандидатів.

Створення загрози. Потрібно примусити людей боятися. Загроза будь-якого явища (тероризм, повернення нацизму, бархатна революція) багаторазово посилюється і доводиться до абсурду. Масовий страх дозволяє легко маніпулювати громадською думкою.

Пробний шар. Аби не втрачати час, майбутні сенсації спочатку оприлюднюються невеликими порціями, аби перевірити реакцію публіки. Ті, що нікого не зацікавили більше не оголошуються. Інші посилено розкручуються за допомогою підконтрольних засобів масової інформації.

Політичний менеджмент

Поняття „політична технологія” перетинається з визначенням сучасного менеджменту. Термін „менеджмент” має подібне лексичне значення з українським словом „управління”.

Взагалі під терміном „менеджмент”, як правило, розуміють:

- *менеджмент* у звичайному значенні цього слова – уміння досягати поставленої мети, використовуючи працю, інтелект і мотиви поведінки інших людей;
- *менеджмент* – це управління, функція, вид діяльності з управління людьми у найрізноманітніших ситуаціях;
- *менеджмент*, як збірне поняття „менеджер”, – це певна категорія людей, соціальний прошарок тих, хто виконує роботу з управління .

Політичний менеджмент – наука і процес ефективного управління використанням матеріальних і людських ресурсів, щоб досягти мети управління суспільством (політичною, економічною або соціальної сферою, окремими спільнотами тощо).

За іншим визначенням **політичний менеджмент** – це наука і мистецтво аналізу політичного розвитку суспільства на основі використання форм, методів і технологій політичного маркетингу.

Однією з важливих проблем, яка вирішується за допомогою політичного менеджменту, є організація і проведення виборчої кампанії.

Здійснення його при управлінні виборчою кампанією вимагає дотримання загальних принципів сучасного менеджменту: єдиноначальності, мотивації підлеглих, лідерства, науковості, відповідальності, правильного добору і розстановки кадрів, економічності (тобто раціонального використання людських і матеріальних ресурсів) та забезпечення зворотного зв’язку.

Політичний менеджмент як один із різновидів менеджменту являє собою таку систему управління, в основі якої покладено політичні процеси, передбачення їх наслідків, вироблення рекомендації для політичного керівництва та забезпечення реалізації їх у політичній практиці.

Політичний менеджмент розглядається як вчення про проблеми управління і як практичні рекомендації щодо керування об’єктом управління (державою, регіоном, організацією, фірмою, концерном).

Управлінськими **функціями** менеджменту виступають:

- **планування** – полягає у формулюванні мети управління і шляхів досягнення її. Створює уявлення про існуючий стан, напрями необхідного і вірогідного розвитку, а також способи реалізації поставлених цілей;
- **організація** – відповідає на запитання щодо організаційної побудови об'єкта управління, його внутрішньої структурної ієрархії, конкретних завдань, повноважень і відповідальності підрозділів або окремих людей;
- **мотивація** – використовується для створення відповідних матеріальних і моральних стимулів для працівників, щоб вони виконали свої обов'язки щодо об'єкта управління і суспільства в цілому;
- **контроль** – полягає в ретельній перевірці виконання намічених планів, їхньої відповідності структур організації, відповідності самої структури цілям організації.

Отже, сутність політичного менеджменту полягає в безпосередньому розгляді, прийманні і втіленні в практику політичних рішень. Займається цим спеціалізована група людей (політична і правляча еліта), яка хоче домогтися необхідної поведінки членів суспільства за допомогою правових норм, засобів заохочення, умовлянь і маніпуляцій.

Лобізм як політична технологія

В сучасному політичному житті для досягнення необхідного рішення або задоволення інтересів на владу чиниться організований і цілеспрямований тиск з боку лобістських груп.

Лобізм — це система і практика реалізації інтересів різних груп, союзів, об'єднань громадян, корпорацій тощо шляхом організованого впливу на законодавчу та адміністративну діяльність державних органів.

Незважаючи на часто нелегітимний статус лобістських груп, механізми їхньої діяльності не можна однозначно оцінювати негативно і зводити до

банального підкупу посадовців. Лобістські групи є природними інститутами плюралістичної демократії і втілюють активні політичні технології, а також механізм обліку та реалізації багатопланових соціальних інтересів у суспільстві. Тобто політичним призначенням лобізму є здійснення функції соціального посередництва між громадянським суспільством та державою, а також сприяння спрямованому «обміну інформацією» в процесі законотворчості. Сучасні внутрішні механізми лобіювання складаються з комплексу можливостей донести та «нав'язати» свій інтерес структурі або політичній персоні, яка приймає рішення: наближеність до політичної фігури або організації, від яких залежить рішення; наявність ресурсів та коштів, що забезпечують реалізацію даного інтересу; можливість вдаватися до політичного (і неполітичного, зокрема нелегітимного) тиску; можливість вдаватися до економічного тиску (погрози щодо припинення сплати податків, виплати відрахувань, вимоги економічної автономії, ліцензій, зняття квот тощо); інформаційні можливості популяризації або компрометації даної структури та її дій в очах громадської думки.

Головною цінністю лобізму є наявність легітимної можливості участі у розробці та прийнятті рішень як найбільш зацікавлених суспільних груп, так і висококомпетентних спеціалістів.

Політичне прогнозування

Людство завжди прагне передбачити результати своєї діяльності і зазирнути в майбутнє, в тому числі і в політичній сфері. На сучасному етапі на зміну астрології і пророцтвам прийшло наукове прогнозування, що спирається на знання реальних взаємозв'язків і закономірностей.

Науковий прогноз - імовірнісне науково обґрунтоване судження про перспективи, можливі стани того чи іншого явища у майбутньому чи про альтернативні терміни його існування”.

Звідси можна зробити висновок, що

політичне прогнозування – це процес науково обґрунтованого припущення про можливі шляхи розвитку політичних подій у майбутньому, вироблення рекомендацій для практичної діяльності в певних умовах.

Метою політичного прогнозування є підвищення ефективності та результативності прийнятих політичних рішень, запобігання небажаному розвитку політичних процесів.

Політичне прогнозування передбачає:

- проектування в політичній сфері, вироблення політичних сценаріїв проектів майбутнього політичного буття, за якими передбачається або планується розвиток подій у певному суспільстві;
- здатність до політичного передбачення окремо взятої особи або групи індивідів за допомогою інтуїції, знання, інтелектуального чи соціального проектування на основі спільного досвіду.

Залежно від сфери прогнозу виділяють:

- **внутрішньополітичне прогнозування** – охоплює всю сферу внутрішньої політики, надає оцінки політичним подіям і політичним інститутам;
- **зовнішньополітичне прогнозування** стосується галузі міжнародних відносин і зовнішньої політики, оцінок політичної обстановки у світі, відносини між державами.

За термінами виділяються:

- **Короткостроковий прогноз** (до 1 року). Стосується перспективної оцінки окремих подій, таких як результат виборів, розвиток тієї або іншої політичної кризи;
- **Середньострокові прогнози** (5—7 років), пов'язані з розвитком рівня держави, системи міжнародних відносин;

- *Довгострокові прогнози* (до 20 років), торкаються найчастіше найзагальніших проблем глобального політичного розвитку.

Тема 19. МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА І СВІТОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС

Соціально-економічна криза і політична нестабільність в Україні, загострення різноманітних внутрішніх проблем призводять до того, що події міжнародного життя у свідомості багатьох наших співвітчизників, відходять на другий план, набувають вторинного значення.

Лише у II-й пол. XX ст. під впливом останньої світової війни та її наслідків і перед обличчям реальної загрози термоядерного конфлікту світова громадськість, правлячі кола деяких держав, що впливають на світову політику, теоретики міжнародних відносин поступово приходять до висновку про неприпустимість і навіть злочинність в сучасних умовах воєнного способу вирішення конфліктів. Але для цього людству потрібно було пройти через період „холодної війни”. В останні десятиліття невпинно складається розуміння того, що у сучасному світі не існують такі обставини, які виправдали б застосування сили, щоб приводило до загибелі людей. Сьогодні набуває визнання і практичного втілення велика гуманістична ідея про природні і невідчужувані права людини, і перш за все право на життя. І хоча в світі продовжує зберігатися протистояння сил, залишаються невирішеними багато регіональних проблем, періодично спалахують вогнища конфліктів, все ж у визначаючі висувається тенденція постановки інтересів людини в голову кута світової політики, підкорення їм діяльності держав. Це вносить суттєві зміни у зміст сучасної міжнародної політики, дозволяє повніше і глибше розуміти її сутність.

То що ж таке міжнародна політика? В чому її предмет і об’єкт вивчення? Міжнародну політику вивчають багато наук: 1) історія міжнародних відносин; 2) історія зовнішньої політики різних держав; 3) дипломатична історія.

Існує багатовікова традиція вважати, що сутність міжнародних зв'язків складають взаємовідносини держав за допомогою **дипломатії**. У світовій науці про політику подібні уявлення отримали узагальнену назву „**традиційний напрямок**”. Багато його представників, серед яких Г.Моргентау, К.Томсо, І.Фокс, А.Фольферс – вважають область міжнародних відносин ареною вічного, неминучого суперництва їх учасників, що відбувається від їхньої природної схильності до насилля і жаги влади (війна + дипломатія).

У II-й пол. XX ст. виник „**модерністський напрямок**”, представники якого (М.Каплан, Р.Роуєкранс, Р.Спайдер, Х.Брук) досліджували міжнародні відносини і політику не лише як галузь міжнародних відносин і взаємодій, оскільки коло суб'єктів міжнародного життя розширюється за рахунок різного роду приватних ініціатив, позаурядових громадських організацій, окремих осіб.

Безсумнівна і очевидна плodотворність „прагматичного підходу” до досліджень міжнародної політики, який виявляє шляхи оптимального досягнення мети, користі. Але не можна відкидати і той факт, що міжнародна політика багато в чому являє собою зіткнення інтересів великих груп людей, закономірний процес їхньої взаємодії і взаємовпливу з метою взаємного здійснення інтересів.

Наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. в науці і практиці відбувається поступове подолання уявлення про міжнародні відносини як просту сукупність зовнішньої політики окремих держав і формується розуміння її як цілісної системи, функціональної єдності елементів, що її складають. таке розуміння покликане поєднувати переваги традиційного і модерністського підходів до визначення *міжнародних відносин*, які є не що інше, як „... здійснення інтересів соціальних груп за межами національних держав” (А.А. Мурадян); „... сукупність інтеграційних зв'язків, які формують людське суспільство” (Г.Х. Шахназаров); „всі

форми обміну діяльністю, які є предметом відносин між державами (правові, наукові, техніко-виробничі і багато інших), аж до індивідуального спілкування... ” (І.І. Кравченко).

В останні десятиліття в структурі цілей і завдань міжнародної політики все чіткіше проявляються такі з них, як участь у міжнародному поділі праці і пов'язаний з ним обмін товарами, сировиною, технологіями, науково-технічними відкриттями і духовними цінностями, а також взаємне культурне збагачення; спільне вирішення загальносвітових проблем, спільний захист прав людини. Особливо актуально звучить сьогодні ідея про те, що виконання і захист прав людини – перша і необхідна умова забезпечення міжнародного миру.

Таким чином, ***„Міжнародні відносини – це сукупність економічних, політичних, ідеологічних правових, дипломатичних та інших зв’язків і взаємовідносин між державами і системами держав, між основними класами, основними соціальними, економічними, політичними силами, організаціями і громадськими рухами, що діють на світовій арені, тобто між народами у самому широкому розумінні цього слова”.***

Розглянемо зміст понять, які вживаються в одному контексті з поняттям „міжнародні відносини”, в першу чергу це поняття „*міжнародна політика*”. Прийнято вважати, що воно вужче за поняття „міжнародні відносини” і включає суто політичні зв’язки між суб’єктами міжнародного спілкування.

„*Міжнародні відносини*” являють собою продовження в умовах міжнаціонального спілкування таких суспільних відносин, які вже склалися на національній основі в рамках даної держави. Разом з тим вони є і сукупністю „міжнародних політик” різних країн певної епохи. Цю сукупність, як комплекс загальної, глобальної взаємодії, ще називають ***світовою політикою***.

„Міжнародна політика” – це політика одних країн у їх взаємовідношенні з іншими. В її структурі розрізняють 1) міждержавні відносини (або зовнішню політику держави) і 2) діяльність недержавних суб’єктів.

Постановка цілей у міжнародній політиці обумовлена також її співвідношенням з політикою внутрішньою. З одного боку, міжнародна політика є продовженням, функцією внутрішньополітичних процесів, вона залежить від соціальної природи і характеру пануючих соціальних сил, похідна від них.

З іншого боку, лінія поведінки правлячих сил на міжнародній арені може сприяти або, навпаки, послаблювати їхні внутріполітичні позиції; авторитет існуючої влади. Більше того, часто ті чи інші акції міжнародного характеру здійснюються виключно з метою вирішити внутріполітичні проблеми. Зміцнення позицій партії консерваторів та М. Тетчер у Великобританії після завершення Фолклендського конфлікту між Аргентиною та Великобританією - яскравий приклад цьому.

Поняття „міжнародні відносини” вживається у політичному лексиконі, коли необхідно підкреслити офіційний характер зв’язків між країнами. Величезна роль тут належить різного роду дипломатичним зв’язкам і інститутам. На відміну від них позаурядові недержавні економічні, наукові, культурні, релігійні та інші зв’язки та ініціативи здійснюються партіями, громадськими і міжнародними рухами, окремими громадянами безпосередньо і самотійно, обминаючи урядові структури. У сучасному світі все більша частина таких зв’язків між країнами і народами здійснюється на приватній основі.

Отже, міжнародна політика – це історично визначена форма інтегративних тенденцій, що відбуваються у розвитку людського співтовариства, форма взаємодії, взаємозв’язку його частини (держав).

Міжнародні відносини – охоплюють всі види суспільних або приватних, політичних або інших відносин, які передбачають перехід державного кордону людьми, товарами або ідеями

ВИДИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН РОЗДІЛЯЮТЬ:

1. На основі сфер суспільного життя (і, відповідно, змісту відносин) – економічні, культурні, ідеологічні і т.п.
2. На основі учасників, що взаємодіють – міждержавні, міжпартійні, між різними міжнародними організаціями, транснаціональними корпораціями.
3. У залежності від ступеня розвитку і інтенсивності – високий, низький, середній рівні.
4. На основі геополітичного критерію – глобальний (або загальнопланетарний), регіональний (європейський, азіатський), субрегіональний (наприклад, країни Карибського басейна), рівні міжнародної взаємодії.
5. З точки зору ступеня напруги: наприклад, стан стабільності і нестабільності; довіри і ворожості; співробітництва і конфлікту; миру і війни.

ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОЇ ПОЛІТИКИ

Зовнішня політика – загальний курс держави в міжнародних справах, який регулює взаємовідносини з іншими державами та інституціями у відповідності з потребами, принципами і цілями її внутрішньої політики.

Дипломатія – офіційна діяльність державних органів, здійснення функції представництва держави, спрямовану на реалізацію її зовнішньої політики.

Міжнародне право – загальнодемократична, загальноцивілізаційна система правових норм, що регулюють відносини між державами, націями,

міжнародними організаціями з проблем функціонування та розвитку людської цивілізації.

Отже такі вихідні явища і процеси, як «зовнішня політика», «дипломатія», «міжнародне право» визначають, встановлюють, регулюють та контролюють принципи міжнародної політики.

П'єр Прудон стверджував, що принципи взагалі складають душу історії. „Усякий предмет має свою ідею, свій принцип, свій закон: усяке явище відповідає будь-якій ідеї; нічого не відбувається в світі, без вираження будь-якої ідеї, – все це складає аксіому новітньої філософії... На принципах засноване все життя народів и все моральне значення їх побуту; в ім'я принципів здійснюються державні перевороти; в ім'я їх вмирають і відроджуються суспільства”.

Принципи міжнародної політики, міжнародного права мають вищу порівняно з іншими нормами міжнародного права, обов'язками з міждержавних договорів юридичну силу; *це основні норми міжнародного права, відображення головного змісту міжнародних відносин.*

Своє реальне існування принципи міжнародної політики набувають у *міждержавних угодах*. Найважливішим міжнародно-правовим актом сучасності, в якому відображені основні принципи і передбачені особливі заходи їх забезпечення, є Статут ООН, підписаний у 1945 р. Основні принципи сучасної міжнародної політики сформульовані у „Декларації про принципи міжнародного права” (1970).

Розвитку окремих принципів та їх втіленню у практику міжнародного спілкування сприяли такі документи Генеральної Асамблеї ООН як „Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам” (1960), „Декларація про недопустимість інтервенції і втручання у внутрішні справи держав” (1981) та ін. Суттєву роль у розвитку змісту основних принципів, наповнені їх новим змістом і процедурами зіграв Заключний акт Ради з безпеки та співробітництва у Європі 1975 р.

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОЇ ПОЛІТИКИ

1. Мирне співіснування

Держави зобов'язані підтримувати міжнародний мир, заснований на справедливості і міжнародних принципах, проявляти терпимість і жити разом як добрі сусіди, розвивати співробітництво незалежно від їхніх політичних, економічних, соціальних та ідеологічних систем та їхнього рівня розвитку.

2. Незастосування сили або загрози силою в міжнародних відносинах

Цей принцип безпосередньо пов'язаний із попереднім принципом. У Статуті ООН сказано: „Всі члени ООН утримуються в їхніх міжнародних відносинах від загрози силою і її застосування як проти територіальної недоторканості і політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином”. Це положення знаменувало крутий поворот у практиці здійснення міжнародних відносин, відмову від багатовікової традиції, коли співвідношення сил у світі було прийнято зводити до співставлення військової потужності держав. Сьогодні співвідношення сил у світі перестало зводитись тільки до балансу військової сили, зростає значення політичних, економічних та ідеологічних чинників міжнародної взаємодії. Окрім потенціалу великих держав посилюється вплив всіх інших на ситуацію в світі, на хід міжнародних справ.

У зв'язку з цим Статутом ООН передбачається можливість правомірного звертання до збройних сил тільки лише у двох випадках: в цілях самооборони, якщо відбувається збройний напад на державу (ст. 51), і за рішенням Ради Безпеки ООН у випадку загрози світу, будь-якого порушення миру або акту агресії (ст. 39 і 42). Агресивна війна проголошена міжнародним злочином, що несе за собою міжнародну

правову відповідальність держав і міжнародну кримінальну відповідальність винних індивідів.

3. Принцип суверенної рівності держав

Приходити до угоди можуть тільки рівні. Якщо у взаємовідносинах і позиціях держав немає рівності, то ці взаємовідносини будуються не на угодах, а на явному або прикритому підкоренні. Саме тому в Декларації про принципи міжнародного права 1970 р. проголошено, що всі держави є рівноправними членами світового співтовариства, незалежно від відмінностей економічного, соціального, політичного або іншого характеру; що для всіх держав існує рівний обов'язок виконувати повністю і добровільно їхні міжнародні зобов'язання і жити в мирі з іншими державами; що всі держави повинні бути рівною мірою зацікавлені у вирішенні загальнолюдських проблем, у створенні всеохоплюючої системи міжнародної безпеки, колективної відповідальності держав перед людством.

4. Рівноправність народів та їх право самостійно визначати свою долю

5. Непорушності державних кордонів

Цей принцип полягає в міжнародно-правовому визнанні існуючих кордонів держав, у відмові від будь-яких посягань на ці кордони. Принцип слугує для виключення територіальної експансії в будь-якій формі. Учасники Хельсинської наради по безпеці і співробітництву в Європі 1975 р. в Декларації принципів Заключного акту зафіксували: „Держави-учасники розглядають як непорушні всі кордони одна одної, так і кордони всіх держав в Європі, і що вони будуть утримуватись зараз і в майбутньому від будь-яких посягань на ці кордони”.

6. Територіальної цілісності держав

Даний принцип закликаний виключити насильницьке захоплення або зміну приналежності іноземних територій, а також заборонити

протиправне використання іноземних територій або нанесення їм суттєвої шкоди.

7. Принцип мирного врегулювання спорів

Із Статуту ООН: „Всі члени ООН вирішують свої міжнародні спори мирними засобами таким чином, щоб не піддавати загрозі міжнародний мир, безпеку і справедливість”.

8. Невтручання у внутрішні справи держав

Статут ООН накладає на всі держави та інші суб'єкти міжнародного права зобов'язання не втручатися прямо або непрямо з будь-яких причин у справи, які по суті входять до внутрішньої компетенції будь-якої іншої держави.

9. Добровільне виконання зобов'язань з міжнародного права та договорів

10. Всезагальна повага прав людини і основних свобод всіх індивідів без різниці раси, статі, мови, релігії і т. ін.

11. Принцип „статус кво”

Необхідність приймати за основу у світових взаємовідносинах положення речей, що склалося та існує.

Отже, **міжнародне право** – це сукупність норм і принципів, що регулюють всю систему міжнародних відносин, а також взаємодію в рамках окремих груп держав або на двосторонній основі.

Норми міжнародного права зв'язують між собою держави, які на основі власних зобов'язань приймають заходи для того, щоб внутрішнє законодавство відповідало тим міжнародним угодам, які вони (держави) підписали і ратифікували.

СУЧАСНЕ ПОЛІТИЧНЕ МИСЛЕННЯ

До цих пір сучасне політичне мислення у міжнародній політиці за традицією часто називають новим політичним мисленням, пов'язуючи цей

термін безпосередньо із іменем М.Горбачова. Але доречно відзначити відносність новизни „нового політичного мислення”. Новим воно є перш за все по відношенню до наших традиційних ідеологічних і концептуальних побудов, заснованих на конфронтації, орієнтованих на боротьбу до перемоги системи цінностей однієї групи людей у світовому масштабі.

Проте положення, що містяться в концепції „Нового політичного мислення”, і, зокрема, уявлення про нове співвідношення загальнолюдських і партійно-класових інтересів, про гуманні принципи взаємовідносин народів і держав між собою, між ними і оточуючим середовищем висловлював вже у 20-30 рр. академік В.І. Вернадський.

Теоретичні посилки нового політичного мислення були сформульовані А.Ейнштейном (1945), Н.Бором (1944), Б.Расселом й Ф. Жоліо-Кюрі (1955), а також у низці основних документів руху неприєднання, Пагуошського руху вчених за мир і роззброєння, знайшли себе у діяльності „Комісії Пальме” та інших миротворчих організацій.

Основні ідеї сучасного політичного мислення

1. Визнання світу як суперечливого, але взаємозв’язаного і цілісного у багатоманітності існуючих в ньому соціальних і політичних систем.

2. Розуміння суспільства як системи організмів, які, щоб існувати, повинні співіснувати.

3. Визнання пріоритету загальнолюдських цінностей по відношенню до цінностей класових, станових, національних і т. ін..

4. Визнання багатоваріативності суспільного прогресу.

5. Прагнення до миру без насильства і воєн.

6. Розуміння того, що у сучасному світі немає жодної політичної, економічної, соціальної, ідеологічної або якої-небудь іншої проблеми, яку можна було б позитивно вирішити шляхом застосування сили або загрози силою.

7. Визнання того, що немає такої проблеми, яку не можна було б вирішити мирними, політичними засобами.

8. Прагнення до діалогу і співробітництва в інтересах розвитку і збереження цивілізації.

9. Рух до нового, більш справедливого світового порядку.

Тема 20. УКРАЇНА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Глобальний характер змін, які безпосередньо вплинули на міжнародний статус України й визначають її місце у світовому співтоваристві, зумовлений основними чинниками: руйнуванням системи балансу сил, що була за часів "холодної війни"; домінуванням США як єдиної світової супердержави після розпаду Радянського Союзу й Варшавського Договору; збереженням та посиленням НАТО як системи колективної безпеки трансконтинентального характеру і водночас слабкими механізмами врегулювання конфліктних ситуацій, якими володіють Європейський Союз та ОБСЄ; тенденцію до оформлення багатополюсного контуру, зокрема, з метою створення противаги політичному та економічному впливові США, з відмінними за політичною, економічною, військово-технічною могутністю центрами тяжіння; намаганнями конструювання загальноєвропейської — трансатлантичної — євразійської системи колективної безпеки.

Перехід до багатополюсного світу в сучасних умовах домінації США і наявності низки потенційних центрів тяжіння різної політичної, економічної, військової ваги, вочевидь, можливий лише через системну інтеграцію континентальних та трансконтинентальних державних угруповань. Інакше кажучи, жодна з країн сучасного світу (за винятком США) не може отримати статус світової держави окремо, не виступаючи складовою певного інтегрованого цивілізаційного утворення. Це стосується як європейських країн, так і Росії, Китаю, держав ісламського світу.

Виходу України на міжнародну політичну арену в XX ст. сприяв процес дезінтеграції Російської імперії та російські революції 1917 р. (лютнева й жовтнева). У перші роки радянської влади виникли сприятливі умови для налагодження економічних і політичних стосунків України з іноземними

державами. Вже тоді молода українська дипломатія продемонструвала здатність реально забезпечити встановлення міжнародних відносин з іноземними державами. У 1920—1922 рр. Австрія, Польща, Італія, Німеччина, Франція, Туреччина, Чехословаччина, Болгарія, Угорщина визнають де-юре і де-факто народний уряд України і встановлюють із нею дипломатичні відносини. Тоді ж було підписано перші рівноправні договори з великими державами Європи. Україна уклала, чи приєдналася до понад 60 міжнародних угод, урядові делегації України взяли участь у різноманітних міжнародних конференціях.

Після об'єднання 1922 р. України з іншими радянськими республіками в СРСР, її діяльність на міжнародній арені суттєво обмежено. Договір про створення СРСР (30 грудня 1922 р.) обмежив права союзних республік, у тому числі України, на здійснення відносин з іноземними державами та забезпечення власних зовнішньополітичних інтересів, які передавалися загальносоюзним зовнішньополітичним органам. Представників України введено до складу колегії Наркомату іноземних справ СРСР з правом участі у здійсненні зовнішньополітичного курсу СРСР, а також — на реалізацію конкретних питань, що стосувалися специфічних інтересів України у тих чи інших іноземних державах. Згодом на території України запроваджено Інститут уповноваженого Міністерства закордонних справ СРСР; натомість представників України виведено зі складу союзних дипломатичних місій в Австрії, Італії, Англії, Канаді, Німеччині, Польщі, Туреччині, Литві. З 30-х років, відколи Радянський Союз фактично став унітарною державою з надзвичайно централізованими владними повноваженнями Москви, союзні республіки позбавлено будь-якого впливу на зовнішньополітичну діяльність СРСР.

Посилення ролі Радянського Союзу на завершальному етапі Другої світової війни призвело до поновлення на початку 1944 р. участі України в міжнародних відносинах. До компетенції Президії Верховної Ради

Української РСР і республіканського уряду віднесено дещо ширші повноваження, зокрема, представництво у міжнародних відносинах. Українська РСР стала однією з держав-засновниць Організації Об'єднаних Націй, членом її важливих спеціалізованих установ: ЮНЕСКО, МАГ АТЕ (Міжнародного агентства з атомної енергії), ЮНІДО (Організації з питань промислового розвитку), МОП (Міжнародної організації праці). Було засновано постійні представництва України при ООН у Нью-Йорку, при відділеннях ООН у Женеві та Парижі. Постійна особиста участь представників і делегацій України в діяльності асамблей, конгресів і конференцій ООН, міжнародних організацій, асоціацій, об'єднань та інших міжнародних форумів мала важливе значення для розширення міжнародних зв'язків. Починаючи з середини 40-х років, Україна постійно брала участь в міжнародно-договірних відносинах, підписавши майже 170 міжнародних угод. Але двосторонні міжнародні договори й угоди Україна фактично не укладала, тому що на двосторонній основі політичні, зовнішньоторговельні, правові й інші відносини з іноземними державами здійснювали винятково відповідні органи Союзу РСР, хоча на території України, як відомо, функціонували певні іноземні консульства. Однак їх акредитовано при Міністерстві закордонних справ СРСР, а не при Міністерстві закордонних справ Української РСР. Також Україна не обмінювалася дипломатичними і консульськими представництвами із жодною країною світу.

Важливий крок на шляху здобуття Україною незалежності зроблено для входження до чинної системи міжнародних відносин. Безпосередню практику зовнішньополітичної діяльності започатковано Комісією у закордонних справах Верховної Ради. Саме вона зобов'язала Міністерство закордонних справ Української РСР у двотижневий термін підготувати і внести на розгляд Комісії пропозиції законодавчого забезпечення зовнішньополітичної діяльності Української РСР. Ця ж комісія

рекомендувала призначити на посаду Міністра закордонних справ Української РСР Анатолія Зленка. Сесія Верховної Ради Української РСР прийняла відповідне рішення.

Ідеї та пропозиції, нагромаджені у процесі обговорення питань, пов'язаних із зовнішньополітичною діяльністю Української РСР, створили підґрунтя для підготовки і прийняття Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.), в якій, як відомо, наголошувалося, що Україна визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права, що відносини з іншими суверенними республіками мають будуватися на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги та невтручання у внутрішні справи. У десятому розділі документа під назвою "Міжнародні відносини" зазначено: Україна як суб'єкт міжнародного права "здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для забезпечення національних інтересів у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, технічній і спортивній сферах. Україна виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, бере участь у загальноєвропейському процесі та в європейських структурах". Іншим важливим зовнішньополітичним актом України цього періоду стала Постанова Верховної Ради "Про чинність міжнародних договорів на території України" (10 грудня 1991 р.), якою проголошено перед усім світом, що "укладені і ратифіковані Україною міжнародні угоди становлять невід'ємну частину національного законодавства".

Важливими віхами на шляху утвердження України як суб'єкта міжнародних відносин стало прийняття Верховною Радою України

документа під назвою "Основні напрями зовнішньої політики України" (2 липня 1993 р.), в якому викладено концепцію зовнішньополітичної діяльності держави, а згодом, 28 червня 1996 р., тексту Конституції України. У ст. 18 Конституції України, зокрема, наголошено: "Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирної та взаємовигідної співпраці з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права". Неподільною і недоторканою оголошено територію України і, водночас, відсутність територіальних претензій до будь-якої іншої держави. Основним законом задекларовано також без'ядерний статус країни, оборонний характер її військової доктрини, формування національних Збройних сил на засадах мінімальної достатності. Ключову роль у цьому процесі відіграли результати всенародного референдуму (1 грудня 1991 р.), на якому практично 90 % громадян підтримали Акт проголошення державної незалежності. На рис. 15.5 подано схему основних віх становлення України як суб'єкта міжнародних відносин.

Рис. 15.5. Становлення України як суб'єкта міжнародних відносин

Три перешкоди необхідно було обійти на шляху входження молодії суверенної держави в міжнародні структури, які, по-перше, визначали традиційну підпорядкованість Москві; по-друге, становили проблемність ядерного арсеналу, який залишився в Україні після розвалу СРСР; по-третє, зумовлювали занепокоєння Заходу щодо напрямів подальшого розвитку нашої держави. Узгодженість духу і букви Декларації про державний суверенітет, Основних напрямів зовнішньої політики України і Конституції України з логікою відносин на міжнародній арені знімали застереження з боку світової громадськості, поступово прояснюючи перед усім світом характер, а також основні вектори спрямованості зовнішньої політики нашої держави. Розглянемо їх детальніше (рис. 15.6).

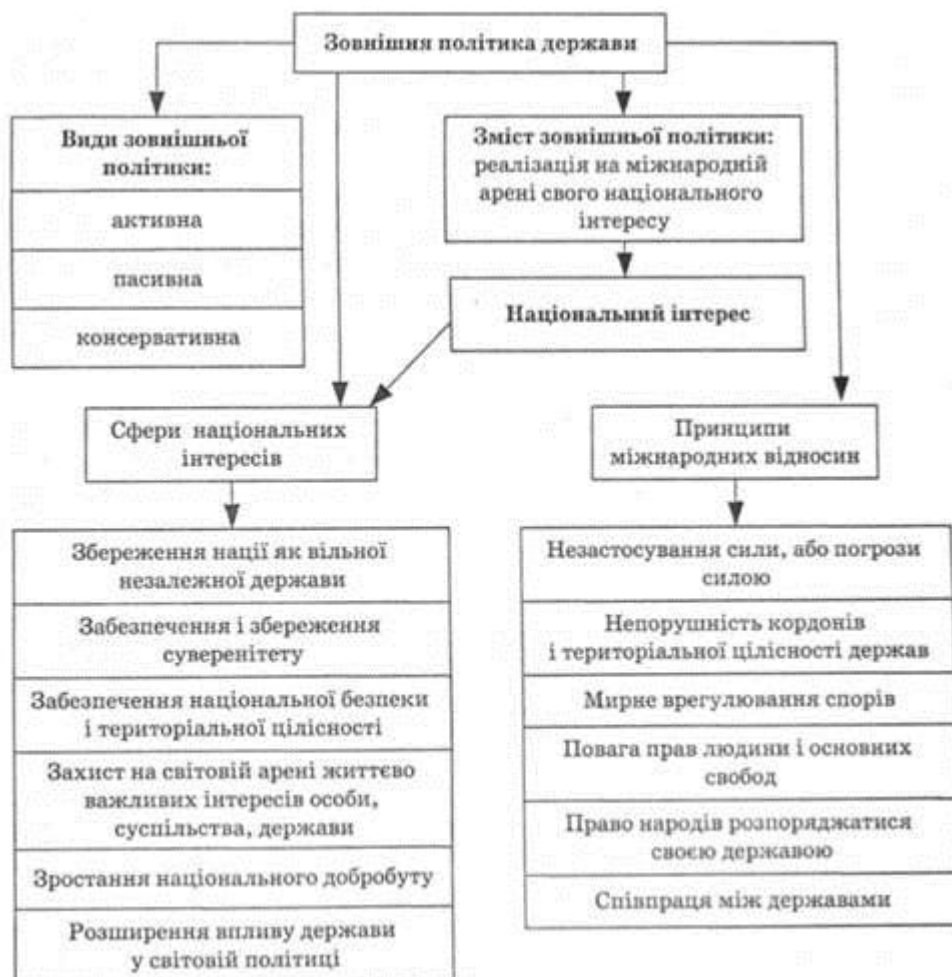

Рис. 15.6. Зовнішня політика держави

Як відомо, за часів СРСР усі контакти із Заходом проходили через Москву. Отже, досвідчена російська дипломатія в односторонньому порядку володіла системою контактів з міжнародним співтовариством. Відповідно, молода українська зовнішньополітична служба була недосконалою і не мала уявлення про роль і функції України як у пострадянському просторі, так і в глобальному масштабі, що в підсумку зумовлювало недостатній рівень знань про шляхи забезпечення державою своїх геополітичних інтересів. У першій половині 1992 р. Україна починає розвивати все нові ази дипломатичного визнання, які тісно єднають новостворену суверенну державу зі світом. Упродовж першого року незалежності нас визнали 130 країн світу, 101 з них установила з Україною дипломатичні відносини. Практично щодня ми отримували повідомлення про дипломатичне визнання України та пропозиції встановити контакти. Перший міністр закордонних справ Анатолій Зленко, зокрема, свідчить: "Ми приймали новопризначених іноземних послів, відряджали власних керівників дипломатичних місій, відкривали посольства, готували візит за візитом, темно-синя папка "Визнання України" за лічені тижні стала товстим пошарпаним томом.

Наступний крок також давався нелегко. Уже з перших місяців незалежності Україна зустрілася з низкою зовнішньополітичних проблем, визначених рутинною щоденною практикою міжнародного життя. Скажімо, визнаючи українську незалежність, чимало румунських політиків за щонайменшої нагоди нагадували, що не вважають лінію українсько-румунського кордону "історично справедливою", посилаючись при цьому на так званий пакт Ріббентропа — Молотова.

Те саме на рівні російської академічної науки. Аналізуючи офіційний документ **"Основи прикордонної політики Російської Федерації"** (Москва, 1996), у якому сформульовано низку загроз для національних

інтересів і безпеки Росії у прикордонному просторі, російський політолог Н. С. МIRONENKO, зокрема, називає дві:

- 1) територіальні претензії щодо Росії;
- 2) невизначеність міжнародно-правового оформлення кордону, які, на його думку, на рубежах Брянської, Курської, Белгородської, Воронежської, Ростовської, Краснодарської областей конституювані з боку України досить чітко.

Прагнучи зробити свій внесок у процес ядерного роззброєння, йдучи послідовно до без'ядерного статусу, Україна першою на земній кулі заявила про відмову від ядерної зброї: спочатку підписала угоду СНД з питань ядерних озброєнь (грудень, 1991 р.), а згодом — Лісабонський протокол (травень, 1992 р.). Показово, що весь арсенал мобільних ядерних ракет було передано Росії раніше за передбачений термін і задовго до підписання Лісабонського протоколу. Згідно з московською Заявою президентів США, Росії й України від 14 січня 1994 р., наша держава взяла на себе зобов'язання протягом семи років ліквідувати всю розташовану на її території ядерну зброю, отримавши відповідне матеріальне відшкодування і гарантії своєї безпеки спочатку від США і Росії, а потім і від КНР. Добровільна відмова третьої за своїм ядерним арсеналом держави від зброї масового знищення не має прецедентів і наочно демонструє перед усім світом глибоко миролюбну сутність української держави. Приєднання після цього України до Угоди про нерозповсюдження ядерної зброї закріпило позитивний імідж нашої держави. Україна виступила за безстрокове продовження дії цього договору. Відповідне рішення було одностайно прийняте на міжнародній конференції у Нью-Йорку в травні 1995 р.

Проголошення принципів без'ядерності та позаблоковості було не найгіршим із усіх можливих рішень. Інша річ, що після ядерних випробувань у Індії та Пакистані (травень 1998 р.) в Україні зрозуміли, що володіння ядерною зброєю є важливим військово-політичним чинником захисту національної безпеки та суверенітету. Звичайно, якщо для цього існують відповідні матеріальні та інтелектуальні ресурси, а також політична воля (рис. 15.7). Проблема ядерного роззброєння стала для України своєрідним ключем, яким можна було відчинити двері до західного світу. Уже на початку незалежності, відмовившись від успадкованого ядерного потенціалу, наша республіка вважала, що за такий крок можна було очікувати від міжнародного співтовариства твердих гарантій своєї безпеки і територіальної цілісності.

Рис. 15.7. Шлях України до без'ядерного статусу

Крім того, у масовій свідомості українців панувала відраза лише при згадці про можливість збереження ядерної зброї. З плином часу суб'єктивно визначене ставлення до цієї проблеми стратегічного значення доповнило усвідомлення неможливості власними зусиллями України утримувати в бойовій готовності величезний ядерний потенціал. Адже для цього необхідно проводити широкомасштабні профілактичні роботи, пов'язані з використанням промислових потужностей, технологій, фахівців, якими Україна достатньою мірою не володіла. А додавши постійну потребу в модернізації, проведення чергових випробувань, а також своєчасної утилізації продуктів ядерного виробництва і озброєнь,

перед Україною виникали завдання, які власними зусиллями вона успішно вирішити не могла.

Сміливі рішення й дії українського керівництва засвідчували, що виникнення у центрі Європи нової незалежної держави не створить нових загроз для міжнародної безпеки. У випадку України без'ядерний статус та позаблоковість сприяли вирішенню завдання міжнародного визнання її незалежності.

Відправним моментом у процесі переходу зовнішньополітичної діяльності республіки на рейки самостійної і рівноправної участі в міжнародних відносинах стало визнання України міжнародним співтовариством. Упродовж 1992 р. Україну визнали 132 держави, з яких 106 відразу встановили дипломатичні зв'язки з Україною. Станом на 1 січня 1997 р. Україну визнали 154 держави. Важливе значення для міжнародного визнання України мав вступ до впливових міждержавних організацій. Станом на 1 січня 1997 р. Україна була членом 47 міжнародних міжурядових організацій.

Як відомо, Україна — рубіжна країна, яка розташована на заході Великого євразійського степу, на межі західноєвропейської, слов'янської й ісламської цивілізацій. Її площа — 603,7 тис. км². За цим показником вона посідає друге місце в Європі, поступаючись лише Росії. В Україні розташований географічний центр Європи. Кількість населення — близько 48 млн осіб, це — шосте місце в Європі (після Росії, Німеччини, Італії, Великої Британії та Франції).

Україна межує на півночі з Білоруссю, на сході — з Росією, на південному заході — з Молдовою, Румунією, Угорщиною, Словаччиною, на заході — з Польщею. На півдні омивається Азовським та Чорним морями. Загальна довжина сухопутних кордонів становить 5662,5 км, а берегової лінії — 1351,6 км. Довжина кордонів із Російською Федерацією становить 2484 км, з Білоруссю — 952, Молдовою — 1194, Польщею —

542, Словаччиною — 98, Угорщиною — 135, Румунією — 608 км. Чорне море з'єднує Україну морськими кордонами з Грузією, Туреччиною та Болгарією.

Сучасне геополітичне становище України характеризують рівновеликі та суперечливі чинники (табл. 15.1). Нині Україна — середня за величиною і рівнем розвитку держава, якій поки що однаково далеко як до найбагатших та найпотужніших, так і до найбідніших країн планети. Рубіжна біполярність виявляється в наявності на території України географічного центру Європи в Карпатах і євразійського геополітичного полюса в Криму. Така об'єктивна геополітична реальність фактично перетворює Україну на важливий геополітичний центр, тобто, за словами американського стратега З. Бжезинського, на державу, значення якої для системи міжнародних відносин полягає не в силі й мотивації її дій, а лише з одного важливого місцеперебування, що має вагомі наслідки, з огляду на потенційну вразливість у цьому регіоні найбільших геостратегічних потуг.

Україна має у своєму розпорядженні майже половину всіх світових ресурсів родючих чорноземних ґрунтів, могутній промисловий і науково-технічний потенціал, розвинену інфраструктуру, й водночас відчуває гостру потребу в структурній перебудові економіки, слабкість експортних можливостей, втрату традиційних ринків, розрив зовнішньоекономічних зв'язків.

Таблиця 15.1. Чинники сучасного геополітичного становища України

Ліві	Центр	Праві
Заперечують Європейський вибір України	Економічна, політична, військова інтеграція України до Європи.	Стратегічна мета: роль України як могутньої консолідуючої сили в

<p>КПУ: добровільне створення рівноправного союзу братніх народів</p> <p>СПУ: зовнішня політика, вигідна для державних інтересів України, недопущення перетворення України в колонію, в придаток до НАТО, розвиток добросусідських економічних і політичних відносин, передусім зі слов'янським світом</p>	<p>Стратегічна мета — інтеграція до Європейського Союзу, збалансована політика щодо Росії та США, ефективна участь у міжнародному поділі праці з максимальним захистом національних інтересів, перетворення України на потужну регіональну державу</p>	<p>межах трьох світів — Європи, Азії, мусульманського Сходу</p> <p>Національний "фронт": захист національного ринку від товарно-грошової агресії з-за кордону, ліквідація залежності від російських енергоносіїв</p>
--	--	--

У новому статусі незалежної держави Україна має визначити стратегію свого політичного та економічного розвитку, пріоритети у світі, з'ясувати, в чому полягають її реальні національні інтереси, та розробити стратегію й тактику їхньої реалізації. У теоретичному плані це зумовлює потребу в наукових розробленнях, спрямованих на пошук відповідного місця держави у світовій глобальній політичній і економічній системі. У практичному — створення механізму реалізації національних інтересів політичного і економічного характеру на регіональному та глобальному рівнях.

Базуючись на послідовному дотриманні загальновизнаних норм і принципів міжнародного права, Статуту ООН, Гельсінського завершального акту ОБСЄ та інших міжнародних документів, Україна реалізує зовнішню політику на засадах відкритої зовнішньої політики й співпраці з усіма зацікавленими партнерами, уникнення залежності від певних держав чи груп держав, розбудови своїх двосторонніх та багатосторонніх відносин з іншими державами і міжнародними організаціями на основі принципів добровільності, взаємоповаги, рівноправності, взаємовигоди, невтручання у внутрішні справи, засудження війни як знаряддя національної політики, незастосування сили та загрози силою за вирішення будь-яких міжнародних суперечок, вирішення їх винятково мирними засобами, відсутності територіальних претензій до сусідніх держав та невизнання територіальних претензій до себе, неухильного дотримання міжнародних стандартів прав людини, забезпечення прав національних меншин на своїй території та вжиття належних заходів щодо збереження самобутності зарубіжних українців згідно з нормами міжнародного права, дотримання принципу неподільності міжнародного миру і міжнародної безпеки, пріоритетності загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права, сумлінного виконання всіх своїх міжнародних зобов'язань, опертя у своїй зовнішній політиці на фундаментальні людські цінності та засудження подвійних стандартів у міжнародних відносинах, відсутності збройних сил інших держав на українській території та нерозміщення іноземних військ на території інших держав без їхньої чітко висловленої згоди, крім випадків застосування міжнародних санкцій відповідно до Статуту ООН, здійснення примусових заходів (санкцій) лише у випадках міжнародних порушень, які завдають шкоди Україні, застосування збройних сил у разі агресії чи інших не дружніх дій (збройних зазіхань на територіальну цілісність та

недоторканість державних кордонів), або при виконанні Україною своїх міжнародних зобов'язань.

У зв'язку з особливостями історичного розвитку та специфікою геополітичного і геоекономічного становища України домінантою двосторонніх відносин із прикордонними державами визначено україно-російські відносини. Від їх налагодження значною мірою залежатиме доля прогресивного розвитку України і Російської Федерації, стабільність у Європі й у всьому світі. Протидіючи будь-яким територіальним домаганням чи спробам втручання у свої внутрішні справи, Україна будує відносини з Росією в дусі щирого добросусідства, взаємоповаги і партнерства. Україна спрямовує свої зусилля на те, щоб стати надійним мостом між Росією і країнами Центрально-Східної Європи. З огляду на необхідність підтримки військово-політичної та соціально-економічної стабільності в Центрально-Східній Європі, а також — життєво важливі національні інтереси України, зокрема у сфері безпеки, до основних пріоритетів належить розвиток тісних партнерських відносин із усіма суміжними державами.

Західним державам належить провідна роль у сучасній міжнародній системі, зокрема, у світовому економічному комплексі та в міждержавних інституційних механізмах управління глобальними і регіональними процесами. Визначальною рисою зовнішньої політики України у ставленні до цих держав є встановлення з ними відносин політичного та військового партнерства, взаємовигідної економічної співпраці, широких культурних, наукових, гуманітарних зв'язків. Побудова відносин із західноєвропейськими державами створює умови для поновлення давніх традицій, які виникли у світовому економічному комплексі та в міждержавних інституційних механізмах управління глобальними та регіональними процесами, і в умовах сучасності є принагідними для прискорення демократизації, проведення ринкових реформ і оздоровлення

національної економіки. Водночас така співпраця стає підґрунтям для розширення участі України в європейських структурах, її майбутнього інтегрування в загальноєвропейський і світовий економічний простір. Стратегічною метою України є також інтеграція до європейських та євроатлантичних структур.

Природно, що Україна зацікавлена у прихильності до неї США як великої наддержави, статус якої визначається військовою могутністю, рівнем економічного розвитку, незаперечним лідерством у розробленні й запровадженні найсучасніших високих технологій в усіх секторах економіки, притягальною силою американського способу життя.

Об'єктивно США також зацікавлені в тому, щоб Україна розвивалась як демократична країна, увійшла до європейських структур як держава-партнер.

Позитивним чинником США вважають збереження незалежності України, адже без України Росія втрачає статус імперії. Щодо економічних взаємовідносин, то український ринок цікавить США настільки, наскільки американський капітал вважає його привабливим. Як відомо, за рівнем інвестицій в економіку України США посідають перше місце. Хоча цей рівень є незначним, порівняно з американськими капіталовкладеннями в Польщу й Угорщину. Причини — несприятливий інвестиційний клімат в Україні.

Розвиток відносин із США не виключає необхідності підтримки й усебічного розвитку рівноправних взаємовигідних відносин з Російською Федерацією. Маючи у відносинах з цією країною інтереси зміцнення внутрішнього становища, не треба забувати про зворотній вплив українсько-російських відносин на процеси у Росії.

Сучасні дослідники ролі й місця України в системі міжнародних відносин (рис. 15.8) доводять, що Україна виконує чотири функції у

системі європейської безпеки й дві — за межами Європи, причому значення останніх зростає.

Першою функцією є відносно безболісна для Заходу можливість "нейтралізувати" Росію з метою усунення небезпеки для країн Центральної Європи.

Друга функція — це початок "усвідомлення Росією факту, що Україна здобула незалежність усерйоз і надовго". Очікується, що це дасть змогу Російській Федерації встановити взаємовигідні стосунки з сусідами, які бажають зближення з Європою. Проте, якщо з'ясується, що Україна нездатна зберегти суверенітет, не лише підтвердиться погляд на незалежність України як на тимчасове явище, а й посиляться авторитарні й силові підходи, що з таким поглядом часто пов'язані.

Із **третьою функцією** пов'язане питання життєздатності незалежної України, що, відповідно, зменшує значення російського чинника у внутрішній політиці Польщі, Угорщини, Чехії та інших партнерів з колишнього Варшавського договору. Через сприйняття Росії як країни географічно віддаленої (при цьому буфером є Україна) на зміни у Центральній Європі реагують як на остаточні.

Четверта функція України в системі європейської політики полягає у такому. Стабільність самої України, що межує з сімома країнами, безумовно, є конструктивним чинником у регіоні, де зберігається небезпека виникнення конфліктів етнічного, географічного й економічного характеру. І особливо напруженими є відносини між кримськотатарською громадою та проросійською більшістю Криму, що ускладнює стосунки між Києвом та Москвою.

Рис. 15.8. Роль і місце України в системі міжнародних відносин

Щодо двох міжнародних проблем поза Європою, то передусім це аспект розробки паливно-енергетичних ресурсів у країнах СНД, особливо в регіоні Каспійського моря. Для Російської Федерації, де, за влучним висловом колишнього Президента Росії Єльцина, "Каспійське море — це друга Перська затока", боротьба за контроль над шляхами транспортування енергоносіїв між Європою й Азією набуває, окрім економічного, ще й геополітичного значення.

Адже Україна здатна надати альтернативний шлях для транспортування газу и нафти до Європи, до того ж підтримуваний Заходом. Зрозуміло, що в цьому разі йдеться про відлучення Росії від каспійських контрактів. При цьому Україні належить одна з ключових ролей, поряд із Туреччиною у НАТО. По суті, йдеться про зміну виміру "Схід-Захід" на новий - "Північ-Південь". Відносини з Україною певним чином утримують Туреччину в рамках Європи. З розвитком цих відносин для Туреччини зменшується

небезпека бути відстороненою на другий план пріоритетністю Росії для НАТО.

Отже, основні критерії геополітичного положення України детерміновані її розташуванням між кількома полюсами тяжіння, для яких притаманний різний ступінь політичної, економічної та військової могутності.

У просторі найближчого оточення (у субрегіональному вимірі) за Україною залишається статус великої регіональної держави зі значним потенціалом, що надає їй шанс для активної політики щодо реалізації власних інтересів. Україна, як спадкоємиця частини інтересів, цілей і проблем колишнього СРСР у Центральній і Південно-Східній Європі, в Чорноморському регіоні, має відігравати тут неабияку роль в організації нової системи порядку. Для неї життєво важливим є розв'язання конфліктних ситуацій на Балканах, у Придністров'ї, у Кавказькому регіоні, формування моделей рівноправного партнерства з Польщею, Туреччиною, Росією як потужними регіональними лідерами у цій частині світу.

Сучасні дослідження наших учених визначають такі основні геополітичні пріоритети України:

— виживання України як суверенної незалежної держави (зростання ролі фундаментальних цінностей та зміцнення інституцій, що забезпечують добробут, безпеку і соціокультурний прогрес);

— повернення України до європейського цивілізаційного простору (всебічна інтеграція до європейських і євроатлантичних політичних і соціальних структур, а також структур безпеки);

— посилення "дієздатності України" в широкому розумінні цього терміну (розбудова економічного і політичного потенціалу за рахунок прискорення внутрішнього розвитку, участі в європейських структурах

безпеки, укладання двосторонніх і багатосторонніх угод, отримання відповідних гарантій безпеки);

- зміцнення стратегічного партнерства зі США та зв'язків із країнами Західної Європи;

- підтримка і розвиток рівноправних, взаємовигідних економічних, політичних і соціокультурних відносин із Росією;

- зміцнення та консолідація особливих відносин із стратегічно важливими сусідами (Польщею, країнами Балтії, Туреччиною, Грузією, Азербайджаном та країнами Вишеградської групи);

- сприяння формуванню "поясу стабільності" та регіональних структур безпеки (від Балтійського і Чорного морів до Закавказзя і Центральної Азії);

- активна участь у створенні й використанні європейських і євразійських транспортних коридорів (налагодження надійної багатоальтернативної системи постачання енергоносіїв і стратегічно важливої сировини);

- протидія неконтрольованому іноземному економічному проникненню і всебічний захист економічного суверенітету (недопущення встановлення будь-яких форм економічної та політичної залежності);

- блокування поточних спроб односторонньої іноземної соціально-культурної та інформаційної експансії й домінування;

- цілеспрямоване формування в масовій свідомості універсальних європейської й євроатлантичних цінностей і соціокультурних орієнтацій.

Отже, прийнята Верховною Радою зовнішньополітична концепція України стала основою її зовнішньополітичного курсу, всієї діяльності її владних структур і передусім української дипломатії на міжнародній арені. За час, що минув після проголошення незалежності, наша держава досягла в міжнародних справах значних успіхів, про що свідчить, зокрема, широке

міжнародне визнання незалежної України. Як велика європейська держава, розташована в центрі європейського континенту, Україна може і повинна відігравати роль важливого чинника миру і стабільності в Європі. Враховуючи нові геополітичні реальності, що виникли у світі та в Європі після закінчення "холодної війни", Україна здійснює зважену міжнародну політику, прагнучи, з одного боку, розвивати відносини з країнами Заходу і міжнародними організаціями в Європі, а з іншого — розвивати рівноправні добросусідські відносини з Росією та з іншими країнами близького зарубіжжя.

Тема 21. ПОНЯТТЯ ЦИВІЛІЗАЦІЇ.

ЦИВІЛІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА СУЧАСНОГО СВІТУ

За багатьма ознаками нашу епоху можна назвати переломною історичною епохою, коли особливо гостро постають питання пошуку джерел та нових суспільних форм соціально-політичного та економічного розвитку, його гармонізації із соціальними відносинами та навколишнім природнім середовищем.

Надалі під впливом ідей О.Шпенглера, А.Тойнбі, К.Ясперса, під цивілізацією, як правило, розуміли різноманітні культурно-історичні одиниці.

Французький історик Л. Февр дає таке визначення: „Цивілізація – це рівнодіюча сил матеріальних і духовних, інтелектуальних і релігійних, що діє у даний відрізок часу у даній країні на свідомість людей”.

Б.С.Єрасов визначає цивілізацію як соціокультурну спільність, що формується на основі універсальних, тобто надлокальних цінностей, що відбиваються у світових релігіях, системах моралі, права, мистецтва. Ці цінності співвідносяться з широким комплексом практичних та духовних знань і опрацьованими символічними системами, які сприяють подоланню локальної закритості первинних колективів”.

Із плином часу розуміння цивілізації збагачувалось новими визначеннями і у кінці XX ст. перетворилось у змістовне комплексне поняття.

Отже, **цивілізація** походить від лат. *civilis* – громадський, громадянин, житель міста. Означає:

- 1) в широкому розумінні – будь-яку форму існування живих істот, наділених розумом;
- 2) синонім культури;
- 3) історичний тип культури, локалізованої в часі і просторі (наприклад,

цивілізації Єгипту, Месопотамії, Індії тощо);

4) етап суспільного розвитку, що приходить на зміну варварству.

Власно кажучи, термін виник в тісному зв'язку з поняттям „культура”. Як система культури, протягом тривалого існування якої культурні цінності матеріалізувалися у всіх сферах суспільного життя (економіці, політиці, свідомості людей, мистецтві, побуті тощо).

Цивілізація являє собою культурну спільність високого рангу і визначається комплексом загальних рис об'єктивного характеру, таких як мова, історія, релігія, звичаї, інститути, а також суб'єктивною самоідентифікацією людей.

Цивілізація може охоплювати декілька національних держав або лише одну (наприклад, Японія). Західна цивілізація має два основних варіанти – європейський і північноамериканський, в ісламській цивілізації є арабський, турецький і малайський „підрозділи”. А.Тойнбі нарахував 21 велику цивілізацію в історії людства, з них дійшли до наших часів шість-вісім.

У концепції цивілізації можна використовувати наступні функціонально значимі та взаємопов'язані критерії:

1. Наявність писемності і засобів зберігання та розповсюдження писемних записів.

2. У якості центральної системи, що формує цивілізацію у соціокультурному відношенні, виступає релігія або сполучення релігійної системи та морально-філософського вчення (наприклад, конфуціанська цивілізація у Китаї). Кожній процвітаючій цивілізації притаманний певний мінімум дійових етнічних цінностей.

3. Цивілізація – це насамперед мистецьке суспільство („Культура, опанована в містах”, за визначенням Ф.Бегбі). Цивілізація відрізняється розвинутою соціальною стратифікацією і структурою, специфічним співвідношенням культурних систем міста і села. Особливою ознакою

цивілізації є наявність міст-мегаполісів, які розривають родинні відносини із батьківським домом або вітчизною.

4. Розвинута та освічена еліта, здібна генерувати ідеї, спрямовані на розвиток цивілізації.

5. Наявність „високого мистецтва” з його опрацьованими та витонченими стилями на противагу народному або примітивному мистецтву. У той же час слід вказати на нерозривний зв’язок і взаємовплив „високого мистецтва” і живлячих його фольклорів націй та народів, що входять до цивілізації. Народна або „низька”, „архаїчна”, „язичницька” культура, вірування, народна мудрість, фольклорні образотворчі засоби тощо – це суттєвий компонент будь-якої цивілізації, оскільки він заповнює великий соціокультурний простір і неминуче впливає на „високе мистецтво”.

6. Наявність торгівлі на великі відстані і розвиненої мережі обміну продуктів і послуг, які б контролювалися купецтвом або державними чиновниками.

7. Розвинена система економічних відносин і як специфічний показник – ефективність сільськогосподарського виробництва – економічного базису цивілізації.

8. Виникнення і розвиток різних систем часу. Ретроспективне та перспективне сприйняття часу. „Осьовий час” та „лінійний час”. Числове фіксування часу, простору та ваги.

9. Наявність політичної структури управління. Племінна організація, що заснована на родинних чи земляцьких зв’язках, замінюється політичною управлінською елітою, яка формується за визначеними законами.

10. Розвинена та цілісна багаторівнева система сімєотичних кодів та значень. Специфічна система символів.

Основою сучасного цивілізаційного знання є п'ять відносно самостійних **цивілізаційних парадигм**, сукупність яких і дає більш-менш цілісне уявлення про генезис, структуру та динаміку сучасних цивілізаційних процесів: загальноісторична; філософсько-антропологічна; соціокультурна; економічна. Нагадаємо, що „*парадигма*” – термін, що означає визнане усіма наукове досягнення, яке упродовж певного часу дає науковому співтовариству модель постановки проблем та їх вирішення.

Історична першооснова цивілізації пов'язана з її наступаючим розвитком від нижчих до вищих форм у процесі еволюційних стрибків та революційних змін у відносинах людини з природою (неолітична революція і перехід від привласнюючого до виробляючого господарства); у взаємовідносинах між самими людьми та їхніми спільностями (зародження приватної власності і класів); формування ієрархічних (вертикальних) та партнерських коопераційних (горизонтальних) зв'язків; у наукових та технологічних винаходах (промислові перевороти, наукові та науково-технологічні революції); у розвитку та поглибленні поділу та кооперації праці тощо.

У загальноісторичному контексті виділяють **локальні** та **світові** цивілізації, а також **синхронні**, що співіснували одночасно в історії, та **діахронні** цивілізації, між якими встановлювалася велика історична відстань.

Філософсько-антропологічна парадигма вважається основою, ядром цивілізаційного підходу. Її суть полягає у проведенні соціального, індивідуального підходу, наслідком чого стає не зростання соціальності взагалі, а соціальності людини, її ментального і життєвого простору, світу людини. В історико-філософському і релігійному аспектах це пов'язано з осьовим часом (за К.Яспером – сприятливий час), з виникненням так званих осьових цивілізацій та з людською пасіонарністю (за Л.Гумільовим). Водночас саме філософсько-антропологічний підхід засвідчує

неперервність, наступність у розвитку цивілізації, відкидає спрощені, бінарні, дихотомічні концепції.

Соціокультурна парадигма вказує на тісний зв'язок цивілізації та культури, які досить часто навіть ототожнюються. Зокрема, цивілізація співвідноситься не просто з культурою, а з її піднесенням чи занепадом. У широкому сенсі культура є формою взаємодії людини з її матеріальним оточенням та способом духовного функціонування і самовираження своїх сутнісних сил. Узагальнюючим показником культурної ідентичності є створена людиною друга природа (*natura naturans*, за С.Булгаковим), на відміну від першоприроди (*natura naturata*). Але ж загальновідомо, що багата культурна спадщина межує з деградацією і забрудненням довкілля, з промисловим і мегаполісним утиском людського розвитку. Тому звичайно було б спрощенням зводити цивілізацію до культури навіть у її багатоманітних проявах. Очевидно, слід вважати іманентними атрибутами сучасної цивілізації такі надбання і цінності людства, як демократія, ринковий економічний устрій, громадянське суспільство, які не приходять самі по собі, а є результатом відповідної соціокультурної еволюції того чи іншого суспільства.

Технологічна парадигма пояснює способи створення другої природи за допомогою суспільних технологій, що включають в себе і матеріальні, і духовні компоненти. Вона охоплює всі наявні засоби матеріального і духовного виробництва, в тому числі мову та інші сучасні знакові, зокрема, комп'ютерні системи, соціальні та техніко-технологічні норми і стандарти, які закріплені в традиціях, звичаях, у державно-юридичних нормах і положеннях, законотворчості, правопорядку, в технічній документації тощо. Домінантою технологічної парадигми є відносини людина-техніка. Вони не лише відображають поступальну еволюцію трудових функцій людини від ручної праці до машинної і до сучасних автоматизованих, самокерованих кібернетичних систем, а й процес соціалізації самої людини

– зміну її кругозору, професійних та інших навичок, досвіду, знань, світогляду, оточуючого соціально-природного середовища, життєвих орієнтирів та установлень, соціальних позицій, що перетворюють людину на соціального індивіда. Саме на цих засадах сформувались поняття доіндустріального, індустріального, постіндустріального суспільств.

Економічна парадигма тісно пов'язана з технологією. Вона розглядає такі глибокі фундаментальні категорії, як власність, зміст і характер виробництва чи ширше – взаємодію людини і природи, суспільні форми праці, насамперед поділ і кооперацію праці як засоби зростання її продуктивності. Економічні чинники є основою періодизації макроцивілізацій (світових цивілізацій).

У цілому сформувались два основних напрями (школи) цивілізаційного підходу до аналізу суспільно-історичного процесу: культурно-матеріалістичний та культурно-історичний. Перший використовувався на початку ХХ ст. у Франції (М.Блох, Л.Февр). Культурно-матеріалістична концепція ґрунтується на чотирьох блокових підсистемах, сукупність яких утворює цілісну цивілізаційно-історичну систему: економічній, соціальній, політичній, культурно-психологічній.

Економічна підсистема наголошує на провідній ролі матеріальних, господарських чинників у розвитку цивілізації. Її головними структурними елементами є виробництво, споживання, обмін товарами і послугами, техніка і технологія, система комунікацій, засоби регулювання економічних процесів.

Соціальна сфера включає в себе все те, що належить до суспільних форм життєдіяльності людей, способу їхнього життя, людського розвитку (сім'я, родина, статеві-вікові відносини, здоров'я, житло, харчування, праця, дозвілля, одяг, соціальний захист).

Політичний ареал охоплює так звані інституціональні відносини між людьми, що виявляються в сукупності звичаїв, норм права, влади, партій,

громадських рухів, об'єднань тощо, які в сучасній інтерпретації об'єднуються поняттям „правова держава” та „громадянське суспільство”.

Нарешті, культурно-психологічний складник поширюється на всі прояви духовного життя, яке існує в різноманітних знаково-комунікативних системах, культурних нормах і цінностях, що забезпечують взаємодію людських спільнот у різних проявах та іпостасях. Найбільш повно ідеї культурно-матеріалістичної школи відображені в працях Ф. Броделя.

Культурно-історична школа провідну роль відводить духовному чиннику. Геніальним предтечею цієї школи був арабський вчений Ібн Халдун (помер у 1406). Надалі ці ідеї розвивала плеяда видатних дослідників: Дж.Віко (1668-1774), М.Данилевський (1822-1885) та ряд сучасників – О.Шпенглер, М.Бердяєв, П.Сорокін, А.Тойнбі, Н.Еліас, С.Айзенштадт та інші.

В узагальненому вигляді прибічники культурно-історичної школи виділяють такі визначальні риси і характерні особливості цивілізацій. По-перше, це є великі цілісні соціокультурні системи, що функціонують на основі власних закономірностей, що не зводяться до властивостей окремих країн, націй та інших соціальних спільнот. По-друге, цивілізація має свою соціальну і духовну структуру з притаманними їм ціннісно-змістовними та інституціональними компонентами і атрибутами. По-третє, кожна цивілізація існує відносно відокремлено, відзначається самобутніми і неповторними рисами. Своєрідність цивілізацій проявляється в особливому укладі духовного життя, побудові духовних структур, своєрідності історичної долі.

По-четверте, кожна цивілізація має свої духовні витоки, первинний моністичний символ, навколо яких формуються духовні системи, що надають впорядкованості, сенсу, естетичної та стильової узгодженості та органічної єдності з іншими комплексами та елементами системи.

По-п'яте, цивілізаціям притаманна своя динаміка, яка охоплює тривалі історичні періоди, упродовж яких вони проходять через різні цикли, фази: генезису – зростання – визрівання – в'янення – занепаду – розпаду.

По-шосте, взаємодія між цивілізаціями в цілому відбувається на основі самовизначення, співіснування та взаємообміну, подекуди набуваючи гострих зіткнень і суперечностей, внаслідок чого можуть виникнути трансплантовані (перенесені) чи амальгамні (змішані) цивілізації.

Таким чином, цивілізація означає високий рівень розвитку суспільства, що значно перевищує рівень первісних примітивних чи традиційних суспільств на основі якісно нових економічних, соціальних та духовних надбань.

ТИПИ І ВИДИ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Треба зауважити, що є різноманітні підходи до класифікації цивілізацій залежно від визначальних критеріїв, що взяти за їх основу. За просторовою ознакою розрізняють два головних типи цивілізації: всесвітню цивілізацію, яка характеризується планетарними масштабами, та локальні цивілізації, що обмежуються територіями окремих регіонів. Виходячи з рівня розвитку цивілізаційних утворень та циклічного характеру поступу (вікового тренду), виділяють сім видів всесвітніх цивілізацій, що послідовно змінювали одна одну упродовж дев'яти останніх тисячоліть. З-поміж таких циклів-цивілізацій виділяються: **неолітична** (VII-IV тис. до н.е.); **східно-рабовласницька** (III - перша половина I тис. до н.е.); **антична** (VI ст. до н.е. – VI ст. н.е.); **ранньофеодальна** (VII-XIII ст.); доіндустріальна (XIV-XVIII ст.); **індустріальна** (60-90-ті роки XVIII ст. – 60-70 роки XX ст.); **постіндустріальна** (80-ті роки XX ст. – кінець XXI ст. – початок XXII ст. (можливо)). Даний підхід наголошує на єдності людської цивілізації при всій її різноманітності та гетерогенності. Навіть і в наш час, за умов

небаченого зростання інформаційних та комунікаційних систем, глобалізації господарсько-політичного життя, залишаються доволі неоднорідними складові елементи світової цивілізації.

Інституціональна єдність світової цивілізації закріплена спочатку в створенні Ліги Націй, а потім Організації Об'єднаних Націй як всесвітнього форуму з розгалуженою мережею організацій і установ економічного, політичного, гуманітарного спрямування.

Значного поширення набула класифікація всесвітніх цивілізацій за домінуючими економічними ознаками, такими як вид виробництва, характер праці, провідний тип власності.

Аграрна цивілізація за своєю часовою тривалістю охоплює найбільший період, початок якого поклала неолітична (аграрна) революція (IV-III тис. до н.е.), що ознаменувала перехід від привласнюючого до виробляючого (відтворюючого) господарства. У цей час аграрна економіка становила ядро цивілізації. Останні півтисячоліття промислова структура стала визначати закономірності та тенденції всесвітньо-історичного процесу. Індустріальна цивілізація продемонструвала небачені темпи економічного зростання та залучення до виробництва величезної маси ресурсів. Так, за період з 1715 по 1971 рр. обсяг світового промислового виробництва зріс у 1730 разів, а більше половини даного приросту здійснювалося з 1948 р. Проте подальше нарощування виробництва такими темпами має природні та економічні обмеження. За експертними оцінками при збереженні нинішніх темпів приросту додаткової темпової енергії межі буде досягнуто у 2075 р., а запасів палива залишилося на 130-150 рр. (рахуючи з 2000 р.). Підраховано, що нині на земній кулі споживається у тисячу разів більше їжі і сировини порівняно з ресурсами незайманої природи планети.

Таким чином, індустріальна модель розвитку - в стадії глибокої всеосяжної кризи, що проявляється, по-перше, в безмежній, безсистемній і

безконтрольній утилізації речовини природи, максимізації економічного зростання, а не його оптимізації, по-друге, у підпорядкуванні живої праці „машинній”, тобто у повній залежності людини від мережі машин, у домінуванні технократичних підходів у соціально-економічному розвитку; по-третє, накладанні, взаємопереплетенні цивілізаційних суперечностей різного рівня, в умовах яких державні, регіональні суперечності не в змозі подолати вплив глобальних проблем без радикальної перебудови глобальної системи політичних і економічних відносин. Внаслідок цього нині дедалі виразніше проявляються обриси **постіндустріальної, ноосферо-космічної цивілізації**. Її головними ознаками є передусім широка інтелектуалізація виробництва, пріоритетний розвиток науки, складної розумової праці. Якісні особливості економіки періоду зародження і становлення постіндустріальної цивілізації полягають, з одного боку, у вирішальній ролі людського розуму в формуванні та відтворенні засадних умов життя суспільства, з другого - в поступовому освоєнні космічного простору та простору Світового океану. Розкріпачення інтелектуального потенціалу суспільства, прийдешня психологічна революція визначатимуть інтенсивні шляхи становлення та зміцнення нової цивілізації.

Однією з визначальних особливостей постіндустріальної цивілізації – поступовий перехід від енергетичних до інформаційних джерел життєдіяльності людини. Інформаційно-технологічний спосіб виробництва супроводжується широкою його інформатизацією, переважанням високих технологій і науково-технічних розробок у системі виробничих чинників. Електронізація виробництва й побуту, їх широка комп'ютеризація, роботизація, з одного боку, вивільняють людину безпосередньо з виробничого процесу, ставлять її поруч з ним. З другого, на цій основі підвищуються вимоги до освітньо-кваліфікаційного рівня зайнятих, зростає інтелектомісткість виробництва, праці й продукту. Йдеться про формування

досить гнучких і динамічних економічних систем, що визначають ефективне використання ресурсів, гармонізацію відносин „людина-природа” та „людина-людина” на всіх рівнях мікро- і макроекономічного розвитку.

Системотвірними чинниками *локальних цивілізацій* є насамперед релігійні (ідеологічні), економічні, культурні та національні. Важливе значення мають також географічне та навколишнє природне середовище, структура державно-політичних інституцій. Часто-густо за основу локальних цивілізацій береться культурна спадщина.

Американський політолог С. Хантінгтон розрізняє такі локальні цивілізації: *західна, конфуціанська, японська, ісламська, індуїстська, православно-християнська, латиноамериканська, і, можливо, африканська.* Найбільш важливі відмінності між ними лежать в сфері релігії (за С.Хантінгтоном). Хантінгтон вважає, що зіткнення цивілізацій стане домінуючим фактором світової політики. Лінії розлому між цивілізаціями – це і є лінії майбутніх фронтів. У XVII-XVIII ст. в західному ареалі планети конфлікти розгорталися головним чином між государями, королями, імператорами, абсолютними і конституційними монархами, які прагнули приєднати нові землі до своїх володінь. Починаючи з Великої Французької революції (1733 р.), основні лінії конфліктів стали пролягати не стільки між правителями, скільки між націями. Дана модель зберігалася і протягом XIX ст., кінець їй поклала Перша світова війна. В результаті Російської жовтневої революції 1917 року конфлікт націй поступився конфлікту ідеологій. Сторонами цього конфлікту спочатку були комунізм, нацизм і ліберальна демократія, а потім – ліберальна демократія і комунізм. Поразка комунізму, на думку, Хантінгтона, стала кінцем конфлікту ідеологій. Істотні відмінності між цивілізаціями, взаємодія між представниками різних цивілізацій супроводжується поглибленням суперечностей, посиленням фундаменталістських рухів. Зіткнення Заходу з незахідними країнами вестимуть до конфлікту цивілізацій як на мікрорівні (етнічні групи,

що проживають упродовж ліній розлому, ведуть боротьбу за землі і владу), так і на макрорівні (країни, що відносяться до різних цивілізацій, суперничають за вплив у військовій і економічній сферах, прагнуть нав'язати іншим народам власні політичні і релігійні цінності).

Із завершенням „холодної війни” і зникненням протистояння між „Сходом” і „Заходом” з'явилися есхатологічні концепції, що віщують кінець історії (Ф.Фукуяма). Ряд дослідників наголошують на способах вестернізації цивілізації (Ю.Пахомов, С.Кримський, Ю.Павленко), що викликає гостре протистояння, особливо з боку ісламської цивілізації. Широке уявлення про роль і значення локальних цивілізацій дають показники, що характеризують питому вагу окремих з них у народонаселенні світу та валовому світовому продукті.

Стан і перспективи сучасних цивілізацій

Види цивілізацій	Питома вага у населенні світу				Частка у світовому	
	199	2010	2025	1995	2010	2025
Західна (США, Європа)	13	11	10	47	46	43
Конфуціанська (Китай)	25	24	23	11	14	17
Ісламська	14	18	21	11	12	15
Індуїстська (Індія)	15	16	17	2	1,5	3
Латиноамериканська	9	10	9	8	8	9
Православно- слов'янська	8	7	6	4	4	5
Японська	2	1,5	1	8	8	8
Африканська	9	11	14	1	1	1

Ще один різновид світових цивілізацій розглядається у комплексі аналізу „типу розвитку”, що формується на основі таких чотирьох головних ознак, як:

- спільність засад ментальності;
- спільність і взаємозалежність історично-політичної долі та

економічного розвитку;

–взаємопереплетення культур;

–наявність сфери спільних інтересів та спільних завдань з точки зору перспектив розвитку.

Вищеназвані ознаки є основою тлумачення *природної, східної та західної* цивілізацій.

До природних спільностей належить та частина людства, яка перебуває в межах природного річного циклу в єдності та гармонії з природою. Це аборигени Австралії, американські індіанці, багато африканських племен, малі народи Сибіру та півночі Європи. Природні цивілізації, що беруть свій початок в епоху привласнюючого господарства, передбачають невіддільність людини від природи, підпорядкування людської поведінки її законам, а отже, відзначаються практичною відсутністю розвитку, статичністю суспільства.

Східні цивілізації виникли у глибоку давнину. Класичні їх варіанти – Стародавній Єгипет, індуїстський, буддійський та конфуціанський Схід, що мали циклічний характер розвитку. Цей цивілізаційний різновид відзначався харизматичним характером суспільної свідомості, зосередженням на духовному, колективізмом, корпоративними (егалітарними) принципами суспільних відносин, патерналістською роллю держави як домінуючого власника, абсолютною перевагою вертикальних зв'язків над горизонтальними.

Західна цивілізація асоціюється з постіндустріальним розвитком, за якого на певних етапах виникає самопідтримуюча економіка, правова держава, демократичний політичний устрій, громадянське суспільство, розвинуті системи життєзабезпечення. Вони беруть свій початок в античних цивілізаціях Стародавньої Греції і Стародавнього Риму, доколумбової Америки (ацтеки, майя) та сягають сучасних індустріальних держав.

В остаточному підсумку головним мотивом кожної цивілізації є пошук джерел модернізації і розвитку, функціонування в режимі, що задається глобальними трансформаційними процесами, світосистемними закономірностями і викликами.

Тема 22. ТРАНСФОРМАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА ТА ПОЛІТИЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНИЙ ПРОГРЕС ТА ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕС

У людській історії виділяють два головних періоди:

- *період до соціального існування людини* (коли люди жили розрізнено у природному стані);
- *період соціального існування людей* (коли вони об'єднались в суспільство).

Суспільство можна визначити як **найбільш велику сукупність людей, стало зв'язаних між собою різноманітними взаємодіями, спільною територією, історією і культурою.**

Крім простого і складного суспільства виділяють цілий ряд інших типів суспільства. Однак, найбільший інтерес викликає поділ суспільств за *соціально-економічними ознаками*. Тут популярні два підходи, або дві системи: **марксистська** (так званий *формаційний підхід*) і **теорія трьох стадій** сучасної західної політичної думки (*цивілізаційний підхід*).

Система суспільно-економічних формацій. Капіталізм і соціалізм.

Ключові критерії *формаційної системи* марксистів – форми власності на засоби виробництва і класова структура суспільства. За ними виділяються п'ять історичних ступенів розвитку суспільства – п'ять суспільно-економічних формацій¹² або типів суспільства. При цьому *рабовласницьке, феодальне і капіталістичне* суспільства розглядаються як класово-антагоністичні¹³, експлуататорські¹⁴ та кризові¹⁵, ворожі людині праці. А *комуністичне* (на першій фазі – соціалістичне) – як найбільш справедливе і гармонійне, в якому немає розділяючої людей приватної

---

¹² Формація (від лат. formation – утворення, вид) – та чи інша стадія у розвитку суспільства з притаманною їй соціально-економічною структурою.

¹³ Антагоністичний (від грец. antagōnisma – суперечка, боротьба) – непримиренно ворожнечий.

¹⁴ Експлуататорський (від франц. exploitation – використання, отримання користі, вигідний).

¹⁵ Кризовий (від грец. krisis – рішення, поворотний пункт, ісход) – нестійкий, повний протиріч, конфліктів, такий, що знаходиться на межі „вибору”, різких змін.

власності, усі рівні, у міру сил з охотою працюють, і в якому трудящі мають реальну свободу, демократію і високий рівень добробуту. Однак, реальний досвід розвитку суспільств XX ст., коли робилась спроба практично реалізувати концепцію марксизму, подібні висновки не підтвердив.

Теорія трьох стадій сформувалась на рубежі 1950-1960-х рр. західними мислителями: американцями *Деніелом Белом* (народ. у 1919 р.) і *Уолтом Ростоу*; французом *Раймоном Ароном* (1905-1983) та ін. Ця концепція віддзеркалює зміну *технологічних епох (цивілізацій)*¹⁶ у всесвітній історії і відштовхується насамперед від характеру і рівня розвитку економіки (яка із сфер є провідною, якими є техніка, технології та організація виробництва, роль науки і знань в житті людей і т.д.). Відповідно до цієї теорії у глобальному¹⁷ розвитку суспільства виділяються **три типи суспільства**:

1) *доіндустріальне*, або *аграрне*¹⁸, *традиційне* (переважно з добуваючою економікою);

2) *індустріальне*¹⁹ (з розвитком в основному обробляючої промисловості);

3) *постіндустріальне* (від лат. post – після), в основі якого інтелектуальні, інформаційно-комп'ютерні технології²⁰, які потребують високого рівня освіти та інтелекту.

Порівняльна характеристика трьох стадій розвитку суспільства

Найбільш тривалою в історії людства була доіндустріальна стадія – декілька тисячоліть. В цей безкінечно тривалий період однакові знаряддя і

---

¹⁶ Цивілізація (від лат. civilis – громадянський) – той чи інший ступінь суспільного розвитку, певний рівень розвитку матеріальної і духовної культури суспільства.

¹⁷ Глобальний (від лат. globus – куля) – той, що охоплює усю земну кулю; всезагальний.

¹⁸ Аграрний (від лат. agrarius – земельний) – земельний, пов'язаний із землею, хліборобський; сільськогосподарський.

¹⁹ Індустріальний (від лат. indastria – діяльність) – промисловий (індустрія – промисловість)

²⁰ Інформаційно-комп'ютерні технології (від лат. informare – складати уявлення про щось + computare – думати, обраховувати) – технології, засновані на широкому використанні інформації (різні знання, сигнали), яка швидко обробляється і передається за допомогою електронно-обчислювальної машини.

способи виробництва існували століттями майже без змін. Пізніше історичний час як би спотикається, особливо у XX ст., коли протягом життя навіть одного покоління людей техніка і технології, політичні системи оновлюються багаторазово. Це свідчить про існування своєрідного *закону „прискорення ритму історії”*²¹, який стверджує, що *на кожну наступну стадію розвитку суспільства йде менше часу, ніж на попередню*. Серед причини цього феномену:

- ріст чисельності світового населення, його освіченості і активності;
- накопичення людством наукових знань і широкий обмін ними;
- бурхливий розвиток міжнародного співробітництва;
- науково-технічний прогрес;
- ріст продуктивності праці і т. ін.

Ще одна тенденція у всесвітній історії прослідковується у вигляді *закону нерівномірності соціально-економічного розвитку суспільства*. І справді, якщо одні суспільства (особливо деякі африканські країни) ще не подолали навіть „індустріальний бар’єр”, то інші (скажімо, США, Німеччина, Японія), очевидно, вже вступили у постіндустріальну стадію. Нерівномірність, за різними причинами, може проявлятися і в територіальному плані всередині одного і того ж суспільства. Наприклад, південь Італії традиційно менш розвинений, ніж північ. Чи схід теперішньої ФРН, з причин своєї сорокалітньої належності до табору соціалістичних країн, також поки що суттєво відстає від заходу цієї країни.

Сучасні високорозвинені постіндустріальні соціуми також часто називають *інформаційним суспільством*, оскільки ледь не головною особливістю їх життя стає вкрай розповсюджене, *все більш різноманітне та інтенсивне використання ефективних інформаційно-комп’ютерні*

---

²¹ Образний вислів радянського історика і філософа Бориса Поршнева (1905-1972). Цит. по: Введение в философию: Учебник для вузов / Под общей ред. И.Т. Фролова. – М., 1989. – Ч.2. – С. 611.

*технологій. При цьому найбільш вражаючі можливості для змін соціально-політичного життя відкриває постійно зростаюче і багатоцільове використання всесвітньої комп'ютерної мережі Інтернет*²².

Що стосується України, то через засилля феодально-кріпацьких порядків і половинчастих реформ, через безкінечні війни та революції, *створення промисловості у нашій країні запізнилося і розтяглося на ціле століття*: приблизно з 30-х рр. XIX ст. по 30-ті рр. XX ст., коли вже в рамках СРСР пройшла так звана соціалістична індустріалізація. Однак, і вона рішала лише технічний бік проблеми, та й це відбувалось неякісно: радянська індустрія постійно страждала нераціональною структурою (багато чавуну, ракет, тракторів, але мало необхідної людям побутової техніки) і недостатньою ефективністю (великі витрати (енергії, природних ресурсів) при низькій продуктивності праці).

На жаль, комплекс реформ, необхідних задля успішного і конкурентоспроможного розвитку українського суспільства в цілому й досі не здійснюється. Як результат, Україна на початку XXI ст. ще не досягла багатьох *показників розвиненого індустріального суспільства*.

Прогрес і регрес у розвитку суспільства

Всі суспільства знаходяться у постійному розвитку, у процесі змін, переходів від одного стану в інше – *трансформацій*.

Трансформація – *це процес набуття суспільством нових рис, що відповідають вимогам часу*. Відбуваються зміни в життєвих стандартах, зразках поведінки і потребах. Концепцію трансформації суспільства можна порівняти з розглядом теперішнього етапу для України як перехідного етапу від тоталітарної системи до ринкової економіки з політично оформленою демократією. Кожен етап у розвитку суспільства не є раз і назавжди заданим станом, а являє собою динамічний комплекс. Тому

---

²² Інтернет (від англ. inter(national) міжнародний + net (work) – мережа).

перехід може не мати ні чіткого початку, ні визначеного кінця. Поняття ж “трансформація” більш чітко характеризує це явище.

Таким чином, **трансформація** – *це дія або процес зміни форми, виду, природи або характеру суспільства чи окремої структури. Вона означає перетворення суспільних компонентів соціуму, всіх сторін та сфер суспільного життя.*

Трансформація не передбачає вектора змін: вони можуть бути як прогресивними, так і регресивними. При цьому виділяють два можливих напрями і три форми трансформації суспільства.

Основними напрямками трансформації суспільства можуть бути **прогрес і регрес**.

Прогрес – (від лат. *progressus* – рух вперед, успіх) означає розвиток із **висхідною** тенденцією, рух від нижчого до вищого, від менш досконалого до більш досконалого. Він веде до **позитивних змін** в суспільстві і проявляється, наприклад, у вдосконаленні засобів виробництва і робочої сили, у розвитку суспільного поділу праці і зростанні її продуктивності, у нових досягненнях науки і культури, покращенні умов життя людей, демократизації політичного життя і та ін.

Регрес – (від лат. *regressus* – зворотній рух), навпаки передбачає розвиток, за **низхідною** тенденцією, рух проти, перехід від вищого до нижчого, що веде до **негативних наслідків**. Він може проявлятися, скажімо, у зниженні ефективності виробництва і рівня добробуту людей, у розповсюдженні у суспільстві асоціальної поведінки, зростанні п’янства, наркоманії, злочинності, депопуляції населення, падінні духовності, моральності людей, корупції управлінського апарату, у загальній деградації суспільства.

Головне в трансформації – саме перетворення форм і змісту суспільного поняття, його інституональної сфери, норм, цінностей, ментальності, та інших соціокультурних сторін соціуму.

Ознакою нагальності змін є виникнення проблемних ситуацій, які не можна вирішувати в колишній системі відносин. Тоді виникає потреба трансформуватися – змінювати форму, переміщатися з однієї форми в іншу, змінюватися. Цей процес зумовлює постановку питання про механізми перетворення, вимагає знань про вихідну форму і про риси та властивості нової форми. Оскільки перетворень зазнають усі сторони суспільства, то в науці пропонується термін “**системна трансформація**”.

Під **системною трансформацією** розуміють поступову зміну, перетворення суспільних структур, у рамках яких можуть співіснувати паралельно, як старі, так і нові елементи. При цьому відбувається поступова трансформація колишніх структур у нові, виникають нові суспільні структури.

Для людства в цілому характерно розвиток по висхідній лінії. Свідощтвами **світового соціального прогресу**, зокрема, можуть бути не лише

- зростання матеріального становища і соціальної захищеності людей, але й
- послаблення конфронтації між соціальними групами і народами,
- устремління до миру і співробітництва, відмова від війни, як засобу вирішувати конфлікти,
- утвердження політичної демократії,
- розвиток і визнання загальнолюдських цінностей і гуманістичної культури.

Напрямки і форми руху суспільства

Важливою ознакою соціального прогресу сучасна наука вважає: - зростаючу тенденцію до вивільнення людини – до свободи: а) від тиску держави; б) від диктату колективу; в) від будь-якої експлуатації; г) від обмеженості життєвого простору (“закриті суспільства”); д) від страху за свою безпеку і майбутнє. Іншими словами, тенденцію до розширення і все

більш результативного захисту повсюди в світі громадянських прав і свобод людей.

За ступенем прав і свобод громадян сучасний світ не є однорідним. Так, за оцінками американської організації на підтримку демократії у світовому співтоваристві “Фрідом Хаус” (англ. Freedom House – Дім Свободи, заснованої у 1941 р.), яка щороку публікує “картину свободи” світу, з 191 країни планети сьогодні

- повністю вільними є 79,
- частково вільними (куди віднесена і Україна) – 59,
- невільними – 53.

Серед останніх особливо виділені 17 найбільш невільних держав (Афганістан, Бірма, Ірак, Китай, Куба, Саудівська Аравія, Північна Корея, Сирія, Таджикистан, Туркменістан, Білорусь та інші). Зрозуміло, що за оцінками західних дослідників “квітне” свобода у країнах Західної Європи і Північної Америки, в той час, як серед 53 країн Африки вільними визнано усього 9, а серед арабських країн – жодної.

Регрес частіше носить локальний²³ характер, тобто стосується або окремих суспільств чи життєвих сфер, або окремих періодів. Наприклад, Норвегія, Японія, Канада та інші розвинені країни впевнено просувались по сходах *прогресу* і процвітання, Радянський Союз та інші соціалістичні країни у 1970-80-х рр. падали у прірву розвалу і кризи. Ці країни *регресували*. Більш того, *прогрес і регрес часто тісно переплітаються*. Так, в Україні 1990-х років існували ознаки прогресу: звільнення від радянського тоталітаризму і диктатури КПРС, почався рух до ринкової економіки та демократії, розширення прав і свобод громадян, насамперед політичних, з’явилась свобода для засобів масової інформації, перехід від “холодної” війни до співробітництва з Заходом. Але спостерігались й

---

²³ Локальний (від лат. locus – місце) – місцевий, обмежений певною місцевістю, такий, що не виходить за певні межі.

очевидні ознаки регресу: падіння виробництва, ріст безробіття, розрив сталих господарських зв'язків між заводами, зниження рівня життя у більшості людей, різке розшарування населення на бідних і багатих, несправедлива приватизація, зростання злочинності, падіння моральності суспільства. Такою буває трансформація суспільства.

Форми трансформації: еволюція, революція і реформи.

Трансформаційний розвиток суспільства може відбуватися як еволюційним, так і революційним шляхом.

*Еволюція передбачає повільні зміни в суспільстві, які поступово та природнім шляхом виникають з існуючих у ньому історичних умов. На відміну від цього **революція** означає **різкі, вибухоподібні, глибокі** зміни всієї суспільної системи, у результаті яких суспільство переходить від одного якісного стану в інший.*

Революції можуть відбуватися в окремих сферах (наприклад, промислова, наукова-технічна, культурна революція, але при цьому вони змінюють й інші сторони життя людей. Революційні перетворення можуть бути довго- чи короткотривалими, можуть торкатися одного чи декількох суспільств, або бути глобальними (скажімо, сучасна НТР, чи одна з її “гілок” – “комп’ютерна революція”). Коли ж революція в корені змінює все суспільне влаштування в цілому, її називають **соціальною революцією**.

Соціальні революції ламають суспільство, в корені переглядаючи усі його сфери. Зазвичай вони відбуваються дуже болісно, супроводжуються насиллям і жертвами людей, масовими лихами населення, беззаконням й безладдям суспільного життя. Тому сучасна політологія бачить в них аномалію.¹ Але є й інші точки зору. Так, позиція марксистів зводиться до думки, що 1) революції є корисними прискорювачами суспільного прогресу, його рушійна сила, “локомотиви історії”, 2) революції явище

---

¹ Аномалія (від грец. *anōmalio* – неправильність, відхилення) – відхилення від норми, від спільної закономірності.

світове, а кожна нова революція є лише окремим зеном у ланцюгу міжнародної революції, 3) насилля – нормальний інструмент революції, поки існують експлуататорські класи, особливо капіталісти, 4) тяготи і загибель людей є неминучими, а у боротьбі треба керуватися принципом “революційної доцільності”, якщо закон заважає розвитку революції, то його можна скасувати або виправити. Така точка зору сьогодні не просто існує, а продовжує мати своїх прихильників.

І революційний, і еволюційний розвиток суспільства супроводжують реформи. **Реформа** (від лат. *reformo* – перетворюю) – це *комплекс різноманітних заходів по перевлаштуванню тих чи інших сторін суспільного життя*. Наприклад, відома Селянська реформа 1861 р. в Російській Імперії скасувала кріпацтво, визначила нові умови господарювання для звільнених від феодалної залежності селян.

Практичне здійснення реформи відбувається через прийняття й забезпечення виконання державною владою відповідних законів, постанов, указів, декретів та інших рішень та мір. Буває, правда, що такі рішення залишаються лише на папері і реформування суспільства не відбувається.

ТЕОРІЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Особливе місце в сучасній концепції трансформації суспільства займає так звана **модернізація**.

Модернізація сьогодні фактично означає *процес переходу від доіндустріальної (традиційне суспільство) до індустріальної (промислове суспільство) стадії розвитку людства*. Теорія модернізації піддавалася різноманітним модифікаціям, виправленням з моменту виникнення у науці з 50-х рр. ХХ ст. Проте основне протиставлення – традиційного і модернізаційного суспільства дає змогу систематизувати факти, будувати моделі, робити висновки. Аналіз концепції модернізації необхідний для розуміння трансформаційних процесів у сучасному суспільстві.

За теорією модернізації традиційне суспільство – це статичне, малодиференційоване і малоспеціалізоване суспільство з низьким рівнем урбанізації і писемності. Таке суспільство ґрунтується на простому відтворенні, ремісничих технологіях, общинно-корпоративних цінностях, пошані до авторитету, традицій, орієнтації на минуле та його повторення, спонтанності соціальних змін, що відбуваються.

У політичній сфері традиційне суспільство спирається на усталені традиційні еліти. Його культурний горизонт обмежений традиціями і скутий забобонами. Характерною є общинноподібна організація суспільства. Економіці властивий нерозвинений неіндустріальний характер праці, слабкий розвиток ринку. Свобода особи обмежена, соціальні зміни людьми не усвідомлюються. Далеко не всі люди готові до бурхливого переходу від одного способу життя до іншого.

Модернізація процес складний і часто довготривалий. На противагу традиційному суспільству вона створює суспільство сучасне, або модернізоване. Таке суспільство диференційоване, урбанізоване, освічене, поінформоване засобами масової інформації. Для політичної сфери характерна активна участь населення в політиці. Повністю або частково знімаються традиційні форми політичної легітимації: на зміну державному та церковному тиску і регламентації приходять світські демократичні цінності, професійна кваліфікація і закон. Громадяни “відчують себе суб’єктами, а не об’єктами політики” (М. Вебер). Культура стає динамічною, орієнтованою на розвиток, інновації. З’являються різні форми господарювання, розширюється свобода діяльності людини.

В рамках теорії модернізації (50-90 рр. XX ст.) проблема **політичної модернізації** найбільш плідно представлена в аспектах “соціології розвитку” (Ш. Айзенштадт, Д. Лернер, У. Мур, А. Етціоні, У. Ростоу, Е. Гідденс та ін.) і “політології розвитку” (Г. Алмонд, С. Верба, Л. Біндер, С. Ліпсет, С. Хантінгтон та ін.). Сучасна соціологія розвитку виходить з того,

що модернізація – це своєрідний комплекс сукупних суспільно-історичних, державно-правових, морально-психологічних та культурологічних зрушень, до яких відноситься, з одного боку, вивільнення науки, мистецтва, освіти з-під контролю релігії, з іншого – зростання поділу праці й питомої ваги промисловості у соціальному розвитку.

Прихильники ж політологічного тлумачення **модернізації** розглядають її як частину загального процесу модернізації, коли *перетворення відбуваються в усіх основних складових соціальної системи (економічній, правовій, політичній, культурній тощо), але **вибір модернізаційного розвитку починається і здійснюється саме у сфері політики, з вияву політичної волі до змін.***

У залежності від характеру і часу здійснення в науці, розрізняють два типи модернізації з умовними назвами “первинна” і “вторинна”. “Первинна” модернізація відноситься до періоду промислової революції, котра вперше почалася у Великобританії у 60-ті рр. XVIII ст. Через декілька десятиліть ці ж процеси почалися в інших передових країнах (США, Франція, Німеччина). Суть “первинної” модернізації полягає в тому, що вона визрівала і відбувалася в цих країнах *природнім способом*, органічно й гармонійно виходячи з усієї попередньої еволюції суспільства та його підготовленості до серйозних змін.

На відміну від цього “вторинна” модернізація не є результатом власного, внутрішнього і природнього ходу розвитку даного суспільства, тому більшість людей до неї не готова. Така модернізація як би *штучно “привноситься”* в суспільство ззовні, “згори”. Тобто, отримується, що правлячі кола суспільств, що відстали у своєму розвитку, усвідомили необхідність модернізації; проводять її “примусово”, широко використовуючи допомогу і досвід країн-першопроходців (інвестиції,¹

---

¹ Інвестиція (від лат. investire - одягати, облагати) довгострокові вкладання капіталу в будь-яку справу; капіталовкладення .

поставки обладнання, новітні технології, допомога у підготовці національних кадрів, запозичання досвіду державного будівництва, соціальних реформ, тощо). Приблизно таким шляхом розвитку йшли і йдуть насамперед відсталі країни. Прикладом такої модернізації може бути сучасний Гонконг (Сянган). Модернізація в ньому відбулась за активною участю англійців, які володіли цією територією протягом 155 років. Сьогодні це розвинений торгівельно-промисловий і фінансовий центр світового значення і є набагато більш розвинуеною економічною зоною ніж Китай, до складу якого його повернула Велика Британія у 1997 р.

Процеси модернізації, поширюючись на всі сторони суспільного життя, мають універсальний (тобто всесвітній) характер. Універсальність модернізації базується: 1) на культурі модерніті;¹ 2) на теорії Т. Парсонса, котрий еволюцію суспільства розглядає як перехід від примітивного та архаїчного стану до складного і узгодженого системного; 3) на спільності стадій економічного зростання, через які проходять усі країни (У. Ростоу); 4) на ідентичності, всеосяжності завдань, які мають бути розв'язаними в конкретних сферах суспільства. (Наприклад, в економічній – розвиток і застосування прогресивних технологій, які ґрунтуються на науковому знанні; поглиблення суспільного й технічного поділу праці; розвиток ринку товарів, грошей і праці; поява й розширення вторинного (індустрія, торгівля) і третинного (послуги) секторів господарства; скорочення частки аграрного виробництва за умови його вдосконалення; поєднання галузей, що випускають засоби виробництва та предмети споживання, тощо; 5) на раціональності та доцільності соціально-політичної дії.

Ототожнення модернізації та вестернізації, намагання перебільшувати універсальність модернізаційних процесів як даних, об'єктивних і неминучих у 50-70-ті роки щодо країн, що звільнилися від колоніальної залежності, та протистояння двох суспільно-політичних систем, привело

до невдач модернізаційної стратегії як зовнішньополітичної лінії та скомпрометувало сам термін “модернізація”.

Подолання цієї кризи у другій половині 80-х років XX ст. і друге народження ідеї модернізації пов’язане з *концепцією постмодернізації*, котра є не лише альтернативою старій теорії, а й своєрідним наслідком і продовженням її інноваційної орієнтації. Постмодернізацію ще називають *модернізацією в обхід модерніті*. Річ у тім, що у своїх витоках теорія модернізації спиралася на універсалістські традиції західного лібералізму, що репрезентував думку, що нібито етапи розвитку всіх країн і народів однакові. Також необхідно сказати, що на початку теорія модернізації розроблялася науковцями, лише пізніше, починає відбуватися процес політизації цієї теорії, виходячи із зацікавленості владних кіл у її розробці і впровадженні.

На цьому етапі у модернізаційній теорії домінує думка, що механізм економічного зросту є детермінантою впровадження політичних інститутів західного зразка, що ж до культури, то вважалося, що її прозахідні цінності будуть сприйняті автоматично. Практична реалізація положень такої стратегії модернізації полягала у вирівнюванні країн Азії, Африки й Латинської Америки, які вважалися тоді економічно відсталими, із розвиненими країнами. Але на практиці демократизація, інституалізація ліберальних цінностей, встановлення парламентарної системи та інших стандартів західної (модерністської) організації влади стали не підвищенням ефективності державного управління, а корупцією чиновництва, свавіллям бюрократії, що займалися лише самозабезпеченням; катастрофічним розшаруванням суспільства та його політичною аморфністю, зростанням у ньому конфліктності та напруження.

Вже тоді вчені політологи і соціологи поставили під сумнів тезу про те, що здатність економічного зросту є єдиним критерієм модернізаційного

процесу. На 70-80 рр. XX ст. припадає період переоцінки теоретично-методологічної бази теорії політичної модернізації. Було визнано недостатню ефективність структурно-функціонального аналізу, незбалансованість економічних, соціально-політичних і культурних наслідків модернізації; неадекватність євроцентричного характеру модернізаційних теорій цінностям азійської, африканської та латиноамериканської культур.

Пріоритетом було визнано зміну соціальних, економічних, політичних структур, яка могла б бути проведена поза межами західної демократії. Існування традиційних інститутів та цінностей політологи вже не розглядали як перешкоду до “модерну”. При збереженні пріоритетності універсальних критеріїв і цілей майбутнього розвитку, їх реалізація вбачалася вченими саме у національній формі. Цю реалізацію розглядали як відносно довгий етап, на якому можливий не тільки розвиток, але й звичайне відродження раніше існуючих елементів, і, також, цілком можливим може бути занепад.

Теорія постмодернізації відзначає синтез універсалізму й партикуляризму (тобто зорієнтованість на незалежність від жорсткого нав'язування суспільству “цінностей на замовлення”, духовних, технологічних та ін.). Вона розбудована на досягненнях світової політичної думки й на національних культурних традиціях, як на раціональних підвалинах, так і на вірі людей у власні сили й можливості. Постмодернізм вимагає перегляду ролі соціокультурного фактору у трансформаційних процесах та перетвореннях, він визнається чи не найголовнішим фактором у їх перебігу. Більш того, найбільше значення починають надавати особистості, її національному характеру. Було загальноновизнано, що модернізація можлива лише за умови зміни ціннісних орієнтацій широких верств суспільства, подоланні криз політичної культури суспільства.

Так, *соціальний тип особистості*, властивий суспільству, що модернізується, характеризується раціоналізмом, індивідуалізмом, прагненням до змін, мобільності, самовдосконаленню. Для особистості важливим є рівень кваліфікації, освіченість, орієнтація на суспільно значущі досягнення. І діяльність свою така особистість здійснює в економіці, що спирається на високі технології, ринок товарів, послуг, інформації.

Згідно з теоретиком модернізації Д. Беллом, ***постмодернізація*** *відзначається провідною роллю теоретичного знання як стрижня навколо якого розбудовуються нова технологія, економічне зростання й нова стратегія суспільства*. Внаслідок його постмодернізацію ще називають ***неомодернізацією***.

У цьому аспекті можна назвати певні риси постмодернізації:

а) революція свідомості, спрямована на зміну системи цінностей європейської, західної цивілізації – від прагнення матеріальних благ (показник – якість життя) до праці як засобу реалізації своїх здібностей (показник – розкриття творчого потенціалу особистості). Е. Фромм позначив це так: від “мати” до “бути”;

б) виникнення двосекторної економіки, що включає виробництво матеріальних благ, послуг при формуванні ринкових відносин та “виробництво людини”, яке дедалі активніше впливає на динамізм економіки, конкурентоспроможність країни у світі; в історичній перспективі це суспільство – постекономічне, оскільки в ньому долається панування економіки над людьми й пріоритет здобуває формування “людського капіталу”, здатного до самореалізації;

в) індивідуалізація процесу праці, формування нової якості робочої сили для високотехнологічних виробничих систем;

г) зрушення людського життя у бік культури, освіти, науки, що є звичайним прагматизмом, доцільністю, оскільки тільки культурна й

освічена людина здатна до високоякісної праці в умовах постіндустріального суспільства;

д) заміна старих соціально-політичних конфліктів іншими, зумовленими як зовнішніми проблемами (наприклад, конфлікт між різними культурами, цивілізаціями), так і внутрішніми (наприклад, конфлікт між носіями цінностей постіндустріалізму та частиною суспільства, яка не встигає пристосуватись до цих цінностей та нових стандартів); подолання одних форм відчуження й виникнення інших (наприклад, можливість завдяки комп'ютеризації працювати вдома призводить до замкнутості людей, виникнення проблеми самотності тощо);

е) принципове коригування способу створення суспільного багатства, який в постіндустріальній цивілізації ґрунтується на інформаційних технологіях, тобто на використанні розумових здібностей людини, а не її фізичної сили; виникнення нової, символічної форми капіталу – знання; одиницею обміну стають не металеві або паперові гроші, а інформація (кредитні картки, електронні гроші, трансформується саме розуміння праці – праця залишається економічним поняттям, але поступово зникає із соціальної сфери, більше не визначає соціальний статус людини.

Таким чином, модернізоване суспільство характеризується **структурною спеціалізацією, яка стимулює соціально-політичну мобілізацію громадян**. Чим більшою є спеціалізація в діяльності членів суспільства, тим менше традиційного і більше здатності до розвитку, вирішення нових проблем і виникнення нових соціальних сил. Сучасність висуває оновлений варіант політичної модернізації: **рушійною силою вже є не еліта, а “маси”**; зразком модернізації можуть бути не тільки західні країни, але й інші центри світової цивілізації; процес модернізації стає **асинхроним і різноманітним**; оптимізм поступається місцем обмеженим оцінкам; приділяється значно більше уваги соціокультурним чинникам;

пропонується, у разі потреби, для цілей модернізації використовувати **традиційні механізми**; допускається можливість існування **різноманітних ідеологій для мотивації модернізації**.

Ця схема, або модель поступово збагачувалась уточненнями, поправками, модифікаціями. Зокрема виявилось, що традиційні форми можуть поповнюватись модернізаційним змістом, і навпаки, сучасні за формою елементи суспільства можуть внутрішньо виконувати традиційні функції. Нове, запозичене ззовні, може сприяти не вдосконаленню, а руйнації суспільного організму. Спроби націй, “що наздоганяють”, імітувати західне суспільство можуть закінчуватися тим, що один комплекс проблем заміниться іншим без необхідного поліпшення якості. Більше того, буквальне копіювання може зруйнувати те цінне, що є в людських ресурсах. Теорія модернізації поступово збагачувалася новими фактами, уточнювалася історичною конкретикою, наповнювалася новими моделями розвитку. Проте вихідні посилки і опозиція модернізаційного і традиційного зберігаються. Передбачається також, що відсталі у своєму розвитку країни можуть досягти рівня високорозвинених країн, використовуючи їх технології, інвестиції, досвід.

Отже, країни, що модернізуються, є неоднорідними через специфіку перебігу процесів модернізації у конкретній країні або групі країн, через строки їх розгортання і своєрідність самих країн. У зв'язку з цією специфікою теорія модернізації висуває кілька **моделей модернізації**.

Перша модель характеризується тривалістю, поступовістю, синхронністю визрівання процесу перетворень усіх царин суспільного життя. Для країн, що представляють дану модель модернізації була власною культурою їхніх народів, для інших вона впроваджувалася шляхом трансконтинентальної міграції. Представниками такої моделі є суспільства США, Західної Європи, Австралія, Канада.

Друга модель має такі визначальні риси: тиск трансформаційного досвіду країн-представників першої моделі, опанування прогресивних іноземних “зразків”, розвиток “запозиченої” модернізації на національному ґрунті, проникнення модерніті в суспільне життя через канали освіти, нові стандарти споживання, впровадження західних технологій, техніки, нових економічних відносин. Представниками даної моделі є Японія, Бразилія, Чілі, Аргентина, Південна Корея, Тайвань, Туреччина.

Третя модель, як правило, передбачає лише створення економічної інфраструктури, зорієнтованої на первинну переробку сільськогосподарських продуктів, видобуток корисних копалин, що з одного боку, змушує принципово ламати традиції й сталі суспільні структури, а з іншого – консервує відсталість, не сприяє поширенню модерніті. Проте це не виключає появи в економіці деяких країн даної моделі сегментів високотехнологічного виробництва, полярної культури, коли одні верстви населення наслідують модерніті, збагачуючи свої національні традиції, а інші, які кількісно переважають, зберігають вірність старим традиціям. Представниками третьої моделі є: Пакистан, Колумбія, Венесуела, Перу.

Зрозуміло, що й механізми здійснення модернізації в різних країнах будуть відрізнятися, залежно від обраних способів впровадження модернізаційних процесів. Теоретики модернізації розрізняють такі механізми її впровадження: 1) поступове нагромадження необхідних передумов у певних сферах суспільного життя, поєднання яких дає якісне трансформаційне зрушення; 2) соціальні зусилля щодо опанування досвіду інших країн – “запозичена модернізація”; 3) тиск, нав’язування традиційному суспільству досвіду інших країн – “імітаційна” модернізація”.

Слід визнати високу соціальну ціну запізнитої модернізації. У народу існує страх перед радикальними реформами, що знижує його конструктивну участь у процесах модернізації. Досвід важких і трагічних модернізацій породжує недовіру до ідеологів реформування суспільства. Соціальні і політичні аргументи змушують коригувати програму модернізації, що закладає механізм відставання і неминучість нової модернізації, яка знову запізнюється. Але осучаснена теорія модернізації розглядає модернізаційний процес у рамках того чи іншого суспільства як свідому настанову держави на здійснення якісних перетворень не засобом калькування практики розвинених країн, а засобом поєднання найбільш поширених політичних структур, інститутів, цінностей, які показали свою якісність і мають універсальний, загальний характер із традиційною специфікою певних суспільств. Тоді демократичні перетворення будуть безпосередньо залежати від розвитку тієї чи іншої нації з поступовим неруйнівним творенням демократичного ладу окремо взятої країни, за якого її громадяни відчували б себе реальними суб'єктами політики.

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ

УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.

Україна знаходиться у своєрідному стані суспільства, “що наздоганяє”. Таке суспільство містить риси *традиційного, модерного і постмодерного етапів*. Суспільство розвивається і співвідношення цих рис змінюється. Відстежити такі зміни можна за допомогою ознак, зміст яких виявляється з аналізу модерних суспільств.

Ознаки модернізації

1. Посилення конфліктності інтересів різних політичних сил, соціальних груп і поява проблеми їх координації.
2. Підвищення самодостатності соціальних суб'єктів, усвідомлення ними власних політичних інтересів, намагання їх задовольнити.

3. Зростання значення універсальної етики і взаємодії на загальнонаціональному рівні. Націоналізм активізується як своєрідна реакція на модернізацію.

4. Поєднання централізації і децентралізації управління. Централізм пов'язаний з авторитарним інтегруванням господарства. Децентралізм посилює потребу в комунікативній централізації. Стабільність суспільства досягається за рахунок його інформованості, а не структурно-управлінської жорсткості.

5. Характер людських відносин описується парними категоріями:

а) раціональність – ірраціональність (за пізнавальними критеріями);

б) універсалізм – партикуляризм (за критерієм груп примусу);

в) функціональна специфічність – функціональна дифузність (за критерієм визначеності відношень);

г) ізоляція – включеність (за критерієм емоційного зачеплення індивідів процесами модернізації).

6. Розвиток узагальнених засобів обміну і ринків.

7. Зростання ролі і значення бюрократії як засобу координації.

8. Сім'я як сфера функціональної реорганізації (зменшення організаційної і зростання рекреаційної функції у зв'язку із збільшенням вільного часу в суспільстві, що модернізується.

Отже, модернізація є одним із аспектів трансформації суспільства. Ознаки модернізації різною мірою притаманні сучасному українському суспільству. Аналіз модернізаційних ознак дає змогу ідентифікувати етап розвитку суспільства.

Вже сам термін “*трансформація*” містить у собі зародок парадокса. Якщо процес трансформації відбувається досить довго, а терміни його для України не визначені, то трансформація набуває стійкого стабільного характеру, рис постійності. Люди звикають до трансформації, пристосовуються і живуть у такому суспільстві як у стабільному. Зміни в

суспільстві не обов'язково були на краще, варто згадати горезвісні перші роки 90-х минулого століття. Але сталість змін не давала сприймати їх як щось тимчасове, а, навпаки, факт мінливості став звичкою. Зміни стали елементом побуту, по-своєму стабільного і стійкого. Криза стає перманентною характеристикою суспільства й особистості. Але це не викликає почуття безвихідності, а стимулює вироблення нових способів пристосування до умов існування, що змінюються. Отже, *перший парадокс: мінливість як чинник стійкості*.

Трансформація в розвинутих країнах пов'язується, як правило, з мікросоціальними і духовними процесами, тобто зі змінами в особистості, у сім'ї, у релігії, ідеологіях, цінностях і поглядах на життя, на сприйняття різних моделей політичного влаштування суспільства. В українському суспільстві трансформація пов'язується, насамперед, з макросоціальними процесами. У західній реальності панує принцип: змінити світ, змінюючи себе. У нашій же країні інша модель: змінити світ, змінюючи зовнішні умови існування.

Другий парадокс полягає в тому, що трансформація у нашому варіанті – це *очікування ззовні без готовності змінити себе*.

Зміни психічного, духовного характеру можуть бути в Україні проблемою невеликої частини духовної, творчої, політичної, інформаційної еліти столиці і великих міст. На відносно невеликому, обмеженому просторі відбуваються “європейські” експерименти, пов'язані із трансформацією свідомості, сприйняттям необхідності зміни життєвих стандартів, подібних до західних. Але тут позначається *третій парадокс. Справжня особистісна трансформація сприймається як перекручення*.

Одним з моментів трансформації суспільства є криза. Криза виявляється у відсутності успіхів у процесі діяльності, у некерованості соціально-політичної сфери, у регресії до більш ранніх форм існування суспільної системи в цілому. Але паралельно формуються новотвори зі

складною структурою, виробляється нова знакова система, інша концепція розвитку, що прагне спрямувати суспільство розвиватися в іншому напрямі, *переструктурувати ситуацію*. Криза – це перерва у функціонуванні соціальної системи з позитивним для неї чи негативним виходом. Характерні риси динаміки кризи: швидкість, несподіванка, затяжний характер, хоча суспільство очікує, а політики обіцяють, що криза не буде тривалою. З одного боку, криза глибоко впливаючи на соціум, вказує, що в таких умовах розвиватися далі не можна, що вичерпані ресурси і сенс існування, існує опір ззовні, й в таких умовах розвиток має певні межі. А, з іншого боку, криза несе в собі проект нового способу існування, тобто, криза несе в собі не тільки негативні аспекти. Позитив полягає в тому, що її можна розглядати як перехід в нову якість, як утворення якісно нової системи, тобто криза виступає як момент розвитку. Вона іноді несе нові відкриття та варіанти розвитку. Отже, *четвертий парадокс: криза може бути джерелом позитивних змін*.

На створення нового стилю життя, нового способу управління і нової моделі суспільства витрачається багато енергії, що певною мірою породжує хаос, який є характерним для суспільств у перехідному стані. У хаотичних змінах суспільства, що трансформується, потенціально закладені різні складові і стає можливим незвичайне, непрогнозоване їх поєднання. Криза розхитує стереотипи соціальної і політичної поведінки. І на базі ослаблених старих норм створюється новий порядок. Отже, *п'ятий парадокс: новий порядок поступово вибудовується з хаосу*.

Ослаблення нормативної основи, яке характерне для кризи, пов'язують з наявністю аномії.¹ Аномія є таким станом суспільства, при якому значна частина людей нехтує соціальними нормами. Таке відбувається у перехідні, кризові часи громадянських війн, революційних

---

¹ Аномія (від грец. а – заперечення + nomos – закон) – беззаконня, крайня форма відхилення у поведінці, розпущеність.

переворотів, глибоких реформ та інших соціально-політичних потрясінь, коли раптом, вибухоподібно руйнуються старі, зрозумілі людям спільні цілі та цінності, втрачається віра у звичні моральні та правові норми. Подібні болісні періоди у своїй історії переживали у тій чи іншій мірі всі народи.

Однією з причин аномії є криза ідентифікації, коли людина не може впевнено зарахувати себе до певної соціальної спільноти. Аномія насправді перешкоджає трансформації. Подолання аномії, поява правил, які властиві трансформації, забезпечує її більш ефективне здійснення. Але правила ці особливі, тому що *трансформація соціальних норм – це іманентна характеристика суспільства, що трансформується*. Те, що виглядає як аномія, насправді є переходом у такий нормативний стан, який характеризується модифікацією норм на основі моделей раціональності, що постійно змінюються. Норми різноманітні в різних ситуаціях, у різних співтовариствах і при реалізації різноманітних концепцій розвитку. Для суспільства, що трансформується, характерний *нормативний плюралізм*. Аномія дійсно існує, але вона притаманна періоду трансформаційної кризи. Для умов трансформації відносно аномії є необхідними інший дослідний інструмент та інший теоретичний підхід, ніж для умов стабільного суспільства. Таким чином, трансформаційна криза закладає основи якісно нового нормативного стану суспільства, що дає йому змогу вийти на новий рівень розвитку. Отже, *шостий парадокс* полягає в тому, що *аномія є насправді ознакою нового специфічного нормативного ладу*.

Суспільство, що трансформується, існує синхронно відповідно до різних парадигм: традиційних, модерних і постмодерних. Це особливо позначається на відносинах еліти і маси. Зміни, що відбуваються в суспільстві, багато в чому зумовлені прагненням до його модернізації з боку еліти.: політичної, економічної, культурної (творчої). Про це можна судити зі змісту запропонованих реформ, численних публічних заяв, гасел,

передвиборних програм тощо. Модернізаційні заяви політичної й економічної еліти не завжди в не в усьому відповідають масовим настроям, менталітету більшої частини суспільства. Традиційні складові менталітету залишаються значно поширеними. Розбіжність позицій еліти і маси виявляється в різноманітних формах: явному чи неявному опорі, інформаційних бар'єрах. Виникають області політичної та соціокультурної невідповідності еліти і значної частини суспільства. Наприклад, виникає суперечність між слабкістю передумов модернізації і запитами на її результати. Запити формуються не внутрішніми можливостями їх задоволення, як це буває в закритих суспільствах чи державах, що випереджають інші країни, а завдяки інтенсивному інформаційному обміну між відсталими країнами й іншим світом, тому з'являються потреби, що не забезпечені внутрішніми економічними можливостями країни. Звідси випливає, що потреби відповідно до їх нового рівня може задовольняти тільки еліта. Існує також суперечність між централізацією і децентралізацією управління в політичній і економічній сферах. Еліта прагне до централізації, а провінція чинить опір цьому процесу, тому що обмежені ресурси не дають змоги задовольнити запити населення регіонів. З іншого боку, саме від центру ініціюються трансформаційні зміни, яким різною мірою протидіють регіони.

Можна також визначити суперечність між авторитарною формою державного ладу на різноманітних його рівнях і демократичними складовими суспільства. Як це не парадоксально, але саме еліта, яка зацікавлена в авторитаризмі, найчастіше й досить активно впроваджує демократичні процеси. Отже, *сьомий парадокс: засобом розвитку демократизму в умовах трансформації є авторитаризм.*

Перспективи розвитку країни на найближчий період характеризуються подальшим і все більш глибоким розшаруванням суспільства за матеріальною ознакою. Зрозуміло, що неможливість

задовольняти соціально типові стандарти споживання викликає в людях почуття незадоволеності життям. Але вирішення проблем подолання матеріальних труднощів для більшості населення на даному і ближньому майбутньому не є можливим, як і даремними є сподівання на більш справедливий спосіб розподілу багатства в Україні. Тому більшість населення повинна вчитися жити більшою мірою в бідності, а не в багатстві. У цьому полягає основна спрямованість особистої трансформації: навчитися в бідності бути щасливим і самодостатнім. Отже, *восьмий парадокс: трансформація обіцяє нам не достаток и задоволення потреб відповідно до нинішніх запитів, а бідність.* Необхідність же трансформації полягає не в тому, щоб зробити багатими людей, а в тому, щоб вижити в перехідному періоді, зберегти народ, націю, державу і не втратити особистої гідності в умовах бідності, постійних технологічних катастроф і економічної депресії.

Наступний парадокс трансформації полягає в тому, що негативний компонент суспільного розвитку може стати джерелом позитивного соціально-політичної динаміки, становлення нової інтеграції. Усвідомлення єдності, спільної тяжкої долі єднає суспільство і мобілізує його для нових трансформацій.

Отже, *дев'ятий парадокс: джерелом інтеграції суспільства є спільне лихо.*

Однак, суспільство має потребу в позитивних цінностях і цілях, навіть якщо воно знаходиться в стані кризи. Особливо цього потребує підростаюче покоління, для якого все життя ще попереду, у якому б стані суспільство не перебувало. Тобто, суспільство повинно мати чіткий, зрозумілий усім план розвитку, світоглядну позитивну концепцію динаміки суспільства в умовах кризи. І в цьому полягає *десятий парадокс: джерелом позитивної мети є інтерпретована відповідним чином ідея кризи і катастрофи.*

Таким чином, державно-ідеологічна, економічна, політична сфери суспільства розвиваються за власними закономірностями. Вони взаємопов'язані і в такому вигляді виступають єдиним середовищем трансформаційного процесу. Звичайно, при аналізі суспільної динаміки описують індустріальне, постіндустріальне, модерне і постмодерне суспільства. Враховують також і певну стадіальність цієї динаміки: *стабільне, або інерційне суспільство, і суспільство, що трансформується.*

При аналізі сучасного українського суспільства варто розрізняти *трансформацію і період трансформаційної кризи.* **Трансформація** – це особливий стан суспільства, коли воно перебуває в процесі модифікації, зі структурою, що постійно змінюється. **Трансформаційна криза** – це стан, перехідна стадія від стабільного суспільства до суспільства, що трансформується.

У підсумку. З перших років незалежності та прийняття Конституції України в країні відбувається трансформація політичної системи; значні зміни у політиці. Декларується мета створити демократичну політичну систему, правову державу на зразок європейських держав. Проте реформи почали здійснюватися людьми з радянським “компартійним” менталітетом, а, отже, непослідовність уже містилася у свідомості діючих осіб. Відповідно, радикальність політичних процесів мало впливає на покращення життя громадян, тому більшість скоріше роздратована, ніж задоволена появою нових політичних інститутів. Поступово склалася думка, що держава діє не в інтересах народу, а у своїх власних (державно-корпоративних, кланово-олігархічних) інтересах.

Політичні позиції значної частини населення характеризуються невизначеністю і нечіткістю. На виборах люди голосують не за програми політичних блоків та партій, а за лідерів, яким симпатизують. Після 2004 року рівень політичної активності людей значно знизився, а політична відчуженість народу і влади продовжує відтворюватися. Згідно з

опитуванням, велика частина громадян вважає, що влада в країні належить мафії і комерційним структурам, а не конституційним політичним інститутам. Фактично влада, за уявленням громадян, належить знеособленим анонімним мафіозним структурам, що не підвладні контролю. Немає чіткої інформації про характер і представників цієї структури. Можна говорити про психологічну легітимність мафії, джерелом якої є не закон, а таємна влада грошей та насильства.

Отже, в уявленні громадян України влада не легітимізована конституційними засобами, а конституційні органи влади не є такими, що повною мірою відповідають уявленням людей щодо повноцінної влади. Подальша політична модернізація залишається актуальною і гострою проблемою суспільства. Таким чином, Україна з одного боку є частиною загальних світових модернізаційних процесів, тому ми можемо спостерігати наявність світових тенденцій в її політичних процесах; з іншого боку, як і будь-яка інша країна, Україна має свої особливості перебігу модернізаційних процесів, з огляду на її історію, політичну та економічну ситуацію.

Тема 23. ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ СУЧАСНОСТІ

Поняття “глобальний” означає процес, предмет або явище, що належать до території всієї земної кулі, охоплюють всю її, тобто мають всесвітній характер. Сам термін “глобалізація” з’явився у 1983 році, а у 1985 році американський соціолог Робертсон дав йому наукове тлумачення. З 1990 р. з виходом книги японця Омае “Світ без кордонів” термін набув наукового та публіцистичного розповсюдження.

1. Глобалізація – об’єктивний соціальний процес, завдяки якому стираються географічні кордони різних соціальних і культурних систем, і населення все більш усвідомлює зникнення цих кордонів як дане.

2. “Глобалізація” також підкреслює взаємозалежність і взаємообумовленість усіх світових процесів в сучасних умовах.

3. Під “глобалізацією” також розуміється розповсюдження західної моделі розвитку на решту країн планети, що фактично слугує теоретичним обґрунтуванням однополюсного (як універсального, ідеального та зручного) світового ладу.

Фактично процес глобалізації в сучасних умовах набув наступних характерних рис:

1. Являє собою якісно новий етап закономірного об’єктивного розвитку світового простору ринкової цивілізації обміну.

2. Пов’язаний з кризою світового капіталізму, переходом від економічного, індустріального суспільства до постіндустріального, інформаційного суспільства.

3. Означає посилення ролі загального у взаємовідносинах загального, часткового і одиничного, тобто всепроникаючий вплив глобальних проблем на всі рівні і в усі сфери життєдіяльності людства.

4. Проявляється в найбільш тісній взаємозалежності національних виробничих комплексів, обумовлений зростанням масштабів і прискореним переміщенням виробництва, товарів і послуг, фінансового капіталу.

5. Відображає в своїй об'єктивній основі загальнолюдські, регіональні, державні, колективні інтереси, інтереси особистості, а в суб'єктивно організованому і реалізуємому процесі – інтереси світової олігархії.

6. Припускає корінні зміни існуючої системи регулювання міжнародних відносин, формування глобального управління світосистемними відносинами.

Сьогодні існують десятки різноманітних визначень глобалізації, що відображає складність та неоднозначне ставлення до цього явища. Наукові школи сучасності визначають процес глобалізації з позицій різних методологічних підходів.

- **Економічний підхід** визначає глобалізацію як бурхливий розвиток світових ринків, інтернаціоналізацію господарювання, коли відбувається злам економічних національних меж, формування всесвітньої економіки, приведення національних норм і механізмів у відповідність з нормами провідних країн. Економічна глобалізація виявляється в інтернаціоналізації економічних процесів, транснаціоналізації і універсалізації (поява ТНК – транснаціональних корпорацій, що мають своє виробництво в різних точках планети).

- **Культурологічний підхід** розглядає глобалізацію в широкому цивілізаційному контексті. Глобалізація виступає як двоєдиний процес перетворення загального в особливе і особливого в загальне. Вона передбачає вільне розповсюдження ідей. Глобалізація – це стан загальної суспільної трансформації.

- **Екологічний підхід** вбачає екологічний розподіл (нерівність використання людиною природних ресурсів); розглядає політичну екологію (екологічні конфлікти, питання екологічної справедливості, об'єднання зусиль країн для забезпечення виживання людей на планеті).

- **Комплексний підхід** розглядає глобалізацію як комплексне геополітичне, геоекологічне, геокультурне явище, яке потужно впливає на всі сторони життєдіяльності світових спільнот. Глобалізація визначається як процес послаблення традиційних територіальних, соціокультурних, державно-політичних і економічних бар'єрів, що ізолюють народи один від одного і, разом з цим, захищають їх від неврегульованих зовнішніх впливів.

І, нарешті, **глобалізацію розглядають як віддзеркалення конфлікту між модерном та постмодерном, між Заходом і Сходом.**

Таким чином, *глобалізація виступає як загальнопланетарна реальність, єдиний економічний і соціокультурний простір, що виникає на основі взаємозв'язків і взаємозалежності країн і народів, зростання об'ємів і прискорення міжнародного переміщення капіталів і робочої сили, взаємопроникнення духовних цивілізаційних цінностей, що формуються.*

Наукове розуміння глобалізації, - відзначає науковець М. Косолапов, - повинно виходити із усвідомлення спільності і відмінності групи явищ, безпосередньо суміжних з глобалізацією, і відповідного їм понятійного ряду. Таким понятійним рядом є: **“інтернаціоналізація – регіоналізація**

– *єдиний і цілісний світ – глобалізація*”. Всі явища і процеси, що відображають вказані поняття, об’єднуються тим, що, раніше були внутрішньодержавними процесами розвитку, а в сучасних умовах вийшли за межі кордонів окремих країн.

Сучасна епоха – це час глобальних вимірів основ суспільства. Саме посилення взаємних зв’язків, взаємозалежності і уразливості людей, спільнот і держав, яке отримало до кінця XX ст. глобальні масштаби і є основним об’єктивним змістом феномена глобалізації, яка охоплює всі основні сфери життя суспільства: економіку, політику, соціальні відносини, культуру, ідеологію і сферу відносин людства із навколишнім світом.

У науковій літературі найчастіше аналізуються декілька джерел усіх або частини процесів, які у сукупності і утворюють явище глобалізації у цілому. Це, перш за все:

- *стабільні, довготривалі негативні екологічні наслідки господарювання людини на Землі. З другої половини XX ст. ці наслідки стали настільки небезпечними, що мутація біосфери планети стала не прогнозованою;*

- *розвиток різноманітних комунікацій, інфраструктур і відносин, який веде до такого ступеня соціальної взаємозалежності світу, коли багаточисельні ознаки соціально-історичної дикості і варварства конкретних суспільств стають загальною проблемою усього людства, що загрожує його безпеці;*

- *поява перших суб’єктів світової економіки і політики (держав, міжнародних організацій, транснаціональних корпорацій), поєднання інтересів, здібностей і можливостей, які вимагають від них і дозволяють їм діяти глобально в одній або декількох сферах життєдіяльності на щоденній основі. Фактично це вже діяльність “суб’єктів глобальних відносин”.*

Таким чином, глобалізація як процес спрямована на максимізацію економічної, науково-технічної і культурної взаємодії різних країн незалежно від їх соціокультурної належності, рівня економічного розвитку та регіонального розшарування. Базою цієї інтеграції є науково-технічний прогрес.

Слід зазначити, що суттєве поглиблення взаємозалежності світу не виступало однолінійним і безперервним процесом. Впродовж людської історії спостерігався прояв двох протилежних але взаємодоповнюючих тенденцій: 1) *універсалізація життя народів* і 2) *ріст різноманітності і нерівномірності у світовому розвитку*.

Виникнення індустріального суспільства і характер росту країн вимагали оволодіння новими ринками. Застосування більш передової військової техніки і збройних сил дозволило створювати великі колоніальні імперії. Це призвело до залучення щоразу нових держав у систему світових господарських зв'язків, у якій виділялось декілька держав (США, великі країни Західної Європи). Саме у XIX-XX ст. процес формування єдиної системи світового господарства призводив до поступової *універсалізації світу*.

Майже до Французької буржуазної революції (кін. XVIII ст.) рівень життя людей та технології виробництва мало чим відрізнялись. Різноманітність світу виявлялась головним чином у сфері традицій, культури, релігії, побуту, особливостей суспільно-політичного життя різних народів. Промисловий переворот у групі країн Північної півкулі Землі збільшив активність розвитку народів. Різноманітність світу значно зросла: багато держав розділились на індустріальні та аграрні, в одних з'явилися нові форми суспільного життя та економічного укладу, в інших – збереглися традиційні форми господарювання.

Незважаючи на тенденцію до універсалізації світу, в процесі формування єдиної системи світового господарства, обличчя багатьох

індустріальних держав значно відрізнялось: ті країни, які рухались до індустріальної цивілізації стихійно і поступово (так званий **органічний розвиток**), стали основним фактором поширення ліберально-демократичної політичної культури, а ті країни, у яких модернізація здійснювалась прискореними темпами і за активної ролі держави, ліберальні ідеї отримували менше поширення, а переважали *етатистські*¹ погляди.

Перехід групи найбільш розвинених країн світу (США, Канада, Японія, низки країн Західної Європи) у стадію постіндустріального, “інформаційного суспільства” ще більше посилив розрив між країнами, різноманітність світу. Сьогодні, базуючись на таких критеріях, як *здатність до створення і впровадження “високих технологій”, виробництво знань, умовно за рівнем економічного розвитку* можна виділити **держави**:

- **високоіндустріальні**, які виконують роль лідера у сфері виробництва знань та способів їх збереження та передачі;
- **індустріальні** і ті, які успішно завершують процес індустріалізації;
- **країни**, які залишаються сировинним і аграрним придатком до індустріально розвинених держав і відіграють роль периферії у системі міжнародного поділу праці;
- **маргінальні**² **держави**, які ще залишаються поза системою міжнародного поділу праці.

Природно, що кожна з цих груп держав має суттєві відмінності в економічній сфері і соціальній структурі і по-різному впливає на загальне становище в світі. Різноманітність світу значно зросла і після розпаду колоніальної системи у 60-70-х роках XX ст., а також зникнення світової

---

¹ Етатизм (від фр. état – держава) – термін, що визначає активне втручання держави у життя суспільства, напрямок політичної думки, що розглядає державу як вищий результат і мету суспільного розвитку

² Marginalis (лат.) – той, що знаходиться на узбіччі.

системи соціалізму – кінець 80-х – поч. 90-х років XX ст. Адже багато держав втратили можливість прямого впливу на розвиток країн третього світу, тобто периферії. У світі виникло багато незалежних держав, кожна з яких відрізнялась власною соціально-економічною системою, унікальною культурою та іншими чинниками людської життєдіяльності.

Таким чином, *взаємодія двох базових тенденцій до універсалізації світу та зростанні його багатоманітності та нерівності* визначала і визначає сучасний світовий розвиток, його неоднозначність і можливість вибору для кожного із народів шляху свого подальшого розвитку.

Для розуміння суті світових процесів і враховуючи регіоналізацію світового розвитку світу, необхідно більш детально проаналізувати специфіку економічного і політичного розвитку окремих регіонів Землі. Цікавою є думка канадського вченого О. Бетлера, який сучасний світ умовно поділив на три групи країн на основі рівня їх економічного розвитку.

- *Перший світ (розвинені країни)* – “золотий мільярд” населення, який складається із трьох зон: Північна Америка, Західна Європа, Європа і Японія із стійкими формами ринкової економіки і демократії. У кожного із трьох субрегіонів існують свої інтеграційні зони: в Західній Європі – Європейський союз, у Північній Америці – НАФТА, у Східній Азії – інституційно не оформлена підсистема – Асоціація країн Південно-Східної Азії (АСЕАН) за участю Японії та США. У першому випадку маємо більш розвинену інтеграцію, у другому – процес, що розпочинається, у третьому – тенденцію.

Усі три субрегіони охоплені інтернаціоналізацією, в глобалізаційних світових процесах одноособовим лідером є США. Для того, щоб закріпити справжнє глобальне лідерство, США необхідно регіональну інтеграцію зробити відкритою, з’єднати її з глобалізацією і на виході отримати глобальну інтеграцію. В результаті – *геоекономічне лідерство*

США перетвориться в *глобальне лідерство*. Саме тому США зацікавлені у глобальній інтеграції, в підкоренні всіх регіонів світу. А тому однією із форм опору зі сторони Європейського Союзу є *локалізація*, що передбачає залучення в локальний економічний простір, як нових членів, так і міжнародних кампаній, або інвестицій з будь-яких країн.

- *Другий світ (середньорозвинені країни)* – СНД, частина країн Східної Європи, Китай та Індія. Їх специфіка – політика реформ, відмова від попередніх моделей соціалізму чи державного капіталізму і намір переходу на нові моделі, які є близькими до західних моделей капіталізму. Цей світ не інтегрований, - діє в середовищі інтернаціоналізації і є об'єктом глобалізації. У той же час серед цієї групи держав відбувається або є наміри інтегрувань, наприклад: східноєвропейських країн – до Євросоюзу, у межах СНД – навколо Росії і у Південно-Східній Азії – навколо Китаю. На полі інтернаціоналізації Другий світ також є об'єктом, а не суб'єктом, за винятком Китаю, Південної Кореї і Тайваню, зовнішньоекономічна діяльність яких є відчутною і доволі агресивною на ринках інших держав, у тому числі, в зоні першого світу. Слід зазначити, що серед країн другого світу є два претенденти на статус великої держави – Китай і Росія. А Китай все більше показує амбіції конкурента єдиної наддержави – США. Офіційна стратегія таких країн як Китай, Індія, Росія – формування “багатополярного світу” – намір зламати існуючу структуру міжнародних відносин.

Другий світ в усіх відносинах є значно слабшим від Першого і відчуває до нього “синдром любові і ненависті”. З одного боку, прагне до економічного співтовариства, з іншого – відстоює свою незалежність і самостійність.

Другий світ менш цілісний і менш взаємопов'язаний з економічної точки зору і фактично є географічною зоною: у нього не має єдиної

політики, союзницьких відносин, одна частина може примкнути до Першого світу, інша – до Третього. Окрему позицію займає Китай.

- *Третій світ (країни, що розвиваються)* традиційно складається із країн Африки, Латинської Америки, Близького і Середнього Сходу, Східної Азії (за винятком Південної Кореї, Тайваню та КНР) і Південної Азії (за винятком Індії). Усіх їх об'єднує не тільки низький рівень соціально-економічного розвитку, але, те, що вони майже усі є країнами – об'єктами, а не суб'єктами світової політики.

У цьому світі в основному немає інтеграційних полів, він функціонує у сфері інтернаціоналізації в якості об'єкту і одночасно є об'єктом глобалізації. Об'єктивно Третій світ зацікавлений у багатополлярності, але ще більшою мірою у біполлярності, оскільки остання структура надає йому більше можливостей грати на суперечностях між “полюсами” на користь своїх інтересів. Сьогодні Третій світ – це конгломерат держав, який за своїм соціально-політичним устроєм знаходиться на стадії розвитку феодалного суспільства з елементами капіталізму (Африка), на феодално-капіталістичному (Південно-Східна Азія), на кримінально-капіталістичному рівні (країни Латинської Америки).

Незважаючи на різний рівень розвитку окремих регіонів нашої Планети, можна зробити висновок про те, що капіталізм в кінці XX – на поч. XXI ст. у цілому досяг того, заради чого у свій час вийшов на історичну арену: завершив формування цілісного світового господарства, що охопило майже всю земну кулю, і тим самим підвів людство до необхідності політичного оформлення цих нових реалій. У першу чергу, це означає, що величезних масштабів досягли концентрація і централізація капіталу, що призвело до появи особливо складних організаційних структур (ТНК). Такі структури необхідні для забезпечення життєдіяльності капіталу у сучасних умовах.

Діалектика розвитку людського суспільства на межі XX-XXI ст. чітко визначили групу проблем, від вирішення яких залежить подальша доля людства. Це так звані **глобальні проблеми**, розв'язання яких можливе лише за умови докладання спільних зусиль усіх суб'єктів міжнародних відносин.

Характерними для глобальних проблем є такі **ознаки**: *загальнолюдський характер, масштабність, надзвичайна гострота, необхідність негайного колективного вирішення.*

Вирішенням цих проблем у загальнопланетарному масштабі займається **глобальна політика**, а суб'єктом її виступає **людство** вцілому, оскільки глобальні проблеми торкаються життєвих інтересів усіх народів.

Глобальна політика – це причетність суб'єктів світового співтовариства його обов'язку збереження життя на Землі, виникнення форм, завдань, змісту й напрямків їх глобальної діяльності задля досягнення загальнолюдських цілей збереження сучасної цивілізації.

Глобальні соціально-політичні проблеми охоплюють цілий комплекс задач по **забезпеченню миру й міжнародної безпеки**. Сюди, насамперед, входять: 1) попередження ядерної світової війни; 2) припинення локальних війн і конфліктів, розв'язання гострих ситуацій у потенційно небезпечних “гарячих” точках планети; 3) припинення гонки озброєнь, масштабне роззброєння, проведення конверсії; 4) встановлення між народами відносин довіри и добросусідства, партнерства і співробітництва.

Науково-технічна революція привела до того, що підчас військових дій армії все менше здатні захищати мирне цивільне населення. Так, у першій світовій війні (1914-1918 рр.) кількість жертв серед цивільного населення склала 5% від загальної кількості загиблих, у другій світовій війні (1939-1945 рр.) – 48%, у корейській війні (1950-1953) – 84%, то у в'єтнамській (1965-1973 рр.) – 92%. Про це треба пам'ятати кожній людині

доброї волі і не піддаватись впливу політичних еліт держав, які часто схильні створювати видимість загрози зовні, коли треба вирішувати гострі внутрішні проблеми. Фактичний неуспіх усіх попередніх переговорів про скорочення гонки озброєнь можна пояснити тим, що у ХХ ст. дуже велика кількість людей була економічно втягнута у діяльність військово-промислового комплексу у різних регіонах планети. Так, підчас так званої “холодної війни” (1946 – середина 1980 рр.) фактично кожний п’ятий інженер і вчений працювали у військовому секторі економіки.

Сукупність руйнівної сили ядерної вибухівки, що накопилась сьогодні в світі, по кількості використаних боєприпасів дорівнює 10 тисячам “других світових війн”. В арсеналі держав налічується 220 млн. літрів хімічних речовин, 1 міліграм яких є смертельною дозою для людини. Але проблема посилюється ще й тим, що йдеться не лише про кількісне нарощування озброєнь, а про його модифікацію. Сьогодні існують сучасні види озброєнь, які мають абсолютно фантастичну назву: проміневе, психотропне, етнічне, геофізичне, інфразвукове. Зібравши величезні арсенали зброї людство виявилось узником випадку, тобто несанкціонованої ядерної війни, ризик виникнення якої зріс майже в 100 разів.

Таким чином, гонка озброєнь в сучасних умовах вже вийшла з-під контролю і визначається власною динамікою НТП.

Гонка озброєнь своїм існуванням тягне за собою цілу низку гострих проблем. Вона віднімає у людства великі ресурси і спрямовує їх на знищення людських життів і створених матеріальних благ. Збільшуючи кількість зброї, вона неминуче розширює зону злочинності: тероризм, збройні напади, погрози, залякування, організація вибухів, незаконна торгівля зброєю і т.п.

Гонка озброєнь, нарешті, породжує свого роду “*мілітаризацію мислення*” людей. У багатьох регіонах планети виросло вже не одне

покоління людей, які бачать в зброї універсальний інструмент для вирішення життєвих проблем, а насилля сприймають як норму. Складається враження, що війна їм подобається, забори її і цим людям нічим буде зайнятися. Війна як *спосіб життя* – це реальна трагедія спотвореної милітаризмом людської свідомості.

Із закінченням “холодної війни” особливо гостро встали: а) ***проблема роззброєння*** – скорочення й знищення великих запасів зброї (у тому числі застарілої), зберігати яку стає все небезпечніше і шкідливо для довкілля, і б) ***проблема конверсії***, тобто переводу ресурсів, зайнятих у військово-промисловому комплексі у громадянський сектор.

Яскравим прикладом усієї складності цих процесів є проблема протипіхотних мін (або наземні міни). Щороку в світі на них підриваються більше 26 тис. чоловік. Але знешкодження цієї зброї коштує дуже дорого, приблизно 90 долр. США за 1 міну, що приблизно у 30 разів дорожче її виробництва. Сьогодні на поверхні землі приховано більше 100 млн. мін на території більш ніж 70 країн світу. Якщо продовжувати їх знешкодження теперішніми темпами, то остання міна буде ліквідована через 11 століть!

Роззброєння, особливо ракетно-ядерне – процес складний і тривалий. Достатньо нагадати, що з часу перших домовленостей між США і СРСР по обмеженню стратегічних озброєнь (так звані угоди ОСО-1) минуло вже більше 30-ти років (1972 р.). У людства є надія, що процес ОСО не зупиниться і охопить усі ядерні країни.

Таким чином, основними орієнтирами у вирішенні глобальних соціально-політичних проблем є: відмова від світових і локальних конфліктів, перехід до мирного розв’язання міждержавних і міжнаціональних суперечок, відмова від милітаризації і насилля, перехід до партнерства і співробітництва, посилення довіри між державами; припинення гонки озброєнь, роззброєння і конверсія.

Глобальні соціально-економічні проблеми.

Найбільш актуальною з них є проблема економічної відсталості, яка виявляється у тому, що велика кількість країн (на які припадає до половини населення земної кулі) все більше відстає від розвинених країн світу за економічними показниками та стандартами якості життя. Тісно зв'язаними з нею є також демографічна проблема, продовольча проблема та проблема ресурсів.

Економіки країн, що розвиваються, сильно відстають від рівня виробництва розвинутих країн, і скоротити цей розрив поки що не вдається. Держави з низьким рівнем доходів складають близько 40% всіх держав і зосереджені в “чорній” Африці, Південно-Східній і Центральній Азії. В країнах з високим рівнем доходів, які складають близько 10% всіх держав ВВП на душу населення складає 9386 долр. США.

Неграмотність дорослих в країнах з низьким рівнем доходів – понад 40%, а питома вага студентів вищих навчальних закладів становить лише 3%. Населення країн, що розвиваються, живуть в антисанітарних умовах, 250 млн. осіб мешкає в нетрях, 1,5 млрд. осіб не отримують медичної допомоги, близько 2 млрд. населення не мають доступу до якісної питної води, безпечної для здоров'я. Недоїдають понад 500 млн. осіб, а від голоду щороку помирає 30-40 млн., близько 15 млн. дітей щороку не доживає до п'ятого року життя, причому половина з них помирає від голоду.

Прірва між багатими й бідними країнами за темпами розвитку виробничих сил, за рівнем і якістю життя людей вимірюється десятками разів й продовжує збільшуватись. Це поглиблює розкол і протистояння багатих і бідних держав, посилює міжнародну напруженість, загрожує спільній безпеці.

У числі головних *причин*, які заважають бідним країнам подолати відсталість можна назвати: 1) *відсталість їх виробничої бази*, аграрний характер економіки. На їх частку припадає 90% селян світу, але вони не спроможні прокормити навіть себе, оскільки ріст населення у них

перевищує приріст виробництва продовольства. Не проведена індустріалізація, техніка й технології примітивні, низька продуктивність технологічних ліній. 2) **Неефективність використання трудових ресурсів**. Велике безробіття, низька продуктивність праці, брак спеціалістів та енергійних підприємців, погана організація і слабе стимулювання праці і т. ін. 3) **Неефективність державного управління суспільством**. Бюрократизм, некомпетентність чиновників, корупція, гальмування земельної, законодавчої, ринкової та інших прогресивних реформ. 4) **Несприятливі умови для розвитку країн**. Брак ораних земель і природних ресурсів, “проблемний” тропічний клімат, диспаритет цін у зовнішній торгівлі (країни вимушені продавати свою продукцію за заниженими цінами, а купувати товари у розвинених держав за завищеними цінами). Великий державний борг розвиненим країнам, що постійно зростає. Перенаселеність, неграмотність, родоплемінні й кастові пережитки, громадянські війни, міжетнічні конфлікти, консерватизм і неготовність більшості людей до змін.

У результаті відсталі країни потрапили у своєрідне **порочне коло бідності**: вони бідні, тому, що мають відстале й неефективне виробництво; а виробництво відстале тому, що не має коштів для інвестицій та інновацій, щоб його підняти. **Шляхи виходу** з цієї вкрай важкої ситуації лежать у двох напрямках. По-перше, **самі відсталі країни** повинні рішуче піти шляхом широких прогресивних змін у своїх суспільствах. По-друге, необхідна активна і дійова допомога цим країнам з боку **розвинених країн** (справедлива взаємна торгівля, перегляд і скасування частини зовнішніх боргів, надання інвестицій, передових технологій, підготовка кадрів і т. ін.)

Демографічна проблема охоплює цілий комплекс негативних явищ у світовому співтоваристві, які породжені двома глобальними демографічними процесами: 1) так званий “демографічний вибух” у

країнах, що розвиваються й 2) низьке відтворення населення у розвинених країнах.

“Демографічним вибухом” називають стрімке зростання населення планети у другій половині ХХ ст. За цей короткий історичний період населення світу більш ніж подвоїлось, збільшилось з 2,5 (1950 р.) до 6,5 (2000 р.) млрд. осіб. Для порівняння: у 1830 р. населення Землі складало 1 млрд. осіб, через 100 років – 2 млрд., у 1960 р. – 3 млрд., у 1975 р. – 4,1 млрд., у 1980 р. – 4,5 млрд. При цьому найбільший приріст населення (> 80%) припадає на країни, що розвиваються - Азії, Африки і Латинської Америки. Фактично 5 млрд. осіб з 6,5 млрд. людства припадає саме на ці країни. Природне право кожної сім’ї мати своїх дітей перетворилось у глобальну проблему, яка не може залишитись без негативних наслідків. Кожен день народжується 200 тис. осіб. Кожного тижня у світі за чисельністю населення з’являються – Мюнхен, Варшава, Київ; кожен місяць – Данія або Гватемала; кожні три роки – така країна як США, кожні 5 років – ще одна Південна Америка, Західна Європа або Африка. Прогнози спеціалістів є різними. Зокрема, вбачається продовження “демографічного вибуху” ще на 4-5 десятиліть з подальшою стабілізацією чисельності населення Землі лише в період 2035-2060 рр. на рівні 9-10 млрд. осіб.

У результаті “демографічного вибуху” у країнах, що розвиваються, спостерігається абсолютне перенаселення і, за деякими оцінками, до 2100 року там може проживати до 85% населення землі. Бурне зростання і концентрація населення в певних регіонах заважає господарюванню і викликає серйозні проблеми. Зокрема, катастрофічно зростає антропогенне²⁴ **навантаження на природу**, тобто руйнівна дія на неї з боку людей (надмірне споживання природних ресурсів, велика кількість

---

²⁴ Антропогенний (від грец. anthrohos – людина + genos – походження) – створений, викликаний людською діяльністю.

різноманітних відходів, які буквально знищують оточуюче середовище. Зростає **нерівномірність** розподілу населення світу по відношенню до життєвоважливих ресурсів (орані землі, водні джерела, корисні копалини і т. інше). Посилюється **міждержавна міграція населення** і невиправдана **урбанізація** (надмірна скупченість населення в містах, виникнення **мегаполісів**, життя в яких стає фактично некерованим). Так, в 2000 р. 400 міст планети досягли мільйонного рубежу. Усього 30-40 років тому у містах проживало близько 700 млн. осіб. Сьогодні міське населення складає 3 млрд. осіб. Близько 650 млн. осіб сконцентровано у 60 містах з населенням 5 і більше млн. осіб у кожному, причому, $\frac{3}{4}$ з них знаходиться в країнах, що розвиваються. Збільшується кількість **біженців**. Погіршуються умови існування людей (безробіття, низький рівень споживання, брак освіти та ін.).

Низьке відтворення населення, навпаки, характерно для розвинених країн. Воно обумовлено падінням народжуваності і викликає вкрай негативні наслідки. Зокрема, у розвинених й країнах з перехідною економікою відбувається: а) старіння населення й б) збільшення частки пенсіонерів. Так, якщо у 1939 році на одного непрацюючого європейця припадало 6 працюючих, то у 2000 р. – вже тільки 1,8; а невтішний прогноз обіцяє на 2050 рік, якщо рівень народжуваності в Європі не збільшиться, то число дітей-європейців до 15 років скоротиться на 40% - до 87 млн., а кількість старих людей збільшиться вдвічі до 169 млн. Так саме і в Україні до 2050 р. 40% населення складуть люди старші 60 років. У 2000 р. вони складали 1/5 населення Європи. Низьке відтворення населення може також привести до в) скорочення частки працездатних людей, г) зменшення чисельності корінного населення (відбувається так звана **депопуляція**¹), а також д) можливість зникнення окремих етносів.

---

¹ Депопуляція (від лаю de...- відокремлення, видалення, зниження + populus – народ, населення) – скорочення чисельності тої чи іншої спільності людей, виродження етносу.

Так вчені вбачають, що у 2100 р. в Японії замість 128 млн. залишиться близько 55 млн. осіб, а населення України може складати усього 20 млн. осіб замість сьогоднішніх 47.

При збереженні теперішнього рівня народжуваності Європа до 2050 р. повинна буде прийняти 169 млн. іммігрантів. Але за прогнозами, вже в наступні 10-20 років країни “третього світу” готові будуть “викинути” на ринок праці розвинених країн до 1 млрд. осіб. А це автоматично призведе до падіння рівня життя в багатих країнах, оскільки збільшаться податки, знизяться пенсії і пільги на лікування, зменшаться зарплати.

Проблема полягає також у тому, що **дисбаланс** населення різко змінить структуру населення Землі. Внаслідок “демографічного вибуху” у світі зросте частка вихідців з бідних країн – людей малограмотних, невлаштованих, не налаштованих на позитивні життєві орієнтири, без звички дотримуватись цивілізованих норм поведінки, агресивних. Це може з часом значно знизити інтелектуально-творчий потенціал людства в цілому і посилити розповсюдження в суспільствах злочинності, наркоманії, дармоїдства та інших асоціальних явищ.

З всього вищесказаного витікає двояка задача регулювання і раціоналізації демографічних процесів. В розвинутих країнах важливо нормалізувати народжуваність. Так, у сучасній Японії жінка репродуктивного віку народжує 1,1 дитину, в Італії, Іспанії, Болгарії – 1,2, у Німеччині і Україні – 1,4. Для збереження теперішньої чисельності населення в країні із тенденцією депопуляції (просте відтворення населення) „норма”, за думкою фахівців, повинна складати у середньому 2-2,5 дитини.

Іншими словами для **простого відтворення населення** необхідно, щоб приблизно одна половина сімей в суспільстві мала двох дітей, а друга половина – трьох. Тоді дві дитини згодом „заміщають” батьків, а третя

„компенсує” можливі втрати від нещасних випадків, хвороб, бездітність окремих шлюбних пар.

У відсталих країнах, навпаки, є необхідність обмежити високу народжуваність, як, наприклад, в Китаї: 1 сім'я – 1 дитина і збалансувати зростання населення з розвитком виробництва. Для цього, насамперед, потрібно підвищити загальну культуру населення, змінити певні культурно-релігійні традиції, забезпечити підйом добробуту, оскільки „демографічна поведінка” багато у чому визначається рівнем соціально-економічного розвитку суспільства. Тут спостерігаються певні позитивні зрушення. Середня кількість народжених дітей на одну жінку в країнах з високим приростом населення зменшилась з 6,1 у 1965 р. до 3,1 у наш час. Завдячуючи головним чином цьому темпи зростання населення світу знизились з 2,2% у 1960 –х роках до 1,8% у 1970-х і до 1,6% у кінці XX ст. Таким чином є надія, що пік „демографічного вибуху” залишився у минулому.

Продовольча проблема проявляється: а) у гострій нестачі продуктів у багатьох країнах, що розвиваються (більше 70 з них вимушені ввозити продовольство; б) у недостатньому харчуванні і голоді мільйонів жителів Землі (за різними оцінками від 500 до 800 млн. людей не доїдають та голодують; в) у незбалансованості і неповноцінності харчування мільйонів людей (наприклад, середньодобове споживання кілокалорій населенням Бангладеш складає лише 1850, в Гані – ще менше – 1650, при медичній нормі 2300-2600).

Ситуація ускладнюється тим, що 75% населення світу, що мешкають в країнах, що розвиваються, споживають лише 30% світового виробництва злаків. У той же час 15% продовольства, яке купують жителі США, викидається на смітник. Така продовольча незабезпеченість слаборозвинених країн слідує за їх економічною відсталістю та „демографічним вибухом”. Річ у тім, що у цілому сучасна

високоєфективна індустрія продовольства здатна прокормити усе теперішнє населення Землі. Однак, зконцентрована така індустрія у розвинених країнах, де, до того ж, і населення не збільшується, і ситуація стабільна. В країнах же, що розвиваються, це відзначалось, і виробництво малоефективне, і перенаселеність загрозово збільшується. У результаті одна частина населення стурбована перевиробництвом продуктів і проблемою ожиріння, а друга – страждає від недоїдання й голоду.

Можна назвати наступні **шляхи вирішення продовольчої проблеми**:

а) розвиток і підвищення ефективності виробництва продовольства насамперед у слабкорозвинених країнах, у розповсюдженні так званої „*зеленої революції*”²⁵; б) розширення виробництва й видобутку продуктів харчування у Світовому океані; в) обмеження росту чисельності населення відсталих країн відповідно до можливостей виробництва; г) допомога світового співтовариства відсталим країнам у розв’язанні цих проблем.

Суть *глобальної проблеми природних ресурсів* полягає у їх катастрофічному *виснаженні*. Людство більше не може безмежно і все більшими темпами черпати з природного середовища ресурси. По-перше, більшість з них **не поповнюються** і не так вже далекі від **остаточного вичерпання**. Інтенсивно виснажуються на планеті і сировинні, і енергетичні ресурси. У 1950-2000 рр. їх було добуто з надр Землі більше, ніж у I-й половині XX ст., нафти – у 13 разів, газу – у 23 рази, залізної руди – у 3 рази. Причому нафти, вугілля, газу при теперішніх темпах енергоспоживання може вистачити лише на 150-170 років, а природі знадобиться майже 400 тис. років, щоб поповнити кількість пального, яке використали лише в одному 1990 році! По-друге, процес споживання

---

²⁵ „Зелена революція” – процес (з поч. 1960-х рр..) могутнього підйому сільськогосподарського виробництва у багатьох країнах на основі його комплексної механізації, широкого застосування хімічних та інших засобів захисту рослин і тварин, стимуляторів їх росту; впровадження високопродуктивних видів біо- та інших передових технологій. Зворотна сторона „земної революції” – хімічні та інші забруднення сільськогосподарської продукції та оточуючого середовища.

природних багатств відбувається вкрай незбалансовано і несправедливо. Так, найбільш розвинені країни сьогодні фактично живуть і розвиваються за рахунок викачування ресурсів з території слабкорозвинених країн. Наприклад, економіка № 2 в світі – Японія за рахунок імпорту з країн, що розвиваються, забезпечує 94% споживаної мінеральної сировини і 70% енергоресурсів. Економіка № 3 в Європі – Франція ввозить з цих країн 44% природних ресурсів. Економіка № 1 в світі – США покриває свої потреби привозними ресурсами: у марганцю – на 98%, кобальті – 97%, хромі – 92%, у металах платінової групи – на 91%, боксітах і глиноземі – 85%, нікелі – 77%, нафті – 40% і т. ін.

Зрозуміло, що людство не може існувати без забезпечення себе енергією й сировиною і без певного економічного зростання. Однак, необхідно принципово **змінити модель економічного зростання**: переорієнтуватись з безмежного нарощування об'ємів ресурсів на раціоналізацію їх виробництва й споживання. У результаті підвищення життєвого рівня людей буде досягатися відносно меншими витратами ресурсів. Так, в країнах з перехідною економікою, у тому числі й в Україні, через нераціональне використання щорічні втрати ресурсів досягають 30-40%. Тільки високотехнологічне, енерго- і ресурсозберігаюче забезпечення виробництва може покласти цьому край.

Раціоналізація виробництва може значно знизити енерго- і матеріаломісткість виробництва; зменшити використання нафти і вугілля і замінити їх менш “брудним” для довкілля газом; розвивати нетрадиційні (альтернативні) види енергетики – сонця, вітру, морських припливів, атому, геотермальних джерел, а у перспективі й розвивати і розповсюджувати фактично невичерпну і екологічно чисту енергію термоядерного синтезу; стимулювати і раціонально (економічно) використовувати ресурси у виробництві й побуті.

Глобальні соціально-екологічні проблеми.

Цей комплекс проблем пов'язаний із взаємовідносинами суспільства і оточуючого середовища, з виникненням і труднощами подолання **екологічної кризи**, яка виникла на планеті внаслідок руйнівної дії людей на природу, довкілля. Річ у тім, що природа відіграє у розвитку людства двояку роль: 1) як **джерело ресурсів** для виробництва і 2) як **середовище існування людей**. І за необережне споживацьке господарське вторгнення природа “відповідає” людям не лише виснаженням ресурсів, але й неминучим погіршенням умов існування і здоров'я людей. У якості основних проявів екологічної кризи найчастіше називають наступні:

- Забруднення **повітряного і водного басейнів** Землі; утворення парникового ефекту, “озонових дір”, “кислотних дощів”, отруєння озер і річок, цілих зон екологічного лиха із масовими захворюваннями людей, тварин і рослин.
- Глобальні зміни клімату, які загрожують людству **кліматичною катастрофою** (глобальне потепління, нестійка важкопрогнозована погода, посухи, таяння полярних крижаних масивів, підвищення рівня Світового океану, затоплення великих населених територій, родючих земель, скорочення врожайності і т. ін.
- Знищення й стрімке вимирання лісів (легень планети). Вже втрачено 33% зеленого покрива планети; збіднення і загибель тваринного й рослинного світу, лавіноподібний викид у довкілля відходів виробничої діяльності людей і т. ін.
- Скорочення **орних угідь** і погіршення **родючості земель** через надмірну експлуатацію, ерозії (видування родючого шару), отруєння, засолення, заболочування, наступу пустель (з 1975 по 2000 рр. площа пустель збільшилась на 20%), наступу міст на землі сільськогосподарського призначення.

Науково-технічна революція озброїла людину небувалої сили засобами дії на природний процес. Сьогодні на кожного жителя Землі щороку виробляється до 20 т відходів, які викидаються у біосферу. У силу цього ризик загинути від “кислотних опадів” в індустріально розвинених

країнах у 2 рази вище за ризик загинути у автомобільній катастрофі; а ризик померти від “отруєння” пестицидами перевищує “автомобільний ризик” у 10 разів. Сьогодні тільки через ерозії планета втратила майже третину родючих земель. $\frac{3}{4}$ угідь у засушливих регіонах вже опустелілись і цей процес продовжується із швидкістю приблизно 6 млн. га родючої землі на рік. У Світовий океан у ХХ ст. скинуто більше 20 млрд. тон сміття – від консервних банок до хімікалій. У результаті в тушах морських тварин і рибах знайдено до 150 різних шкідливих хімічних речовин. Кількість озону у Північній напівкулі у 1975-1990 рр. зменшилась на 3%, а у 1999-2001 рр. – на 6%. Щороку на планеті гине декілька видів тварин і рослин, а усього до 2000 р. припинили своє існування близько 1 млн. живих організмів.

Катастрофічними темпами відбувається накопичення в атмосфері вуглецю (0,4% на рік), метану (1%), окису азоту (0,2%). Газовий склад повітря не можна буде відтворити протягом сотен років. Міжурядова комісія щодо кліматичних змін (РСС) прогнозує, що за ХХІ ст. температура підніметься на 3,5°C. Внаслідок чого виникає реальна загроза кліматичних змін, які приведуть до непередбачуваного збільшення стихійних лих – землетрусів, повеней, буревіїв, циклонів, цунамі, у результаті яких, за 1971-2001 рр. загинуло 4 млн. осіб, а 1,5 млрд. осіб постраждали. Причому інтервали між значними стихійними лихами зменшуються, й вони відбуваються все частіше й частіше. Так, у 1973-1982 рр. відбулось 1,5 тис. стихійних катастроф; у 1983-1992 – 3,5 тис.; у 1993-2002 рр. – 6 тис. стихійних лих. У грудні 2003 р. у тихоокеанському регіоні цунамі одномоментно забрало життя 226 тис. осіб! Вже сьогодні від кліматичних змін, викликаних, у тому числі, й внаслідок техногенної діяльності людей, помирають мільйони людей щороку, але через глобальне потепління частішають хвороби і смертні випадки, пов’язані із спекою. Збільшиться частота та кількість лісових пожеж, підвищиться рівень моря.

Серед *шляхів рішення екологічних проблем* можна виділити наступні: 1) Розробка та здійснення погодженої **міжнародної програми** охорони довкілля, яка б складалась з таких, наприклад, заходів: - створення фонду для проведення природозберігаючих дій світового значення (скажімо, по припиненню вирубки тропічних лісів, покращення якості питної води і т. ін.); - встановлення міжнародних екологічних стандартів й контролю за станом природного середовища (з правом інспектування будь-якої країни); - введення міжнародних обмежуючих квот (норм) для кожної країни на шкідливі викиди в атмосферу (що вже діє по відношенню озоноруйнуючих газів; причому, країни можуть продавати одна одній свої невикористані квоти)¹ – проголошення природного середовища надбанням усього людства і введення у міжнародну практику принципу “платить той, що забруднює” через податок на шкідливі викиди, спеціальні податки за користування Світовим океаном, Антарктидою, навколоземним космічним простором і т. п.).

2) Створення *обґрунтованого природоохоронного законодавства*, у якому б вбачалися: - дійові стимули до охорони довкілля (наприклад, введення спеціальних “екологічних податків” на використання найбільш “брудних” технологій і навпаки – податкових пільг для економічно чистих виробництв і технологій).

3) Перехід до нової, екологічної технологічної культури (раціональні підходи до використання природних ресурсів, застосування найбільш безпечних і найменш рідких з них, турбота про відтворення ресурсів, що поповнюються, впровадження безвідходних (або маловідходних), ресурсо- і природозберігаючих технологій, екозахисних систем і т. ін.

---

¹ У грудні 1997 р. в Кіото (Японія), зібралися понад 2200 делегатів з 161 країни для укладання угоди стосовно їх дій у ситуації загрози глобального потепління. Після тижня роботи делегати ухвалили, що розвинуті країни мусять до 2012 р., скоротити викиди у повітря парникових газів у середньому на 5,2% порівняно з 1990 р. США відновилися підписати Кіотський протокол, мотивуючи економічними втратами, що з 2001 р. особливо загостило обговорення проблеми глобального потепління.

4) Постійне, повне і правдиве *інформування* людей про стан середовища їх існування і формування екологічного *світогляду* людства.

Глобальні проблеми людини. Зрозуміло, що у центрі усіх глобальних проблем сучасності знаходиться людина. Саме вона страждає від ворожнечі, війн і насилля, від егоїзму і прорахунків й помилок політиків, від економічної відсталості країн, браку харчів, загибелі природи, екологічних катастроф і т.д. Тим не менш, можна виділити проблеми Людини в окрему групу, до них можна віднести наступні: страждання від війн, конфліктів, розповсюдження насилля, тероризму; ворожнеча та зростання недовіри між людьми; ущемлення прав і свобод громадян; низька якість матеріального і духовного життя; криза культури; фізичне і психічне нездоров'я людини; криза сім'ї і втрата людиною індивідуальності.

Масова загибель людей, каліцтва, втрата близьких, невпевненість у завтрашньому дні у результаті війн, насилля, тероризму, бандитизму стали характерними ознаками сучасності у багатьох регіонах світу. Націоналістичний, релігійний та ідеологічний фанатизм, ворожнеча між народами набув вже ознак хронічних явищ існування людства. Ущемлення прав і свобод особистості, дискримінація жінок, національних і релігійних меншин, дискримінація дітей залишаються ганебними фактами. Наприклад, у багатьох мусульманських країнах обмеженою залишається можливість жінок навчатись і працювати; у багатьох країнах жінки майже не представлені в органах влади, отримують за однакову працю меншу зарплату, ніж чоловіки, звільняються у першу чергу. Згідно за даними Міжнародної організації праці (МОП), у країнах, що розвиваються, кількість малолітніх працівників віком від 5 до 14 років становить 250 млн. Вважається, що 61% їх – в Азії, 32% - в Африці, 7% - в Латинській Америці, хоча проблема дитячої праці існує й в індустріально розвинутих

країнах. За підрахунками Надзвичайного фонду допомоги дітям при ООН (ЮНІСЕФ) приблизно 130 млн. дітей у країнах, що розвиваються, не вчаться у початковій школі; близько 160 млн. страждають від недоїдання; 600 млн. дітей живуть у цілковитій бідності.

Особливе занепокоєння як чинник порушення прав людини викликає наявність на планеті на початку XXI ст. великої зони голоду. Так, у результаті недоїдання за кількістю жертв голодної смерті людство щороку як би переживає Другу світову війну. Світова картина є такою: 10% населення знаходиться на межі голодної смерті, 30% - отримують харчування низької якості; 30% - не доїдають; 20% - харчуються нормально, 10% - переїдають. На планеті існує голод явний, прихований й хронічний. Все це не може не турбувати людство, оскільки проблема голоду у країнах, що розвиваються, безпосередньо стосується не лише питання низької якості життя, але й питання якості майбутнього людства. Трагедія полягає у тому, що часто дитина у “зоні голоду” отримує недостатнє харчування ще до свого народження. У нормальних умовах, жінка під час вагітності повинна набрати близько 12-12,5 кг, а у відсталих бідних країнах ця прибавка ваги складає усього 3-4 кг. Тому дитина отримує недостатню кількість поживних речовин, щоб народитися нормальною людиною. Причому це стосується як її фізичного, так і розумового стану, зрозуміло, у тому випадку, якщо вона взагалі залишиться живою. Отож, матеріальне й духовне неблагополуччя людей – безробіття, голод, злидні, біженці й волоцюги, неграмотність і невігластво – всі ці проблеми є наслідками відсталості великої кількості країн, яка сама є глобальною проблемою проблемного людства.

Підраховано, що екологічні проблеми напряду викликають низку проблем Людини у сучасному світі. Так, більше 100 тис. найменувань різних хімічних сполук, які знаходяться в обігу й застосовуються у

людській діяльності здатні викликати досить поширені і небезпечні хвороби. На додачу до більш ніж 30 тис. людських хвороб щоразу з'являються десятки нових. Епідемічні¹ й пандемічні² захворювання (грип різних мутацій, туберкульоз, СНІД (сіндром набутого імунodefіциту), від якого, за даними ООН, вже померло 16 млн осіб і понад 50 млн. інфіковано); нездоровий спосіб життя (наркоманія, пияцтво, алкоголізм, паління, гиподинамія, неправильне харчування, що приводить до ожиріння населення розвинутих країн – все це прояви як фізичного, так і психічного нездоров'я людства.

Глобальний характер проблем Людини проявляється у їх розповсюдженості, загострюючись в одних країнах, вони неминуче зачіпають інші. Злочинність, хвороби, наркоманія, проституція, отруєння атмосфери, океанів, річок взагалі не визнають державних кордонів.

Насамкінець, варто підкреслити, що глобальні проблеми сучасного людства спричинені самими людьми, погіршенням морально етичного, духовного стану людства.

Кожній людині треба пам'ятати про “ефект бумеранга”, глибоко усвідомити, що причини сучасної кризи людства не навколо, а всередині нас. Людина через власні безвідповідальні дії, політичну й соціальну пасивність сама завела себе у глобальний тупик – у кризу на межу виживання. І щоб мати майбутнє, щоб жили наші діти та онуки, ці проблеми усім світом “глобально” треба вирішувати вже сьогодні. Завтра може бути запізно.

---

¹ Епідемія (від грец. eпsdeμία) – значне розповсюдження інфекційної хвороби.

² Пандемія (від грец. pandeμία) – більш широке, ніж епідемія, розповсюдження інфекційної хвороби на цілі країни, материки, всю планету.

Структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма						Заочна форма					
	усьог о	у тому числі					усьог о	у тому числі				
		л	п	ла б	ін д	с.р .		л	п	ла б	ін д	с.р .
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Модуль 1 Теоретико-методологічні та історичні засади політології. Політичне життя суспільства, політичні процеси												
Змістовий модуль 1.												
Тема 1. Предмет і метод політології	6	2	2			2	6	2				4
Тема 2. Політика як суспільне явище	4		2			2	6		2			4
Тема 3. Соціально-класова структура суспільства. Теорія стратифікації	4		2			2	4					4
Тема 4. Політична влада	6	2	2			2	5		2			3
Тема 5. Основні етапи становлення світової політичної думки	4		2			2	3					3
Тема 6. Етапи розвитку політичної думки в Україні	4		2			2	6		2			4
Тема 7. Політична діяльність і політичні відносини	6	2	2			2	4					4
Тема 8. Етнонаціональні відносини	4		2			2	6		2			4

та етнополітика												
Тема 9. Демократія як форма організації суспільства	4		2			2	6		2			4
Разом за змістовим модулем 1	42	6	1 8			18	46	2	1 0			34
Змістовий модуль 2. Політична система суспільства. Основні проблеми світової політики												
Тема 10. Політична система суспільства: структура та функції	6	2	2			2	6	2				4
Тема 11. Держава у політичній системі суспільства	4		2			2	5		2			3
Тема 12. Правова держава і громадянське суспільство	4		2			2	4					4
Тема 13. Політичні партії та громадсько- політичні організації і рухи.	6	2	2			2	4					4
Тема 14. Політичні еліти і політичне лідерство: світовий досвід і українські	4		2			2	6		2			4

реалії												
Тема 15. Політичні конфлікти і кризи, шляхи їх вирішення	4		2			2	4					4
Тема 16. Політична свідомість, політична культура	4		2			2	4					4
Тема 17. Політична ідеологія. основні ідейно-політичні течії сучасності.	4		2			2	4					4
Тема 18. Політичні технології	6	2	2			2	4					4
Тема 19. Міжнародна політика і світовий політичний процес	4		2			2	4					4
Тема 20. Україна в системі сучасних міжнародних відносин та світовому геополітичному у просторі	4		2			2	3					3
Тема 21. Поняття цивілізації. Цивілізаційна структура сучасного світу	4		2			2	3					3
Тема 22. Трансформації	4		2			2	3					3

я суспільства та політична модернізація												
Тема 23. Політичні аспекти глобальних проблем сучасності	4		2			2	4					4
Усього годин	62	6	2 8			28	58	2	4			52
Модуль 2												
ІНДЗ	4		-	-	4	-						
Усього годин	108	1 2	4 6		4	46	108	4	1 4		4	86

Теми індивідуальних науково-дослідних завдань

1. Значення політології для формування професіоналізму та культури українських студентів.
2. Багатовимірність системи методів політичного пізнання.
3. Теорія „соціальної стратифікації” як основна концепція наукового аналізу суспільства соціальної нерівності.
4. Соціальні групи і стани України в контексті її політичної історії.
5. Концепція формування людини Нового часу в епоху Відродження.
6. Політичні погляди мислителів США XVIII століття.
7. Політичні погляди Б. Хмельницького, П. Дорошенка. І. Мазепи.
8. Києво-Могилянська академія як духовний центр відродження державності України.
9. Негативні явища політичного процесу.
10. Форми і методи політичної боротьби.
11. Технологія прийняття політичних рішень.
12. Політичні рішення та їх технологія.
13. Специфіка політичних конфліктів та криз в Україні.
14. Демократія і народовладдя.
15. Генезис ідей демократії.
16. Проблема становлення демократії в українському суспільстві.
17. Співвіднесеність понять „республіканізм” та „демократія”.
18. Особливості міжетнічних взаємин в Україні.
19. Українська національна ідея: історія та сучасне сприйняття.
20. Драгоманов, В. Липинський про роль еліти в українському державотворенні.
21. Лідери в історії України XX століття.
22. Політична культура – культура політичного мислення і поведінки.
23. Феномен громадської думки.
24. Політична культура в пострадянській Україні.

25. Політична культура української молоді на сучасному етапі.
26. Комуністична ідеологія: плюси і мінуси.
27. „Демократичний соціалізм” - головна ідейно-політична концепція соціал-демократичного руху.
28. Сучасний неофашизм: його сутність, ймовірність поширення в сучасному світі.
29. Політичні партії України у дзеркалі існуючих ідеологій.
30. Нетрадиційна класифікація політичних режимів.
31. Людина як суб’єкт політики в умовах функціонування різних режимів (порівняльна характеристика).
32. Проблема бюрократії як прояву функціонування держави.
33. Поняття національної держави.
34. Діалектика взаємодії держави і громадянського суспільства.
35. Політичний режим як умова функціонування громадянського суспільства.
36. Партії як ланки зв’язку між громадянським суспільством і державою.
37. Проблема сприйняття сучасних партій суспільством.
38. ООН - універсальна організація світового співтовариства.
39. Національний інтерес та проблема національної безпеки України.
40. Гуманізація міжнародних відносин і людський вимір політики.
41. Загальнолюдське, національне та класове в проблемі війни та миру.
42. Глобальні проблеми України: дійсність та перспективи.
43. Прояви політичної комунікації.
44. Психологічні аспекти у політичних технологіях.
45. Незалежність засобів масової інформації – міф чи реальність?
46. Молодіжна преса незалежної України.
47. Засоби масової інформації та суспільна інформація.
48. Перспективи переходу до інформаційного суспільства.
49. Вплив засобів масової інформації на формування громадської думки.

ЕКЗАМЕНАЦІЙНІ ПИТАННЯ

1. Політологія як наука та навчальна дисципліна. Предмет політології.
2. Методологічні засади та методи політології.
3. Поняття, категорії та закономірності політології.
4. Наука про політику в системі інших суспільних наук (соціологія, філософія, психологія, історія, географія, правознавство, антропологія).
5. Функції, зростання ролі і значення політології в сучасному світі та Україні.
6. Сутність і структура політики, як суспільного явища.
7. Соціальна структура суспільства. Теорія стратифікації.
8. Суб'єкти та об'єкти політики, їх класифікація і роль.
9. Зміст та структура влади, її функції у політичній системі суспільства.
10. Джерела, типи легітимності влади.
11. Етапи розвитку світової політичної думки. Найвизначніші мислителі.
12. Етапи розвитку української політичної думки. Найвизначніші імена.
13. Поняття політичної діяльності.
14. Типи і види політичної діяльності.
15. Поняття політичної взаємодії. Типи і види політичної взаємодії.
16. Орієнтації та позиції в політичній діяльності
17. Поняття політичного конфлікту, його функції.
18. Типи і види конфліктів,
19. Етапи наростання конфлікту. Криза. Типи криз.
20. Способи і технології розв'язання політичних конфліктів.
21. Концептуальні підходи до витлумачення поняття демократії.
22. Багатоаспектність демократії:

23. Принципи демократичного влаштування суспільно-політичного життя.
24. Демократичні процедури. Вибори, виборчі системи.
25. Нація як етап соціально-політичної еволюції етносу, етно-національні процеси в сучасному світі.
26. Об'єктивні та суб'єктивні чинники формування нації.
27. Націоналізм, його різновиди.
28. Напрями етнополітики, загальнодемократичні принципи національної політики.
29. Типи міжнаціональних конфліктів та шляхи їх вирішення.
30. Панівна еліта: поняття і структура. Сучасні концепції політичних еліт.
31. Сутність, функції політичної еліти.
32. Типи та ознаки політичної еліти .
33. Соціальна природа, функції політичного лідерства.
34. Вимоги до політичних лідерів у демократичному суспільстві.
35. Типи політичного лідерства.
36. Поняття політичної свідомості, її функції.
37. Структура, типи і види політичної свідомості.
38. Поняття політичної культури, її функції.
39. Структура, типи політичної культури.
40. Поняття, функції, критерії класифікації політичних ідеологій.
41. Політична доктрина консерватизму.
42. Політична доктрина лібералізму.
43. Політична доктрина соціал-демократизму.
44. Політична доктрина комунізму.
45. Політична доктрина фашизму.
46. Поняття політичної системи. Структура та функції політичної системи.

47. Типи політичних систем.
48. Політичні режими та їх типи.
49. Особливості формування політичної системи в Україні при переході від тоталітаризму до демократії.
50. Основні концепції походження держави..
51. Держава, її ознаки та функції.
52. Форми державного правління та державного устрою.
53. Поняття громадянського суспільства. Шляхи його формування.
54. Сутність та характеристики правової держави.
55. Поняття і функції громадських організацій і рухів.
56. Класифікація громадських організацій і рухів.
57. Соціально-політична сутність, функції політичних партій.
58. Типи політичних партій.
59. Типи партійних систем.
60. Партійна система в сучасній Україні.
61. Міжнародні відносини та їх суб'єкти:
62. Основні принципи сучасної міжнародної політики.
63. Україна в системі міжнародних відносин:
64. Поняття цивілізаційного розвитку людства. Типи та види цивілізацій.
65. Поняття глобальної політики. Глобальні проблеми людства та їх класифікація.
66. Соціально-політичні перспективи розвитку людства.

Рекомендована література

Базова

1. Антоненко В. Г., Бабкін В. Д., Бабкіна О. В., Бебик В. М., Головатий М. Ф., Горбатенко В. П.. Політологія: підручник / Ольга Володимирівна Бабкіна (ред.), Володимир Павлович Горбатенко (ред.). — 3-тє вид., перероб., доп. — К. : Академія, 2008. — 567с.
2. Бебик, Валерій Михайлович. Політологія для політика і громадянина: Монографія/ В.М. Бебик. - 2004
3. Гелей Степан Дмитрович, Рутар Степан Михайлович. Політологія: навч. посібн.. — 7-ме вид., перероб. і доп. — К. : Знання, 2008. — 415с.
4. Піча В. М., Хома Н. М.. Політологія: підручник для студ. вищ. закладів освіти. — 5-те вид., стер. — Л. : Новий Світ-2000, 2008. — 304с.
5. Політологія: навч. посібник / Полтавська держ. аграрна академія / Микола Трохимович Безотосний (уклад.). — Полтава : ПДАА, 2008. — 128с.
6. Шляхтун Петро Панасович. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підруч. для студ. вищ. навч. закл.. — К. : Либідь, 2002. — 574с. Політологія [Текст] : підручник для студентів вузів / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. - К. : Академія, 2003. - 406 с.
7. Політологія: підручник / за наук. ред. В. Г. Кремень. - Харків : Вид-во Харківського ун-ту, 2001. - 354 с.
8. Політологія : підручник / за ред. М. М. Вегаша. - К. : Знання, 2008. - 384 с.
9. 18. Політологія : підручник / Ю. М. Розенфельд та ін. - Харків : Право, 2001. - 398 с.
10. Основи політології / за ред. Ф. М. Кирилюка. - К. : Тандем, 2000. - 376 с.

Допоміжна

1. Антологія творчих досягнень. Вип.2 \ред.Ю.М. Пахомов. – К., 2005. – 406 с.
2. Відкритість і прозорість української влади в умовах її реформування \ред.М.Ожеван. – К., 2008. – 119 с.
3. Демчук Павло Олексійович. Міжнародні відносини та проблеми євроатлантичної інтеграції: Навч. посібник/ П.О. Демчук. - 2004
4. Дещинський, Леонтій Євгенович. Міжнародні відносини України: Історія і сучасність: Навч. посіб.. Ч.ІІ/ Л.Є. Дещинський. - 2004
5. Дослідження і розробки у сфері євроатлантичної інтеграції України \ред.В.Горбулін. – К., 2007. – 146с.
6. Ефективні інституційні відповіді для подолання нетолерантності та екстремізму в Чорноморському регіоні. – К., 2009. – 148с.
7. Є.Камінський Світ переможців і переможених: міжнародні відносини і українська перспектива на початку ХХІ століття. – К., 2008. – 336с.
8. Зовнішня політика України та шлях країни до Європи. – К., 2007. – 170с.
9. І.Дробінка Політологія: навч.посібник. – К.,2007. – 292с.
10. І.Савчук Міжнародні організації: довідник. – К., 2007. – 128с.
11. Класики політичної думки: Від Платона до Макса Вебера/ Ред. Є. Причепій. - 2002
12. Крушинський, Вадим Юрієвич. Міжнародні відносини та світова політика 1945-1980: Навч. посіб./ В. Ю. Крушинський, В. А. Манжола. - 2007
13. Л.Кочубей Вибірчі технології: навч.посібник. – К., 2008. – 330с.
14. Л.Лукачєнко Народження нової ери: громадянське суспільство. – К, 2007. – 290с.
15. НАТО: За і проти: Дебати з питань євроатлантичної безпеки. - Б.р.
16. О.Демянчук Державна політика і державне управління. – К., 2008. – 269 с.

17. Основи європейської та євроатлантичної інтеграції України: Навч. посібник/ Ред. В. П. Горбулін. - 2006
18. Політична географія і геополітика: Навч. посіб./ Б. П. Яценко, В. І. Стафійчук, Ю. С. Брайчевський та ін. . - 2007
19. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. - 1997
20. С. Гелей Політологія: навч. посібник. – К., 2007. – 309с.
21. С. Трохимчук Політична арифметика (Україна: втрачений час, втрачені можливості, втрачені надії). – Л., 2008. – 67с.
22. Сучасна українська політика. – К., 2009. – 415с.
23. Теорія та практика формування української національної ідеї \ред. О. Шевченко. – К., 2008. – 297с.
24. Україна на шляху до Європи/ Упоряд. : В. Шкляр, А. Юричко. - 2006
25. Холод, Володимир Васильович. Політологія: Навчальний посібник/ В. В. Холод. - 2001
26. Шепелєв, Максиміліан Альбертович. Теорія міжнародних відносин: Підручник для студ. вищих навч. закл./ М. А. Шепелєв; Ред. Д. В. Табачник. - 2004

Інформаційні ресурси

1. <http://zluka.isr.lviv.ua> // Фонд регіональних соціально-політичних та економічних досліджень (Львів).
2. <http://www.cps.itgo.com> // Центр політичних досліджень Львівського національного університету ім. І. Франка (Львів).
3. <http://ucers.com.ua> // Український центр економічних та політичних досліджень ім. Разумкова (Київ).
4. <http://www.spr.org.ua> // Центр соціологічних і політичних досліджень та технологій “Соціополіс” (Дніпропетровськ).
5. <http://www.sociology.kharkov.ua> // Східноукраїнський фонд соціальних

досліджень (Харків).

6.<http://www.prognosis.kiev.ua> // Центр соціального прогнозування.